

PODO II

RANDVOORWAARDEN VOOR DUURZAM AGRARISCH RUIMTEGEBRUIK IN EEN VERSTEDELIJKENDE NETWERKSAMENLEVING

G. ALLAERT, B. DE MEULDER, G. VAN HUYLENBROECK, E. VAN HECKE, H. MEERT

DEEL 1

DUURZAME PRODUCTIE- EN CONSUMPTIEPATRONEN

ALGEMENE VRAAGSTELLINGEN

AGRO-VOEDING

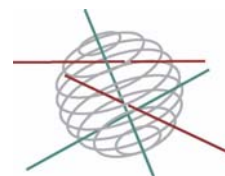

ENERGIE

TRANSPORT

PLAN VOOR WETENSCHAPPELIJKE ONDERSTEUNING VAN EEN BELEID
GERICHT OP DUURZAME ONTWIKKELING
(PODO II)

Deel 1:
Duurzame productie- en consumptiepatronen

EINDRAPPORT

**RANDVOORWAARDEN VOOR DUURZAAM AGRARISCH
RUIMTEGEBRUIK IN EEN VERSTEDELIJKENDE NETWERKSAMENLEVING**

CP/47

Georges Allaert – Universiteit Gent,
Afdeling Mobiliteit en Ruimtelijke Planning

Bruno De Meulder – Katholieke Universiteit Leuven,
Onderzoeksgroep OSA

Guido Van Huylenbroeck – Universiteit Gent,
Vakgroep Landbouweconomie

Etienne Van Hecke & Henk Meert – Katholieke Universiteit
Leuven, Instituut voor Sociale en Economische Geografie

Juni 2006

D/2006/1191/31

Uitgegeven in 2005 door het Federaal Wetenschapsbeleid

Wetenschapsstraat 8

B-1000 Brussel

België

Tel: + 32 (0)2 238 34 11 – Fax: + 32 (0)2 230 59 12

<http://www.belspo.be>

Contactpersoon:

Dhr. Marc Van Heuckelom

Secretariaat: + 32 (0)2 238 35 55

Noch het Federaal Wetenschapsbeleid, noch eenieder die handelt in de naam van het Federaal Wetenschapsbeleid is verantwoordelijk voor het gebruik dat van de volgende informatie zou worden gemaakt. De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën of enige andere manier zonder de aanduiding van de referentie.

Inhoudstafel

INLEIDING	7
<i>A. SITUERING VAN HET ONDERZOEKSPROJECT</i>	<i>7</i>
<i>B. UITGANGSPUNT VAN HET ONDERZOEKSPROJECT</i>	<i>7</i>
1. VOEDSELKwaliteitSEISEN: GLOBALE VERSUS LOKALE VOEDSELKETEN	8
2. GEBIEDSKwaliteitSEISEN VAN NIEUWE GEBRUIKERS VAN HET PLATTELAND	9
3. RESULTAAT: VAN EEN LANDBOUWPRODUCTIELANDSCHAP NAAR EEN MULTIFUNCTIONEEL CONSUMPTIELANDSCHAP	9
<i>C. METHODIEK VAN HET ONDERZOEKSPROJECT</i>	<i>10</i>
1. GEBRUIK VAN SCENARIO'S.....	10
2. ONTWERPEND - ONDERZOEKSMATIGE TOEPASSING IN VIER CASESTUDIEGEBIEDEN	12
<i>D. LEESWIJZER</i>	<i>14</i>
DEEL I: CONTEXT	15
<i>A. DIVERSITEIT VAN HET VLAAMSE PLATTELAND</i>	<i>15</i>
1. METHODIEK.....	15
2. CLUSTERS.....	17
3. TOEKOMSTPERSPECTIEVEN.....	18
4. DIVERSITEIT EN STABILITEIT IN DE CASESTUDIEGEBIEDEN	18
<i>B. LANDBOUWECONOMISCHE CONTEXT</i>	<i>18</i>
1. LANDBOUWECONOMISCHE EVOLUTIE IN VLAANDEREN.....	18
2. LANDBOUWECONOMISCH PROFIEL IN DE CASESTUDIEGEBIEDEN	19
2.1 SOCIO-DEMOGRAFISCHE KENMERKEN.....	20
2.2 BEDRIJFSKENMERKEN.....	20
2.3 ARBEID.....	21
2.4 SAMENSTELLING VAN HET INKOMEN.....	21
2.5 TOEKOMST	22
DEEL II: MAATSCHAPPELIJKE (VERWACHTINGS)PATRONEN TEN OPZICHTE VAN LANDBOUW EN PLATTELAND	23
<i>A. ONDERZOEKSOPZET</i>	<i>23</i>
<i>B. DIVERSIFICATIEMOGELIJKHEDEN VAN DE LANDBOUW</i>	<i>25</i>
1. ALGEMENE BEVINDINGEN.....	25
1.1 DIRECTE AANKOOP.....	25
1.2 HOEVETOERISME	26
2. RUIMTELIJKE DIFFERENTIATIE.....	26
<i>C. WAARDERING VAN PLATTELAND EN LANDBOUW</i>	<i>28</i>
1. ALGEMENE BEVINDINGEN.....	28
2. RUIMTELIJKE DIFFERENTIATIE.....	28
<i>D. TOEKOMSTPERSPECTIEVEN VOOR DE LANDBOUW EN HET PLATTELAND</i>	<i>30</i>
1. DIRECTE AANKOOP VAN HOEVEPRODUCTEN.....	30
2. PLATTELAND	30

<i>E.</i>	<i>ATTITUDE TEN OPZICHTE VAN DE LANDBOUW</i>	31
1.	METHODE	31
2.	RUIMTELIJKE LOKALISATIE VAN ATTITUDEGROEPEN.....	33
3.	SOCIAAL-ECONOMISCHE KENMERKEN VAN ATTITUDEGROEPEN.....	34
4.	DIFFERENTIATIE VAN ATTITUDEPROFIELEN NAAR GEDRAG	35
<i>F.</i>	<i>BESLUIT</i>	36
DEEL III: ALTERNATIEVE PLANNINGSDISCOURSEN OVER DE RELATIE TUSSEN STAD EN PLATTELAND OP MESONIVEAU IN RELATIE TOT LANDBOUW		39
<i>A.</i>	<i>THEORETISCH KADER</i>	39
1.	PLANNINGSDISCOURSEN ALS LINK TUSSEN DUURZAAM RUIMTEGEBRUIK EN RUIMTELIJKE PLANNING	39
2.	INTERPRETATIE VAN PLANNINGSDISCOURSEN.....	40
<i>B.</i>	<i>METHODIEK</i>	42
1.	ONTWERPEND ONDERZOEK AAN DE HAND VAN CASESTUDIES	42
2.	CYCLISCH PROCES.....	43
<i>C.</i>	<i>RESULTATEN</i>	44
1.	NETWERKENDISCOURS	44
	1.1 <i>INLEIDING</i>	44
	1.2 <i>ANALYSE EN PROBLEEMSTELLING</i>	46
	1.3 <i>DOELSTELLING, OPLOSSING EN CONCEPTEN</i>	46
2.	ECOSYSTEEMDISCOURS	47
	2.1 <i>INLEIDING</i>	47
	2.2 <i>ANALYSE EN PROBLEEMSTELLING</i>	49
	2.3 <i>DOELSTELLING, OPLOSSING EN CONCEPTEN</i>	49
3.	STELSEL-VAN-PLEKKENDISCOURS.....	51
	3.1 <i>INLEIDING</i>	51
	3.2 <i>ANALYSE EN PROBLEEMSTELLING</i>	52
	3.3 <i>DOELSTELLING, OPLOSSING EN CONCEPTEN</i>	52
<i>D.</i>	<i>CONCLUSIES</i>	53
1.	OVERKOEPELENDE PLANNINGSPRINCIPES	53
	1.1 <i>DYNAMIEKEN, PROCESSEN EN BETEKENISSEN</i>	53
	1.2 <i>MIDDENSCHAAL</i>	55
	1.3 <i>RUIMTELIJKE AFSTEMMING</i>	56
2.	CONCLUSIES.....	56
	2.1 <i>PLANNINGSDISCOURSEN EN AGRARISCH RUIMTEGEBRUIK</i>	56
	2.2 <i>PLANNINGSDISCOURSEN EN BELEIDSDOMEINEN</i>	58
DEEL IV: ECONOMISCHE LEEFBAARHEID VAN LANDBOUW IN RELATIE TOT ALTERNATIEVE PLANNINGSDISCOURSEN		59
<i>A.</i>	<i>ONDERZOEKSOPZET</i>	59
<i>B.</i>	<i>LANDBOUW IN PERI-URBANE GEBIEDEN VOLGENS DE VERSCHILLENDE PLANNINGSDISCOURSEN</i>	59
1.	STAD EN PLATTELAND ALS TEGENPOLEN	59
2.	STAD EN PLATTELAND ALS NETWERKEN VAN ACTIVITEITEN	61
3.	STAD EN PLATTELAND ALS ECOSYSTEEM	64
4.	STAD EN PLATTELAND ALS STELSEL VAN PLEKKEN	66

5.	INVLOED VAN DE KEUZE VAN HET DISCOURS OP DE RANDVOORWAARDEN VOOR DUURZAME LANDBOUW	69
DEEL V: ONDERZOEK NAAR DE TRANSFORMATIEMECHANISMEN VAN HET LANDSCHAP OP HET MICRONIVEAU: NAAR EEN DUURZAME REPRODUCTIE		
<i>A.</i>	<i>INLEIDING</i>	71
<i>B.</i>	<i>LANDBOUW IN EEN MEERVOUDIG LANDSCHAP</i>	71
1.	TRANSFORMATIES IN HET OPEN LANDSCHAP: OVERBEPaald EN ONBEPaald	71
2.	LANDBOUW IN TRANSFORMATIE	72
3.	LANDSCHAP VAN CO-EXISTENTIE	73
<i>C.</i>	<i>DOELSTELLING EN WERKMETHODE</i>	74
1.	DOELSTELLING	74
2.	WERKMETHODE	74
<i>D.</i>	<i>DUURZAAMHEID EN RUIMTE</i>	77
1.	'RUIMTE' ALS INSTRUMENT VOOR DUURZAME ONTWIKKELING	77
2.	DUURZAAM RUIMTEGEBRUIK	78
3.	RUIMTELIJKE KWALITEIT VAN HET PERIFERE LANDSCHAP	79
4.	LANDSCHAP ALS COPRODUCTIE	79
<i>E.</i>	<i>EEN PROJECT VOOR HET LANDSCHAP IN VLAANDEREN: EEN ONTWERPBENADERING</i>	80
1.	ATLAS 1: STRUCTUUR VAN HET LANDSCHAP	81
2.	ATLAS 2: REPRODUCTIELOGICA VAN HET LANDSCHAP	83
3.	VERBEELDING VAN HET LANDSCHAP	86
4.	OPERATIONALISEREN VAN DE VISIE: TWEE PROJECTREGISTERS	88
<i>F.</i>	<i>CONCLUSIES</i>	90
1.	OVER DE ONTWIKKELDE ONTWERPBENADERING EN VERDER ONDERZOEK	90
	1.1 <i>BESTAANDE PLANNINGSKADERS</i>	90
	1.2 <i>INTERDISCIPLINARITEIT</i>	90
	1.3 <i>INTERSCALARITEIT</i>	91
2.	HET BELANG VAN DE TUSSENSCHAAL VOOR RUIMTELIJKE KWALITEIT	91
3.	BELEIDSADVIEZEN	94
BESLUITEN		97
<i>A.</i>	<i>PLANNINGSDISCOURSEN EN SCENARIO'S CREËREN VERBAND TUSSEN CONSUMENT EN PRODUCENT</i>	97
<i>B.</i>	<i>VERSCHILLEN EN VOORAL GELIJKENISSEN TUSSEN PLANNINGSDISCOURSEN EN SCENARIO'S</i>	98
1.	CONTEXTUALISERING VAN EEN MODEL VERSUS MODELLERING VAN REPRODUCTIELOGICA'S.....	98
2.	ZOEKEN NAAR EEN GEÏNTEGREERDE VISIE	99
3.	NOODZAAK VAN EEN INTERMEDIAIRE SCHAAL	100
<i>C.</i>	<i>BELEIDSMATIGE VERTALING VAN MAATSCHAPPELIJKE KWALITEITSEISEN TEN AANZIEN VAN LANDBOUW</i>	101
<i>D.</i>	<i>AANBEVELINGEN VOOR VERDER ONDERZOEK</i>	101
BIBLIOGRAFIE		103
ANNEXES		

The annexes can be consulted at the www.belspo.be website

Inleiding

A. Situering van het onderzoeksproject

Voorliggend eindrapport is het resultaat van een tweejarig onderzoeksproject, gefinancierd door Federaal Wetenschapsbeleid in het kader van het wetenschappelijke Programma ter Ondersteuning van een beleid voor Duurzame Ontwikkeling II, deel I - Duurzame productie- en consumptiepatronen.

Het onderzoeksproject werd uitgevoerd door een onderzoeksnetwerk met volgende samenstelling.

- Coördinatie:

Afdeling Mobiliteit en Ruimtelijke Planning (AMRP) van de Vakgroep Civiele Techniek van de Universiteit Gent (onder supervisie van prof. dr. Georges Allaert en onder dagelijkse leiding van Hans Leinfelder) met wetenschappelijke medewerkers Peter Vanden Abeele en David Verhoestraete.

- Partners:

- Onderzoeksgroep OSA van het Departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening van de Katholieke Universiteit Leuven (onder leiding van prof. dr. ir. Bruno De Meulder) met wetenschappelijke medewerkers Kaat Boon, Liesl Vanautgaerden en Els Vervloesem.

- Vakgroep Landbouweconomie (VLE) van de Universiteit Gent (onder leiding van prof. dr. ir. Guido Van Huylenbroeck) met wetenschappelijke medewerkers Valerie Vandermeulen en Ann Verspecht.

- Instituut voor Sociale en Economische Geografie (ISEG) van de Katholieke Universiteit Leuven (onder leiding van prof. dr. Henk Meert en prof. dr. Etienne Van Hecke) met wetenschappelijke medewerkers Ankatrien Boulanger en Karen Stuyck.

- Resource Analysis (onder dagelijkse leiding van Jan Vincke) met medewerkers Annick Gommers, Barbara Van Dyck en Els Vanthournout

Vanuit Federaal Wetenschapsbeleid werd het project opgevolgd door Marc Van Heuckelom.

B. Uitgangspunt van het onderzoeksproject

Gedurende eeuwen heeft het (Vlaamse) platteland slechts één doel gehad: voorzien in voldoende voedsel. Platteland en landbouw waren als het ware 'synoniem', in die zin dat het platteland – op uitzondering van de bossen – volledig voor en door de landbouw werd gebruikt. De laatste decennia is echter een enorm snelle verandering merkbaar onder invloed van verscheidene ontwikkelingen die elk een nieuwe groep consumenten naar het platteland bracht. Op die manier is de aanspraak van de maatschappij op het (Vlaamse) platteland sinds de Tweede Wereldoorlog op een sluipende wijze toegenomen. Dit resulteerde in een multifunctionele plattelandsruimte waar verschillende actoren en hun bijbehorende belangengroepen in conflict komen en druk uitoefenen op de schaarse ruimte die het (Vlaamse) platteland biedt.

Uitgangspunt van voorliggend onderzoeksproject is dat als landbouw een bestaansreden wil hebben binnen een verstedelijkte en verstedelijkende samenleving, ze niet langer als een louter economische, voedselproducerende activiteit kan en mag worden beschouwd. Het project, dat focust op de ruimtelijke uitdrukking van de landbouw in de Vlaamse ruimte, is dan ook niet gestart vanuit een ruimtelijke planning en stedenbouw die vooral een kwantitatieve ruimte vraag vanuit landbouw op louter economische prognoses honoreert. Het vertrekt van de hypothese dat enerzijds de kwaliteitseisen vanuit de samenleving met betrekking tot bepaalde regio's bepalend zal zijn voor de ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden van landbouw in die regio's. Anderzijds zal de praktische wijze waarop deze kwaliteitseisen zullen kunnen worden ingevuld, rekening houdend met de concrete ruimtelijke conditie in de Belgische context van gemengde stedelijkheid en landelijkheid, de basis vormen waarop beleid en ontwikkeling zich noodzakelijkerwijze zullen moeten enten.

De hierboven vermelde kwaliteitseisen vanuit de samenleving ten aanzien van landbouw (en platteland) drukken zich uit ten aanzien van het door de landbouw geproduceerde voedsel enerzijds en ten aanzien van het gebruik en het beheer van het platteland door de landbouw anderzijds.

1. Voedselkwaliteitseisen: globale versus lokale voedselketen

In de voorbije decennia is er een aantal zaken met betrekking tot de voedselproductie grondig veranderd. De weg van de boer naar het bord is ondoorzichtiger geworden. De agrifoodbusiness is niet meer aan streek of land gebonden. Handelsbelemmeringen verminderen gaandeweg en producten worden wereldwijd verhandeld. Goedkoop transport en snelle informatie via het Internet versterken die trend. De winkelschappen zijn overvol met redelijk betaalbare producten in een steeds grotere variëteit. Steeds meer wordt buitenshuis gegeten en koopt men voorverpakte kookklare maaltijden. De kwaliteitseisen van de consument zijn samen met dit aanbod toegenomen. Zo verwachten zij dat de landbouw gestandaardiseerde producten voortbrengt en wordt het als een vanzelfsprekende realiteit beschouwd dat er steeds voldoende voedsel beschikbaar is. Dit alles stuurt de landbouw in de richting van een goedkope producent van basisproducten voor de voedselindustrie (Marsden, 1998). Hoe dan ook wordt de landbouw geconfronteerd met stagnerende (of dalende) opbrengsten en stijgende kosten. Deze structurele crisis katalyseert de landbouw in haar huidige, volle transformatie.

Binnen de wetenschappelijke en professionele wereld lijkt er min of meer een consensus te bestaan dat de transformatie van landbouw in Noordwest-Europa zal worden gedomineerd door twee belangrijke trends (zie onder meer Stedula, 2004; Vereijken en Agricola, 2003; Van der Ploeg, 2005¹, Vrijens et al., 2005): de ene trend is er een van verdere modernisering, intensivering, specialisatie en schaalvergroting en resulteert in een landbouw die competitief is op de wereldmarkt; de andere trend is de verbreding of diversificatie van het landbouwbedrijf met andere, maatschappelijk relevante activiteiten die bovendien kunnen aanleiding geven tot een extra inkomen voor de landbouwers² (Calus et al., 2005; Marsden et al., 2001; Van der Ploeg, 2001, Vandermeulen et al., 2005; Van Huylenbroeck and Durand, 2003). Er lijkt met andere woorden een dualisme op te treden tussen enerzijds de globale aard van onze voedselproductie, gekenmerkt door kwantiteit, en anderzijds een nieuwe kwaliteitsbehoefte die het lokale karakter beklemtoont (Holloway and Kneafsey, 2000). In een verstedelijkte en verstedelijkende context lijkt vooral multifunctionalisering van de landbouw, passend binnen het lokale verbredings- en diversificatieperspectief voor de landbouw, het belangrijkste argument te kunnen worden om toekomstige ruimteclaims door landbouw te legitimeren.

1 Van der Ploeg beschrijft drie ontwikkelingsperspectieven. De derde optie is de re-allocation van landbouw naar meer 'geschikte' locaties in de wereld.

2 Onder meer voedselteams, groentenabonnementen, directe verkoop op de hoeve of op boerenmarkten zijn een niet-ruimtelijke uiting van het laatstgenoemde toenemende belang van direct contact tussen producent en consument.

2. Gebiedskwaliteitseisen van nieuwe gebruikers van het platteland

De uitbreiding van de woonfunctie naar het platteland zorgde sinds de Tweede Wereldoorlog voor een eerste druk op de open ruimte. Bovendien werd eigendomsverwerving via wetten en premies sterk aangemoedigd door de overheid. Een woning in een groene omgeving werd op deze wijze voor vele Vlaamse gezinnen veeleer regel dan uitzondering. Bovendien is de gemiddelde grootte van de woningen en woonpercelen sterk gegroeid sinds de Tweede Wereldoorlog. De nieuwe inwijkelingen verlangden niet enkel een eigen huis, maar liefst nog dat dit werd omringd door een grote tuin (zie ook Kesteloot, 2003).

De hieruit volgende, steeds verder uitdijende suburbanisatie leidde in eerste instantie tot versnippering van open ruimte. Expansieve steden, opzwellende plattelandskernen en nieuwe verkavelingen veranderden het uitzicht van het platteland in belangrijke mate. Elke gemeente kreeg daarnaast haar eigen bedrijventerrein, waardoor ook industrie, handel en diensten decentraliseerden. Het platteland is geen eenduidig benoembaar ruimtelijk geheel meer. Het materialiseert in transformaties en verschuivingen een dynamisch onevenwicht tussen twee krachtenvelden: én stedelijkheid én landelijkheid, én consumptie én productie. Zuivere vormen van stad en platteland zijn nog wel terug te vinden, doch het overgrote deel is een perifere vorm van stedelijkheid en een perifere vorm van landelijkheid in overlap. Deze 'perifere conditie' biedt mogelijkheden (zie deel VI).

Deze druk op de ruimte vormt een belangrijke bedreiging van de landbouwsector. Zo zijn de grondprijzen sterk gestegen en is er een vermindering van het aantal beschikbare landbouwgronden die tevens een grotere versnippering kennen (Puype, 2002; Van Hecke et al., 2000). Daarnaast zorgt de vertuining voor een vermindering van de potenties voor toerisme en recreatie: een tuin is meestal afgeschermd, behoort duidelijk tot de private sfeer en is bijgevolg niet collectief 'consumeerbaar'.

Deze trend naar een individualistischere benadering van het platteland uit zich nog in tal van andere zaken (zie ook Dagevos et al., 2004). Zo zijn de nieuwe plattelandsbewoners op zoek naar rust, harmonie en veiligheid, maar vergeten ze hierbij het onvoorspelbare karakter van de natuur, de globale markt waarbinnen de landbouw moet opereren en de combinatie van beide. Ze storen zich aan geur- en lawaaihinder en zijn de eersten die zich tegen de moderne land- en tuinbouw keren. Landbouwers raken ook enigszins sociaal geïsoleerd en ondervinden grote frustraties wegens gebrek aan maatschappelijke erkenning (Dessein et al., 2004). Boeren en tuinders zijn aldus gedwongen om het imago van hun bedrijf en hun beroep op een systematische wijze te verbeteren (Martens, 1999). Opendeurdagen, rechtstreekse verkoop op de hoeve, hoevetoerisme, ... moeten onder meer bijdragen tot het herstel van de sociale relatie tussen landbouw en omgeving (Bryant and Johnston, 1992).

3. Resultaat: van een landbouwproductielandschap naar een multifunctioneel consumptielandschap

Na de Tweede Wereldoorlog kende de landbouw op basis van technologische en financiële innovaties een aanzienlijke schaalvergroting en werd er getracht om op Europese schaal een zelfvoorzienende landbouw te organiseren. Er trad een sterke rationalisering van de bedrijfsvoering op, gekoppeld aan het streven naar het verhogen van de productiviteit. Het overdadige gebruik van meststoffen en bestrijdingsmiddelen tastte het milieu in belangrijke mate aan en de landbouwer werd beschouwd als belangrijke (mede)vervuiler. Als reactie op deze op productiviteit gerichte landbouw ontstond er vanaf de tweede helft van de jaren tachtig een sterke roep om natuur en werden de ecologische, recreatieve en sociaal-culturele meerwaarden van het landelijke gebied belangrijker. Vanuit de samenleving wordt steeds meer verwacht dat de landbouwer een extra inspanning doet om het leefmilieu, de volksgezondheid en het dierenwelzijn te beschermen. Bovendien moet het landschap meer op maat van de gebruikers worden omgevormd. Dit nieuwe landschap moet uiteindelijk hoogst aantrekkelijk zijn, met een zowel visueel-landschappelijke als ecologische verweving van allerlei functies: voetwegen worden

in ere hersteld, steeds meer landbouwers engageren zich in allerlei vormen van agrarisch natuurbeheer, landbouwleerpaden worden uitgestippeld.

Kortom, waar het vorige landschap zich vooral laat kenmerken door een op productiviteit afgestemde inrichting, knoopt de organisatieloga van het nieuwste landschap opnieuw aan bij kleinschaligheid en functievermenging (Beauchesne and Bryant, 1999). Het draagt enkele maatschappelijk zeer sterk gewaardeerde landelijke attributen in zich (zoals kleinschalige ecotopen, goed uitgeruste wandel- en fietspaden, gerestaureerde ambachtelijk-artisanale gebouwen). Hierdoor wordt het landschap hoogst consumeerbaar voor de recreant, maar ook voor de nieuwkomer op de rurale woningmarkt die zich graag met dergelijke attributen laat omringen (Meert, 2003). Daarenboven wordt er voor de agrarische sector de laatste jaren steeds meer een bredere maatschappelijke functie weggelegd. Zo wordt via kleinschalige projecten zoals zorgboerderijen (Anoniem, 2005) en arbeidszorgprojecten, een betere aansluiting gevonden met de maatschappij en de welzijnsector.

C. Methodiek van het onderzoeksproject

1. Gebruik van scenario's

Omwille van de onzekerheden over de toekomstige ontwikkeling van de netwerksamenleving is het gebruik van scenario's een geschikte onderzoeksmethode. Het onderzoeksnetwerk is er zich van bewust dat elk toekomstscenario en elke veronderstelling over toekomstige ontwikkelingen voor discussie vatbaar is. Tegelijkertijd zou dit ook de belangrijkste doelstelling van het onderzoeksproject kunnen zijn: het stimuleren van een wetenschappelijk debat in Vlaanderen/België over een duurzame rol en positie van landbouw in de netwerksamenleving.

Aangezien de klemtoon van het onderzoeksproject ligt op de ruimtelijke gevolgen van de verstedelijkte en verstedelijkende netwerksamenleving voor een duurzaam agrarisch ruimtegebruik, is het van belang om scenario's te ontwikkelen met een ruimtelijke invalshoek. Er zullen met andere woorden geen economische, sociale, culturele of andere dan ruimtelijke scenario's worden ontwikkeld. Het is evenwel belangrijk te beklemtonen dat een ruimtelijk (verstedelijkings)scenario niet enkel de enge invulling van ruimtelijke planning en stedenbouw inhoudt als het welbekende morfologische verstedelijkingspatroon met een uitbreidende bebouwde omgeving en een fragmenterende peri-urbane zone. Tegelijkertijd houdt dergelijk scenario alle sociologische, culturele en economische verschijnselen in die in toenemende mate plaatsvinden in de verweving van stad en platteland (Driessen et al., 1995; Pahl, 1966).

De ontwikkeling van ruimtelijke scenario's met betrekking tot de ruimtelijke ontwikkeling van de open ruimte/het platteland in de netwerksamenleving – en van de landbouw in relatie tot de andere functies en activiteiten in deze netwerksamenleving in het bijzonder – vormt samengevat het centrale thema van dit onderzoeksproject. Hierin werd het meest geïnvesteerd qua tijd, personeel en middelen. Scenario's werden ontwikkeld op meso- en op microniveau.

- Op mesoniveau onderzocht de Afdeling Mobiliteit en Ruimtelijke Planning de gevolgen voor de ruimtelijke ontwikkeling van de landbouw van drie alternatieve planningsdiscoursen over de gewijzigde relatie tussen stad en platteland. Een planningsdiscours moet hierbij worden begrepen als een min of meer samenhangend geheel van denkbeelden over (aspecten van) de ruimtelijke organisatie van stad en platteland (Hidding et al., 1998). De drie onderzochte planningsdiscoursen vormen een alternatief voor het huidige, dominante discours van stad en platteland als tegenpolen en verkennen, als een soort scenario's, de relatie tussen stad en platteland aan de hand van respectievelijk functionele relaties, ecosysteemkenmerken en

betekenissen. Afhankelijk van het discours worden specifieke problemen geformuleerd en conceptuele kaders (voor onder meer de landbouw) ontwikkeld.

- Op microniveau onderzocht de Onderzoeksgroep OSA de randvoorwaarden voor duurzaam agrarisch ruimtegebruik binnen een geïntegreerde landschapsvisie. Die visie verbeeldt een gewenst ruimtelijk scenario: een landschap in samenspraak waar landbouw samen met de andere gebruikers een kwalitatieve ruimte aanmaakt die een duurzaam ruimtegebruik huisvest en stimuleert. De actoren en de dynamiek die daar van uit gaat staan dus centraal. De elementen en patronen die ze (re)produceren, en de achterliggende logica's bij die ruimtelijke transformaties, worden ontrafeld. Als deel van de ontrafeling testen een tweede soort scenario's de draagkracht van de bestaande ruimte in het licht van toekomstige ontwikkelingen. Het zijn selectieve scenario's die telkens één parameter van gebruik tot extreem uitvergroten in een voor de rest stilstaand landschap. Wanneer ze vervolgens op elkaar worden gelegd, komen samenspraken en tegenspraken aan het licht die in de ruimte ontstaan door de gelijktijdige aanwezigheid van verschillende gebruikers.

De methodologische en inhoudelijke opbouw van de scenario's op meso- en microniveau vond vrij onafhankelijk plaats. De wetenschappelijke relevantie van deze onafhankelijke benadering op de twee schaalniveaus is dat er vanuit een zogenaamd "ruimtelijk plannings"perspectief enerzijds en een zogenaamd "stedenbouwkundig" perspectief anderzijds naar dezelfde of gelijkaardige complexe ruimtes in een verstedelijkende context werd gekeken en vanuit elk perspectief naar eigen benaderingen, middelen, schaal, methodes, ... is gezocht om landbouw ten aanzien van meervoudig ruimtegebruik te positioneren. Vooruitlopend op de conclusies kan nu reeds worden gesteld dat beide benaderingen verrassend tot een aantal gelijklopende conclusies zijn gekomen met betrekking tot het gebruik van een tussenschaal (tussen kavel en landschap, tussen kavel en regio) en de beleidsmatige vertaling in het ruimtelijke planningsinstrumentarium.

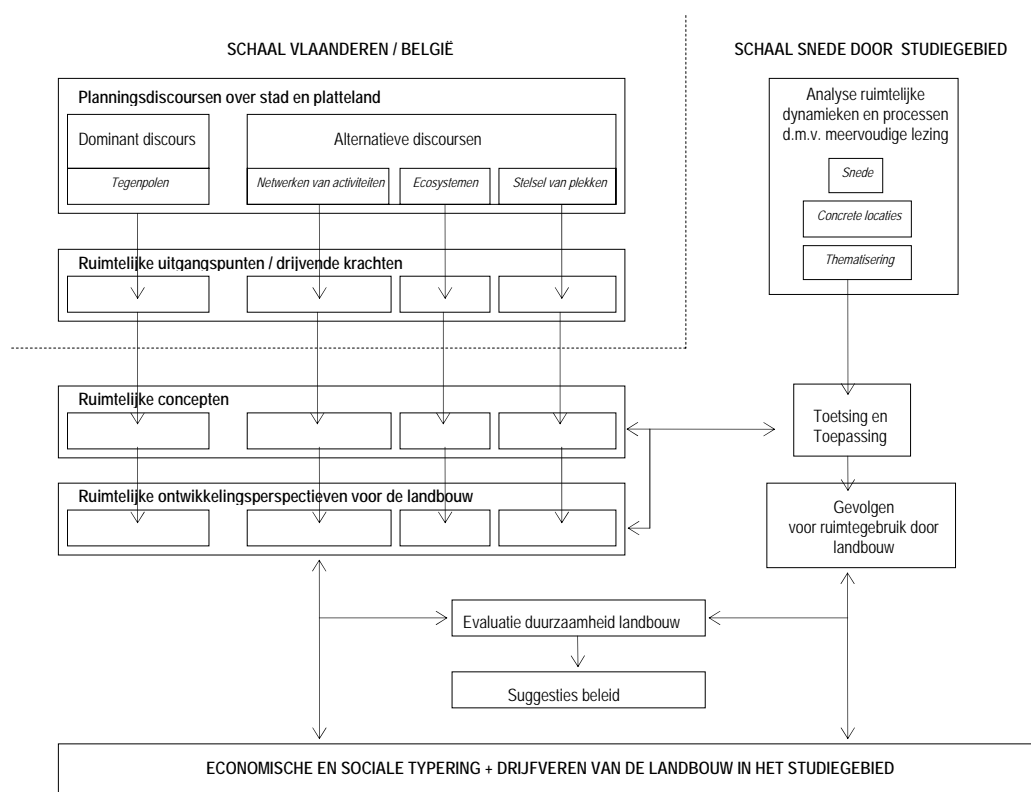

Fig. 1. Algemene werkmethode

2. Ontwerpend - onderzoeksmatige toepassing in vier casestudiegebieden

De methodologie van de scenario-opbouw op meso- en microniveau werd iteratief gevoed door toepassing in de vorm van ontwerpend onderzoek in twee regio's: Kortrijk-Roeselare en de zuidwestelijke rand van Brussel (Pajottenland). Beide gebieden zijn traditionele landbouwgebieden die vandaag in sommige delen een sterke verstedelijkingsdruk ondervinden. In beide studiegebieden ondergaat de landbouwsector tevens fundamentele transformaties.

Op mesoniveau werd – met het oog op de ontwikkeling van een methodiek voor de planningsdiscoursen – in drie casestudiegebieden binnen de regio Kortrijk-Roeselare (bijlage III a/b/c) een specifiek planningsdiscours toegepast dat op het eerste gezicht het meest toepasselijk leek voor het betrokken gebied. In de regio Pajottenland (bijlage III d) werden vervolgens, met de kennis die werd opgebouwd in de regio Kortrijk-Roeselare, de drie planningsdiscoursen toegepast op éénzelfde casestudiegebied en werd expliciet gezocht naar de mogelijkheden om de concepten uit de drie discoursen te combineren tot een samenhangend eindbeeld.

Op microniveau is door toetsing in twee van de drie casestudiegebieden in Kortrijk-Roeselare (bijlage V a/b) en één in het studiegebied Pajottenland (bijlage V c) een ontwerpbenadering uitgewerkt om het landschap in samenspraak te verbeelden. Voor elk casestudiegebied werden, in de vorm van gebiedssnedes van 6 op 3 kilometer groot, de ruimtelijke patronen gedetecteerd, reproductielogica's ontrafeld en toekomstbeelden ontwikkeld. Voor de complexe casestudiegebieden in Kortrijk-Roeselare werd de benadering uitgebreid door toepassing van selectieve ruimtelijke scenario's als extra middel bij de ontwikkeling van een geïntegreerde landschapvisie.

- Het casestudiegebied Roeselare-West is ten westen van de stad Roeselare gesitueerd en omvat het grondgebied van de gemeenten Staden, Moorslede, Hooglede en Passendale. Roeselare is de voorbije decennia uitgegroeid tot een economisch centrum. Behalve de haven aan het kanaal naar de Leie wordt de centrumfunctie vooral gevormd door een netwerk van economische, landbouwgerelateerde eenheden zoals de REO-groentenveiling (sinds 1942), de diepvriesgroenten- en veevoederindustrie, landbouwonderzoekscentra, landbouwscholen en regionale hoofdkwartieren van belangrijke landbouwersorganisaties. Het effect op het omringende landbouwproductielandschap suggereert een hoge dynamiek, vooral in de vorm van specialisatie en intensivering. Anderzijds veroorzaakt de aanwezigheid van een groeiende stad een stijging van de grondprijzen. De gebiedssnede die op microniveau werd onderzocht, strekt zich uit tussen de woonkernen Oostnieuwkerke en Westrozebeke in de gemeente Staden.
- Het casestudiegebied tussen de steden Kortrijk en Waregem omvat het grondgebied van deze twee gemeenten en de gemeenten Harelbeke en Deerlijk. Het gebied maakt deel uit van de zeer dicht verstedelijkte corridor tussen de Leie en de E17-autosnelweg. Beide steden vormen een onderdeel van wat Dehaene en De Meulder (2003) een 'infrastructuurladder' hebben genoemd, een gefragmenteerd lijnvormig gebied dat wordt gestructureerd door verkeersassen en industriële knooppunten. Binnen deze lineaire structuur neemt de landbouw een marginale positie in als "opvulling van de gaten". Hoe dan ook vormen de aanwezige landbouwbedrijven in het algemeen sterke economische (en ruimtelijke) eenheden. De gebiedssnede die op microniveau werd onderzocht, strekt zich uit tussen de woonkernen Harelbeke en Deerlijk.
- Het casestudiegebied in het interfluvium tussen Leie en Schelde ten zuiden van de E17 strekt zich uit over het grondgebied van de gemeenten Zwevegem, Anzegem en Avelgem. Het is een vrij open landschap dat een zekere neo-ruraliteit produceert. Een aantal delen werd beschermd voor de landschappelijke waarde ervan (De Meulder en Vandenbroucke, 2004). De verspreid gelegen woonkernen verschillen enorm: van zelfstandige (industriële) kernen tot residentiële woonconcentraties tot ondergeschikte en verwaarloosde dorpen (Thissen en Linseele, 2001). Het verschil ligt hem ook in de relatie van de dorpen en kernen met het omliggende landschap. Op microniveau werd in dit casestudiegebied geen gebiedssnede onderzocht.
- Het casestudiegebied Pajottenland op mesoniveau situeert zich net ten noorden van de E40 en omvat het grondgebied van de gemeenten Ternat, Dilbeek en Sint-Pieters-Leeuw. Het gebied kende de voorbije decennia een enorme verstedelijkingsdruk vanuit Brussel wat zich manifesteert in een tweetal verstedelijkingslobben die tot ver in het Pajottenland binnendringen. De oorspronkelijke tweedeling van het landschap in droge, hogergelegen kouters met overwegend akkerbouw en natte, lagergelegen beekvalleien met vooral grasland wordt doorsneden en verminderd leesbaar door de verstedelijking die hier dwars op staat. De landbouw oriënteert zich steeds meer op de stedelijke consument via boerenmarkten en andere directere afzetkanalen. De gebiedssnede die op microniveau werd onderzocht, situeert zich iets zuidelijker – in een gaver deel van het Pajottenland – tussen de woonkernen van Leerbeek en Elingen.

Het ontwerp onderzoek op meso- en microniveau werd voortdurend getoetst aan de werkelijkheid. Hiervoor werden drie sporen uitgebouwd.

- Een eerste spoor houdt enerzijds een sociaal-geografische analyse van de diversiteit en stabiliteit van het ganse Vlaamse platteland waardoor de huidige ontwikkelingen in de casestudiegebieden op een correcte manier konden worden gepositioneerd ten opzichte van

ontwikkelingen elders in Vlaanderen. Anderzijds werden via een grootschalige bevraging in het gebied Kortrijk-Roeselare, complementair aan de bevraging in de Brusselse regio in vroeger onderzoek, de maatschappelijke verwachtingen in het casestudiegebied ten aanzien van de landbouw en het platteland ingeschat.

- In een tweede spoor wordt de huidige landbouweconomische situatie van de vier studiegebieden als context meegegeven. Verder worden de mogelijkheden voor de landbouw onderzocht – theoretisch en op basis van de resultaten van bestaande bevestigingen uit vroeger onderzoek – om binnen elk van de drie planningsdiscoursen de economische leefbaarheid van het individuele landbouwbedrijf te vergroten.
- Een derde spoor hield de organisatie in van twee workshopdagen met diverse actoren van de twee regio's. Op deze workshopdagen werden deze actoren verplicht om de regio vanuit een bepaald planningsdiscours te analyseren en voor de regio een toekomstvisie te formuleren. Op deze manier werd voeling met het terrein behouden en werd het ontwerpend onderzoek gevoed met concrete informatie (Bijlage VI).

D. Leeswijzer

Deel I beschrijft de sociaal-geografische en landbouweconomische context voor het onderzoeksproject. Op basis van het onderzoek van ISEG worden de diversiteit en stabiliteit van het Vlaamse platteland, en in het bijzonder van de casestudiegebieden, in kaart gebracht. Door VLE worden vooral de casestudiegebieden landbouweconomisch getypeerd.

In deel II worden de resultaten van de grootschalige bevraging door ISEG naar de kwaliteitseisen ten aanzien van landbouw en platteland vanuit de samenleving weergegeven. Dit resulteert in een aantal attitudeprofielen ten opzichte van de landbouw.

In deel III worden de werkwijze voor en de gevolgen voor de landbouw van het ontwikkelen van alternatieve planningsdiscoursen voor de relatie tussen stad en platteland op mesoniveau toegelicht. Dit deel is de theoretische samenvatting van de zoektocht van AMRP die in de bijlagen gedetailleerder wordt geïllustreerd voor de vier casestudiegebieden.

In deel IV gaat VLE nog dieper in op de mogelijkheden voor de landbouw om binnen elk van de drie planningsdiscoursen de economische leefbaarheid van het individuele landbouwbedrijf te vergroten.

In deel V worden tenslotte de werkwijze voor en de gevolgen voor de landbouw van een duurzame reproductie van de transformatiemechanismen van het landschap op microniveau toegelicht. Dit deel is met andere woorden de samenvatting van de zoektocht van OSA die in de bijlagen gedetailleerder wordt geïllustreerd voor de drie gebiedssnedes.

Het rapport eindigt met een aantal algemenere conclusies.

Deel I: Context

A. Diversiteit van het Vlaamse platteland

Doorgaans wordt er gesteld dat de groeiende verstedelijking aan de basis ligt van de druk op de open ruimte en een toename van een instabiel platteland veroorzaakt. Deze instabiliteit uit zich in minder open ruimte en in een resterende open ruimte die minder kwaliteitsvol is (met vaak chaotische ruimtelijke ordening, speculatieve braak, versnippering,...). Daarnaast wordt de invloed van de verstedelijking op de landbouw te vaak verengd tot het noodzakelijk afstaan van landbouwgronden aan functies die samenhangen met de verstedelijking. Instabiliteit van de landbouw kan daarentegen mede in de hand gewerkt worden door een dalende interne agrarische dynamiek. Kleinere bedrijven leiden omwille van een relatief lager inkomen tot een lage opvolgingsgraad. Gebieden met zulke agrarische bedrijven worden bijgevolg gekenmerkt door veel bedrijfsbeëindigingen.

1. Methodiek

De hiernavolgende analyse zal deze verschillende kenmerken bundelen en de diversiteit van het Vlaamse platteland in beeld brengen aan de hand van drie groepen variabelen³.

De eerste groep (interne variabelen) bundelt variabelen die de interne dynamiek van de landbouw beschrijven en een weergave zijn van de stabiliteit van de sector: het aandeel beroepsbedrijven, hun evolutie in het verleden en de toekomstperspectieven gebaseerd op leeftijd en opvolgingsgraad en de grootte van de beroepsbedrijven uitgedrukt in productievolume (BSS⁴). De tweede groep variabelen test de hypothese dat een stabiele landbouw bijdraagt tot een stabiel (maar daarom nog geen duurzaam) platteland aan de hand van bodemgebruiksveranderingen: de evolutie van de landbouwoppervlakte uit de kadastrale statistiek en de verhouding tussen de landbouwoppervlakte uit de landbouwtelling en deze uit de kadastrale statistiek worden onder de loep genomen. De werkelijk gebruikte landbouwoppervlakte, namelijk die uit de landbouwtelling kan helaas niet in een dynamisch perspectief gebruikt worden. Sinds de jaren 1920 en nog meer sinds de jaren 1950 neemt de landbouwoppervlakte continu af, hetgeen, gelet op de toenemende verstedelijking, een normaal en algemeen waargenomen proces is. Het jaar 1992 beantwoordt voor Vlaanderen aan het laagste cijfer met circa 602.000 ha. Nadien en tot 2000 neemt de aangegeven oppervlakte met circa 35.000 hectare toe! Deze stijging houdt verband met beleidsmaatregelen, gesteund op de landbouwoppervlakte (maximale bemestingsnormen, oppervlaktegebonden premies). De landbouwers hebben hierdoor op het einde van de jaren 1990 meer aangegeven dan in het begin of ze hebben reëel verlaten gronden, die dankbaar kunnen gebruikt worden om de drijfmest kwijt te geraken, in gebruik genomen. Om de problematiek van de plattelandsruimte te benaderen, is anderzijds het verschil tussen de landbouwoppervlakte uit beide bronnen interessant⁵. De landbouwtelling geeft de oppervlakte weer gebruikt door de commerciële landbouw, het kadaster geeft de potentiële landbouwoppervlakte weer. Het verschil tussen beide wordt bepaald door vraag en aanbod. Wanneer de landbouw onder interne druk staat, omwille van een hoge bedrijfsopvolging, is de vraag naar landbouwgronden groot en zal de vrijgekomen grond opgenomen

³ Voor een gelijkaardige analyse zie Van Hecke et al (1989). Beide kaarten kunnen evenwel niet zuiver met elkaar vergeleken worden aangezien er door de beschikbaarheid van de gegevens, kleine afwijkingen optreden.

⁴ Bruto standaard saldo (BSS) is het verschil tussen de standaardwaarde van de productieopbrengst en het standaardbedrag van bepaalde directe kosten. Het saldo wordt bepaald voor en toegepast op elk bedrijfsonderdeel en berekend per ha cultuurgrond voor plantaardige productie en per dier voor dierlijke productie.

⁵ De verschillen in oppervlakte tussen beide bronnen zijn voldoende groot om de verhouding tussen beide, als maatgetal voor de geschetste problematiek niet significant te beïnvloeden ondanks de onverwachte evolutie van de landbouwoppervlakte uit de landbouwtelling.

worden. In verstedelijkte gebieden, gekenmerkt door een lagere interne druk, is de vraag vanwege de overblijvende landbouwers kleiner. Bovendien is er enige vraag vanwege de hobbylandbouw en worden gronden om speculatieve of recreatieve redenen buiten het landbouwcircuit gehouden. Daarnaast blijven er vaak nog een aantal percelen over waar geen vraag voor is, omwille van bijvoorbeeld een beperkte toegankelijkheid. Het aanbod van landbouwgrond kan daarentegen beperkt worden wanneer de landbouwgronden potentiële bouwgronden zijn of wanneer de uittredende landbouwer om persoonlijke of andere redenen één of meerdere percelen voor zich houdt. Zulke gronden komen meer voor naarmate het aantal uittredende landbouwers groot is. De aanwezigheid van veel kleine bedrijven, overeenstemmend met een grote afvloei, werkt zulke situaties eveneens in de hand.

De derde groep variabelen (externe variabelen) heeft betrekking op verstedelijkingsvariabelen en is samengesteld uit de bevolkingsevolutie, de migraties, het aandeel van de verstedelijkte oppervlakte en de evolutie ervan.

De toegepaste analyse, de clusteranalyse, is een statistische methode die toelaat om een veelheid aan variabelen te combineren in hun ruimtelijk voorkomen. Er werd op elk van de drie groepen een analyse uitgevoerd, evenals op de drie groepen samen. De aparte analyses, alsook de technische specificaties worden in bijlage I verder uitgediept.

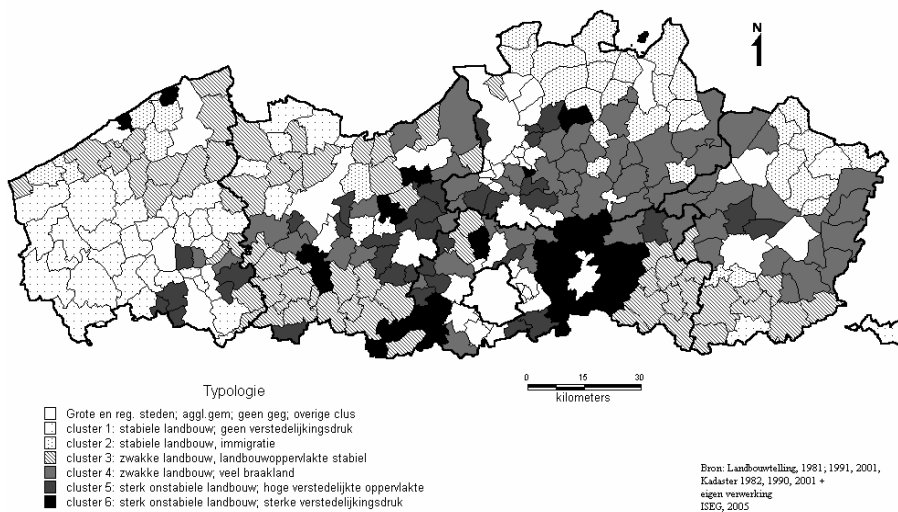

Fig. 2. Diversiteit van het Vlaamse Platteland (1981-2001).

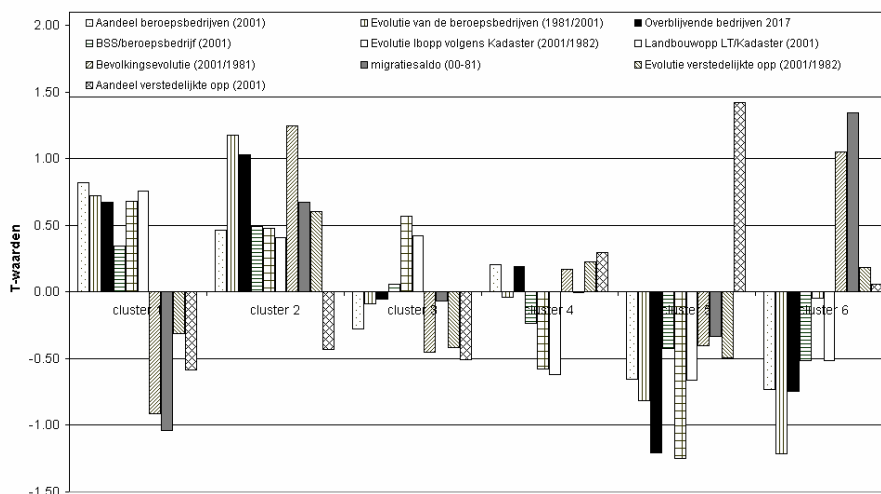

Fig. 3. T-waarden-diagram (synthesekaart van het Vlaamse Platteland).

2. Clusters

De synthesekaart geeft de diversiteit van het Vlaamse Platteland weer en toont duidelijke relaties tussen de interne en externe factoren. Cluster 1 omvat een groep gemeenten waar er een geringe externe druk is en een stabiele landbouw. Het zuiden van West-Vlaanderen en een deel van het Meetjesland behoren tot deze cluster.

De gemeenten uit cluster 2 kennen eveneens een stabiele landbouw, hoewel de dynamische verstedelijkingsvariabelen een externe druk uitoefenen. Het aandeel verstedelijkte oppervlakte is er evenwel gering zodat de interne agrarische dynamiek weerstand kan bieden aan de verstedelijkingsdruk. Hieruit blijkt dat de waargenomen verstedelijkingsdruk niet alles bepaalt en dat de interne kenmerken even belangrijk zijn. Deze groep gemeenten zijn belangrijke immigratiegemeenten in de Antwerpse Noorderkempen, het noorden van de provincie Limburg en enkele poldergemeenten. In deze eerste twee clusters is er meer dan gemiddelde continuïteit in de landbouw, zowel in het verleden als naar de toekomst toe. Het productievolume per beroepsbedrijf is ook meer dan gemiddeld groot. De omvang van de bedrijven lijkt een zeer belangrijke factor te zijn van stabiliteit: de goede leefbaarheid stemt er overeen met een betere opvolging. De oppervlakte landbouwgronden uit het kadaster zijn ook maar weinig groter dan deze uit de landbouwtelling (hoge positieve T-waarde), zodat de open ruimte duidelijk bepaald wordt door de landbouw.

Een derde groep gemeenten (cluster 3) kent een verstedelijkingsdruk die onder het gemiddelde ligt, agrarische bedrijfskenmerken die qua dynamiek eveneens onder het gemiddelde liggen, maar een aandeel en een evolutie van de landbouwoppervlakte die beter dan gemiddeld scoren. Deze cluster omvat een grote groep gemeenten in het noorden van West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen, de zuidelijke helft van Oost-Vlaanderen, het oosten van het Hageland, en Zuid-Limburg. Naast de omvang van de bedrijven spelen ook historische of lokale factoren een rol: in het zuiden van Oost-Vlaanderen bijvoorbeeld waren de beroepsbedrijven van oudsher klein met een weinig dynamische mentaliteit.

Cluster 4 (zuidelijk deel van de provincie Antwerpen, gemeenten van Noord-Limburg en het Maasland, gemeenten ten westen van de as Antwerpen-Brussel en enkele gemeenten ten zuiden van Gent) bevat gemeenten waar zowel de bedrijfsdynamiek als de verstedelijking boven het gemiddelde liggen, maar waar de variabelen met betrekking tot de landbouwoppervlakte negatief scoren. Er is een belangrijke negatieve evolutie van de landbouwoppervlakte en een groot verschil tussen de landbouwoppervlakte gebruikt voor commerciële doeleinden en de potentiële landbouwoppervlakte.

Cluster 5 (gemeenten rond Aalst, Mechelen, Brussel en Hasselt, alsook enkele gemeenten rond het Kortrijkse) en cluster 6 (een gordel rond Leuven, en het zuiden van het Pajottenland) tonen sterke negatieve waarden wat betreft de landbouwdynamiek. In cluster 5 gaat dit samen met een hoge verstedelijkte oppervlakte en een negatieve bevolkingsdynamiek, terwijl in cluster 6 alle verstedelijkingsindicatoren positief scoren. Wat voornamelijk opvalt in de clusters 4 tot 6 is het grote verschil van de landbouwgrond in het kadaster en de landbouwtelling. Meerdere oorzaken zijn hiervoor verantwoordelijk. Zo is er heel wat grond vrijgekomen door de relatief lage opvolging van de eerder kleine bedrijven (fig. I.A/7-8, bijlage I). Deze gronden hebben niet steeds een overnemer gevonden ofwel omdat ze niet op de 'markt' kwamen (omwille van speculatie, het zelf behouden van enkele percelen, gebruik voor hobbylandbouw), ofwel omdat de percelen te klein waren of niet goed bereikbaar waren voor de overblijvende landbouwers, die zelf niet tot de meest dynamische behoorden (gemiddeld oudere landbouwers met weinig uitgesproken opvolging).

3. Toekomstperspectieven

In de toekomst zal de productie zich steeds meer regionaal ruimtelijk concentreren (fig. I.A/10 bijlage I). Dit geldt eveneens voor het aandeel beroepsbedrijven: cluster 1 en cluster 2 concentreerde 33 % van de beroepsbedrijven in Vlaanderen in 1981; 41.5 % in 2002. Dit legt eveneens de zwakte bloot van de andere clusters, waar de zorg voor de landbouw en hierdoor voor een deel van het platteland bij een steeds kleiner aantal landbouwers berust. De gemeenten uit deze clusters zijn gekenmerkt door een hoger aandeel sociale braak, dan gebieden met een stabiele landbouw. In gebieden met een stabiel platteland komt er echter onvoldoende grond vrij. Om de nodige schaalvergroting te waarborgen – die een noodzaak vormt voor het inkomensbehoud – intensiveren deze bedrijven meer dan elders. Deze intensivering leidt in veel gevallen tot milieuproblemen. Deze twee voorbeelden tonen aan dat het bereiken van een ecologisch duurzame landbouw in een stabiel en aantrekkelijk platteland niet voor de hand ligt en een belangrijke uitdaging vormt.

4. Diversiteit en stabiliteit in de casestudiegebieden

De gemeenten Moorslede, Staden, Hooglede en Passendale uit de casestudie Roeselare-West behoren tot de cluster Vlaamse gemeenten waar er een geringe 'externe druk is en een stabiele landbouw'. Hetzelfde geldt voor de gemeenten Zwevegem in de casestudie in het interfluvium tussen de Leie en de Schelde.

De andere gemeenten uit de casestudie in het interfluvium, namelijk Avelgem en Anzegem, kennen een verstedelijkingsdruk die onder het gemiddelde ligt, agrarische bedrijfskenmerken die qua dynamiek eveneens onder het gemiddelde liggen, maar een aandeel en een evolutie van de landbouwoppervlakte die beter dan gemiddeld scoren.

De gemeenten in de casestudies Kortrijk-Waregem en het Pajottenland kennen een negatieve tot zeer negatieve evolutie in landbouwoppervlakte en dynamiek, vooral onder invloed van een sterke verstedelijking.

B. Landbouweconomische context

1. Landbouweconomische evolutie in Vlaanderen

De landbouw is in de loop der jaren in Vlaanderen geëvolueerd naar specialisatie in intensieve teelten, mechanisatie en verbetering van de teelttechniek. In de eerste plaats werd deze evolutie gedreven door grondschaarste en hoge grondprijzen, mede als gevolg van een toenemende urbanisatie. Daarnaast heeft het moderniseringsbeleid in de jaren 1960 een dergelijke omschakeling gestimuleerd. Sinds 2000 krijgt het plattelandsbeleid echter meer prioriteit en worden multifunctionaliteit en duurzaamheid op hetzelfde niveau gebracht als de dominante competitiviteit. Hierbij is ook de decentralisatie van het beleid een belangrijke hefboom. In tegenstelling tot het marktbeleid biedt Europa een waaier van mogelijke beleidsinstrumenten aan waarop de regionale plattelandsontwikkelingsprogramma's dienen te worden gebaseerd, wat mogelijkheden biedt tot leggen van regionale klemtonen. Er ontstaan steeds meer mogelijkheden voor de landbouw om af te wijken van het traditionele landbouwmodel. Daarnaast moeten de landbouwers steeds meer rekening houden met de wensen van consumenten om zo te produceren wat de markt vraagt.

Door de modernisering en intensivering is de landbouw in Vlaanderen ontwikkeld tot een productieve sector die met slechts 0,45 % van het Europese areaal en slechts 0,6 % van alle Europese landbouwbedrijven zorgt voor 2,3 % van de Europese landbouwproductie. Toch is het belang van de landbouw in Vlaanderen de laatste jaren gedaald. Er zijn steeds minder landbouwers, van 55 829

landbouwers in Vlaanderen in 1991 tot slechts 34 356 in 2005. In tegenstelling tot de neerwaartse trend in het aantal landbouwbedrijven, is het areaal cultuurgrond in Vlaanderen niet afgenomen. Daardoor is er een evolutie merkbaar naar steeds grotere bedrijven: van 11 ha in 1991 naar 18 ha in 2005 (FOD Economie - Algemene Directie Statistiek, 2005).

De meeste landbouwers vinden het steeds moeilijker om te overleven. Het landbouwinkomen ligt namelijk lager dan het gemiddelde inkomen in België. Uit gegevens van het Centrum voor Landbouweconomie blijkt dat het landbouwinkomen in 2002 in België 19.840 euro bedroeg, terwijl het vergelijkbare inkomen in de gehele economie 32.957 euro bedroeg. Het landbouwinkomen bedraagt daardoor slecht 60 % van het gemiddelde inkomen buiten de landbouw. Tussen 2000 en 2002 is het landbouwinkomen gedaald met 13 % (van 22.781 euro tot 19.840 euro) terwijl het vergelijkbare inkomen gelijk is gebleven. (Becker, 2003)

2. Landbouweconomisch profiel in de casestudiegebieden

In het arrondissement Halle-Vilvoorde, waarin het Pajottenland gesitueerd is, is het aantal landbouwers gehalveerd sinds 1991 terwijl het aantal in Kortrijk-Roeselare nog steeds 80 % bedraagt van het aantal uit 1991. Omdat het landbouwareaal ongeveer gelijk gebleven is, heeft een dergelijke daling van het aantal landbouwers tot gevolg dat de cultuurgrond per landbouwer toeneemt en leidt tot grotere bedrijven in Halle-Vilvoorde dan in Kortrijk-Roeselare.

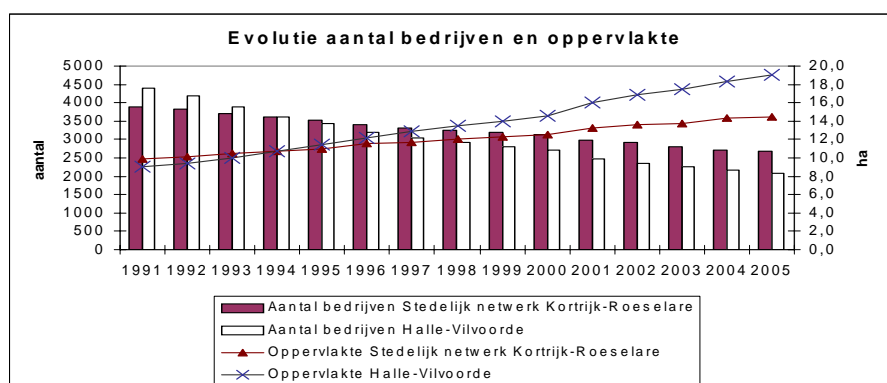

Fig. 4. Evolutie aantal bedrijven en oppervlakte. (Bron: landbouwstatistieken, 15 mei landbouwtellingen, NIS, 1991-2005)

Een belangrijk verschil tussen de vier case studiegebieden is het (ruimtelijk) belang van de landbouw. In Roeselare-West neemt cultuurgrond nog steeds 74 % van de totale oppervlakte van de gemeente in. In de andere gebieden is het percentage cultuurgrond merkkelijk lager: in het Interfluvium is dit nog 68 % maar in het gebied Kortrijk-Waregem slechts 43 % net zoals in het Pajottenland. Dit zorgt ervoor dat Roeselare-West en het Interfluvium eerder als landbouwregio's kunnen worden beschreven dan de andere twee gebieden.

Tab. 1. Aantal landbouwers, oppervlakte cultuurgrond en totale oppervlakte voor de verschillende studiegebieden. (Bron: Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS), 2004)

		Bedrijven (koepels)	Totale oppervlakte cultuurgrond	Cultuur grond per bedrijf	Totale oppervlakte gebied	Aandeel cultuurgrond
Roeselare-West	Moorslede	176	2654	15,08	3530	0,75
	Hooglede	226	2781	12,31	3780	0,74
	Staden	317	3444	10,86	4620	0,75
	Totaal	719	8879	12,35	11930	0,74
Kortrijk-Waregem	Waregem	141	1799	12,76	4510	0,40
	Harelbeke	82	1271	15,50	2910	0,44
	Deerlijk	74	820	11,08	1680	0,49
	Totaal	297	3890	13,10	9100	0,43
Interfluvium	Anzegem	155	2758	17,79	4180	0,66
	Avelgem	76	1370	18,03	2170	0,63
	Zwevegem	206	4447	21,59	6320	0,70
	Totaal	437	8575	19,62	12670	0,68
Kortrijk-Roeselare	Totaal	1453	21344	14,69	33700	0,63
Pajottenland	Ternat	53	975	18,40	2450	0,40
	Dilbeek	63	1214	19,27	4120	0,29
	Lennik	81	1772	21,88	3080	0,58
	Sint-Pieters Leeuw	109	1983	18,19	4040	0,49
	Totaal	306	5944	19,42	13690	0,43
Studiegebied	Algemeen totaal	1759	27288	15,51	47390	0,58

2.1 Socio-demografische kenmerken

Tab. 2. Socio-demografische kenmerken van landbouwers uit de studiegebieden. (Bron: Van Huylenbroeck et al., 2004)

Socio-demografische kenmerken	Roeselare-West		Kortrijk-Waregem		Interfluvium		Pajottenland	
	N	%	N	%	N	%	N	%
leeftijd	45,4		45,9		48,2		56,1	
vrouwelijk	11	6,5 %	4	6,8 %	10	16,9 %	20	18,7 %
alleenstaand	22	12,2 %	10	16,9 %	20	20,8 %	25	23,6 %
landbouwopleiding	119	71,3 %	38	66,7 %	68	70,8 %	39	36,1 %

In het Pajottenland zijn de landbouwers gemiddeld iets ouder dan in het Stedelijk Netwerk Kortrijk-Roeselare. Het merendeel van de landbouwers zijn mannen; in het Interfluvium en in het Pajottenland zijn er procentueel meer vrouwelijke bedrijfsleiders. In Vlaanderen was in 2002 gemiddeld 20 % van de landbouwers alleenstaand (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2003), waaruit blijkt dat er vooral in Roeselare-West weinig alleenstaanden zijn en in het Pajottenland relatief veel. Opvallend is het lage percentage landbouwers in het Pajottenland die een landbouwopleiding hebben gevolgd. In Vlaanderen had 21 % van alle landbouwers in 2003 een basislandbouwopleiding gevolgd en nog eens 20 % een volledige landbouwopleiding (Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS), 2004).

2.2 Bedrijfskenmerken

De landbouwbedrijven in Roeselare-West en in het Pajottenland zijn kleiner in oppervlakte. Tien procent van de landbouwers uit Roeselare-West doet aan akkerbouw en 15 % heeft een gemengd bedrijf rundvee en akkerbouw. In vergelijking met de andere gebieden valt het hoge percentage varkenstellers op. Daarnaast zijn er in dit gebied ook relatief veel tuinbouwbedrijven gelegen. In Kortrijk-Waregem komen graasdieren zeer vaak voor. In het Interfluvium zijn de meeste landbouwers ofwel akkerbouwers, graasdierhouders of een combinatie van beide. Ook in het Pajottenland vormt veeteelt het belangrijkste bedrijfstype, al dan niet in combinatie met gewassen. Tuinbouw komt ook hier redelijk frequent voor.

Tab. 3. Landbouwbedrijfstype in de studiegebieden. (Bron: Van Huylenbroeck et al., 2004)

Type	Roeselare-West		Kortrijk-Waregem		Interfluvium		Pajottenland	
	N	%	N	%	N	%	N	%
gespecialiseerde akkerbouwbedrijven	18	10,53	4	6,78	21	21,88	12	11,76
gespecialiseerde tuinbouwbedrijven	31	18,13	2	3,39	4	4,17	20	19,61
gespecialiseerde graasdierbedrijven	24	14,04	19	32,20	25	26,04	42	41,18
varkens en andere	42	24,56	8	13,56	11	11,46	0	0,00
bedrijven met combinaties van gewassen	2	1,17	0	0,00	1	1,04	2	1,96
bedrijven met combinaties van veeteelt	10	5,85	8	13,56	2	2,08	0	0,00
bedrijven met combinaties van gewassen met veeteelt	26	15,20	15	25,42	29	30,21	23	22,55
niet te classificeren bedrijven	18	10,53	3	5,08	3	3,13	3	2,94
Totaal	171	100	59	100	96	100	102	100

Het bestaan van verschillende landbouwvormen in de verschillende gebieden heeft een historische achtergrond alsook een geografische reden. Zo is in de streek rond Roeselare de productie van veevoeder gegroeid door de lokale vraag van veetelers naar voedsel (Puype, 2002), alsook door de mogelijkheid om dit voeder via het kanaal te vervoeren. In het Pajottenland heeft de bodemgeschiktheid een invloed gehad op de beperktere aanwezigheid van akkerbouw. Het voorkomen van verschillende bedrijfstypes, historisch en geografisch bepaald, zorgt ervoor dat een verschillende benadering noodzakelijk is.

2.3 Arbeid

Vooraf in Roeselare-West zijn de meeste landbouwers voltijds aan de slag en bij meer dan 84 % van de landbouwers die gehuwd of samenwonend zijn, werkt de partner mee op het bedrijf. In de andere gebieden zijn er meer landbouwers alleenstaand en bij hen die gehuwd of samenwonend zijn, werken de partners minder vaak mee op het bedrijf. In Vlaanderen werkt 61 % van alle echtgenoten mee op het bedrijf, 35 % doet dit op voltijdse basis en 27 % op deeltijdse basis.

Tab. 4. Arbeid bij de landbouwbedrijven in de studiegebieden. (Bron: Van Huylenbroeck et al., 2004)

Arbeid	Roeselare-West		Kortrijk-Waregem		Interfluvium		Pajottenland	
	N	%	N	%	N	%	N	%
voltijds	149	87,1 %	39	64,4 %	71	74,0 %	63	63,0 %
voltijds meewerkende echtgenoot	100	67,6 %	20	40,8 %	19	25,0 %	28	35,4 %
deeltijds meewerkende echtgenoot	25	16,9 %	17	34,7 %	25	32,9 %	19	24,1 %
Meewerkende echtgenoot (som)	125	84,5 %	37	75,5 %	44	57,9 %	47	59,5 %

De tijd die een landbouwer en partner doorbrengen op het bedrijf, bepaalt de vaste arbeidskrachten waarover men beschikt. Deze VAK beïnvloeden de mogelijke ontwikkelingsstrategieën voor een bedrijf. Opnieuw vragen verschillende bedrijven om aangepaste benaderingen.

2.4 Samenstelling van het inkomen

De meeste landbouwers halen niet al hun inkomen uit landbouwactiviteiten. In Roeselare-West is het percentage inkomen uit landbouwactiviteiten het hoogst en ligt het rond de 85 %. Dit inkomen wordt aangevuld met inkomen uit sociale voorzieningen (b.v. pensioen), inkomen uit een job buitenshuis of andere activiteiten. In het Pajottenland is het inkomen uit landbouwactiviteiten beperkter en bedraagt het net iets meer dan 50 % van het totale inkomen. Landbouwers in Roeselare-West en in Kortrijk-Waregem zijn dus veel afhankelijker van de landbouw voor hun inkomen.

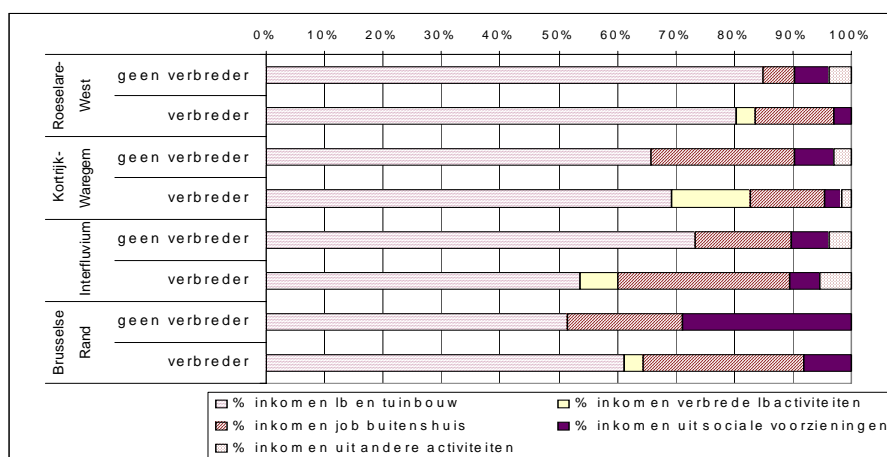

Fig. 5. De verdeling van het inkomen, verbreder versus niet-verbreder. (Bron: Van Huylenbroeck et al., 2004)

In de figuur werd een onderscheid gemaakt tussen verbreder en niet-verbreder. Dit onderscheid is interessant omdat het weergeeft hoeveel inkomen er gehaald wordt uit traditionele landbouwactiviteiten en hoeveel uit meer vernieuwende activiteiten (b.v. thuisverkoop, thuisverwerking, hoefveterisme, enz.).

2.5 Toekomst

In Vlaanderen is slechts 10 % van alle landbouwers ouder dan 50 jaar zeker van opvolging voor hun bedrijf. Dit percentage wordt zelfs in het Interfluvium niet gehaald. Dit schept een zeer onzeker en negatief beeld voor de toekomst van de landbouw in het Interfluvium.

Tab. 5. Opvolgers voor bedrijfsleiders ouder dan 50 jaar (enquête). (Bron: Van Huylenbroeck et al., 2004)

Toekomst	Roeselare-West		Kortrijk-Waregem		Interfluvium		Brusselse Rand	
	N	%	N	%	N	%	N	%
opvolger ja	11	15,1 %	3	12,5 %	4	8,0 %	8	14,0 %
opvolger nee	44	60,3 %	8	33,3 %	28	56,0 %	39	68,4 %

Deel II: Maatschappelijke (verwachtings)patronen ten opzichte van landbouw en platteland

Eén van de veronderstellingen in dit onderzoek is dat een landbouw die een rol van betekenis wil spelen binnen de verstedelijkende netwerksamenleving, in de eerste plaats een landbouw zal moeten zijn die de kwaliteit creëert waar deze netwerksamenleving om vraagt. In dit deel zal deze kwaliteitsvraag van de samenleving nader worden onderzocht.

A. Onderzoeksopzet

Om een goed overzicht te verkrijgen in de verwachtingen en attitudes van consumenten wordt er beroep gedaan op een uitgebreide enquête⁶. Verschillende thema's komen aan bod: de attitude ten aanzien van de voedselproductie en voedselconsumptie; de kennis over en de houding tegenover diverse manieren om hoeveproducten te kopen; de kennis van de respondenten ten opzichte van multifunctionalisering in de landbouw; de contacten die de respondenten hebben met landbouwers; de attitude ten opzichte van niet-productieve outputs van de landbouw; de appreciatie van het woonmilieu en de recreatieactiviteiten; en tenslotte de houding ten opzichte van de toeleveringsbedrijven en verwerkende bedrijven verwant aan de landbouw. Dit laatste thema werd slechts bevraagd in het studiegebied Kortrijk-Roeselare. Voornamelijk de streek rond Roeselare wordt gekenmerkt door een groot aantal van dergelijke bedrijven. Deze bedrijven bepalen op sommige plaatsen in belangrijke mate het landschap en zorgen voor een aantal bijkomende problemen (zwaar verkeer, geurhinder,...).

Omwille van de ruimtelijke verschillen die optreden in de regio Kortrijk-Roeselare, werd dit gebied onderverdeeld in vijf subgebieden (zie figuur 5). Zo werden er enerzijds burgers ondervraagd in beide stadskernen (Roeselare en Kortrijk), anderzijds in de drie casestudiegebieden (Roeselare-West, Kortrijk-Waregem en het Interfluvium). De ruimtelijke kenmerken van deze drie casestudiegebieden werden reeds beschreven. Roeselare-West omvat de gemeenten Moorslede, Passendale, Staden en Hooglede. In het casestudiegebied Kortrijk-Waregem hebben we ons beperkt tot de huishoudens van Deerlijk en Waregem die zich situeren in het gebied tussen de Leie en de autosnelweg E17. Landbouw neemt in dit gebied een marginale positie in en wordt omringd door verkeersassen en industriële punten. In het Interfluvium zijn voornamelijk de bewoners van de kleinere kernen van Anzegem, Avelgem en Zwevegem bevraagd. Het landschap van dit gebied wordt bepaald door enerzijds grondgebonden landbouwactiviteiten en anderzijds enkele waardevolle ecologische gebieden.

⁶ De enquête is geïnspireerd op de enquête uitgevoerd in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in het kader van project CP/18 (Van Huylenbroeck, et al, 2005).

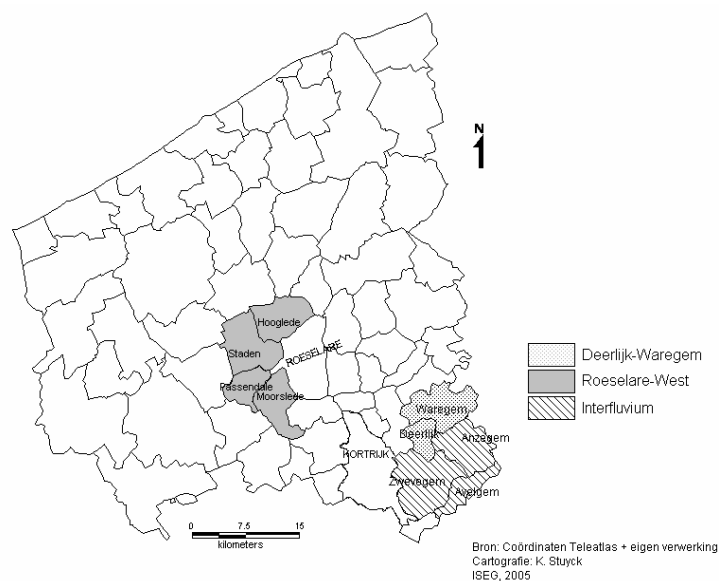

Fig. 6. Het studiegebied Kortrijk-Roeselare gelegen in de provincie West-Vlaanderen.

In totaal werden 7777 huishoudens (wat overeenkomt met 12 % van de huishoudens van het onderzoeksgebied) gekozen op basis van een willekeurige steekproef. De enquêtes zijn eigenhandig gebust, om op deze wijze een goed inzicht in de verschillende onderzoeksgebieden te verwerven. De responsgraad voor het hele onderzoeksgebied bedraagt 25,4 %, met slechts een zeer kleine variatie tussen de verschillende subgebieden.

Tab. 6. Responsverslag: burgerenquête

	Aantal huishoudens	Totale steekproef	Aantal respondenten	waarvan landbouwers	x % landb in de enquête	Responsgraad	% van de hh
Stad Roeselare	16581	1970	462	0	0.0	23.6	2.8
Stad Kortrijk	17906	1994	545	0	0.0	27.3	3.0
Roeselare-West	12369	1820	474	44	9.3	26.2	3.8
Kortrijk-Waregem	8179	998	261	1	0.4	26.2	3.2
Interfluvium	10189	995	228	5	2.2	22.9	2.2
Totaal	65224	7777	1970	50	2.54	25.4	3.0

Om de representativiteit van de respondenten na te gaan, werden de variabelen geslacht, leeftijd, opleiding en beroep vergeleken met de totale consumentenpopulatie (zie fig. II.A/1-5). Enkel voor de variabele geslacht blijkt er een representatieve verdeling op te treden ($p=0.066$). Er blijkt tevens een sterke ondervertegenwoordiging te bestaan van de jongste leeftijdsgroep (20-29 jaar), van respondenten met enkel een diploma lager onderwijs en van de groep arbeiders. Hiertegenover staat een oververtegenwoordiging van de 40-65-jarigen, de respondenten met een diploma hoger niet-universitair onderwijs en de bedienden. Deze scheeftekening moet steeds in het achterhoofd gehouden worden bij verdere interpretatie van de enquêteresultaten. De kanttekening moet worden gemaakt dat een lager aandeel jongeren en een oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden typerend is voor survey-onderzoek (Bryon, 2005).

Dit hoofdstuk bevat ook enkele verwijzingen naar een soortgelijk onderzoek dat in de loop van 2004 werd uitgevoerd in Brussel en omgeving (zie voetnoot 1). Hoewel de enquête voor het studiegebied Kortrijk-Roeselare geïnspireerd is op de enquête die werd doorgevoerd in Brussel en omgeving, treden er toch enkele verschillen op tussen antwoordcategorieën en daaraan verbonden verwerkingsmogelijkheden. In enkele korte kaderstukjes worden (waar dit mogelijk is) gelijkenissen en verschillen tussen beide onderzoeksresultaten besproken, op basis van analoge antwoordcategorieën

en verwerkingstechnieken. Concreet gaat het steeds om onderzoeksresultaten op niveau van de beschrijvende statistiek.

Voor het Brusselse onderzoeksgebied werden in totaal 1099 enquêtes verwerkt. Het gebied werd voor de verwerking opgesplitst in vier concentrische zones: het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (444 respondenten), de Vlaamse agglomeratiegemeenten rond het Brusselse Gewest (396 respondenten), de Vlaamse banlieuegemeenten (141 respondenten) en tot slot een gordel van gemeenten behorend tot de Vlaamse forenzenwoonzone (118 respondenten) (zie fig. II/A.6). Net als in het West-Vlaamse studiegebied bleek ook hier een oververtegenwoordiging van de hoger opgeleiden voor te komen en een ondervertegenwoordiging van voornamelijk de jongere leeftijdsgroepen.

B. Diversificatiemogelijkheden van de landbouw

In navolging van onder meer Tönnies (1887) en Durkheim (1893) worden landelijke gebieden, in tegenstelling tot meer verstedelijkte gebieden, vaker geassocieerd met hechte sociale banden⁷. Svendsen en Svendsen (2004) hebben in detail aangetoond dat dergelijke sociale banden een sterk erosieproces ondergaan op het Deense platteland. In dat perspectief rijst ook voor ons onderzoek de vraag of er nog voldoende kennis is bij de bewoners van landelijke gebieden over de problemen en inspanningen die de landbouw vandaag levert om te overleven. Zo moeten de landbouwers steeds meer innovatieve maatregelen nemen, zoals hoevetoerisme en directe verkoop, om te kunnen blijven bestaan. Deze consumentgerichte handelingen dragen enerzijds bij tot het herstel van de sociale relatie tussen landbouw en omgeving en zijn anderzijds een hulpmiddel om weerstand te bieden aan de toenemende druk op de landbouwsector. In dit hoofdstuk wordt nagegaan in welke mate de respondenten deelnemen aan deze multifunctionalisering en of er een ruimtelijke differentiatie optreedt in gedrag tussen de bewoners van de vijf subgebieden.

1. Algemene bevindingen

1.1 Directe aankoop

Het rechtstreeks aankopen van hoeveproducten kan via verschillende kanalen gebeuren. In de enquête werd een onderscheid gemaakt tussen de aankoop van hoeveproducten op een boerderij, op een boerenmarkt, op een gewone markt of via een voedselteam of groentenabonnement (zie fig. II.B/1). Een opmerkelijk hoog percentage respondenten (59 %) koopt wel eens hoeveproducten op een boerderij. Deze aankoop bestaat in belangrijke mate uit aardappelen (88 %), maar ook vlees, fruit, groenten en zuivel worden veelvuldig rechtstreeks bij de boer aangekocht. Een kwart van de respondenten koopt hoeveproducten aan op een gewone markt, 5 % op een boerenmarkt en slechts 1,7 % van de respondenten is lid van een voedselteam of heeft een groentenabonnement. Een belangrijke verklaring voor de kleine groep die een boerenmarkt bezoekt, is de beperkte aanwezigheid van boerenmarkten in de streek Kortrijk-Roeselare. Men moet al gauw 20 km rijden vooraleer men de eerste boerenmarkt bereikt. Voedselteams en groentenabonnementen zijn weinig bekend bij de respondenten. Zo is er slechts 1 voedselteam aanwezig in het studiegebied (met een verdeelpunt te Waregem). Groentenabonnementen zijn daarentegen wel aanwezig in de streek rond Kortrijk, met afhaalpunten te Kortrijk, Zwevegem, Avelgem, Harelbeke, Deerlijk en Waregem. In de streek rond Roeselare is er enkel een afhaalpunt in Hoogdele en Roeselare zelf. Deelnemen aan een voedselteam of groenteabonnement heeft tot gevolg dat men wekelijks, tweewekelijks of maandelijks producten moet bestellen. Zij die deelnemen aan dergelijke vorm van diversificatie, doen dit dan ook zeer frequent. De enquête werpt eveneens licht op de achterliggende motivaties die mensen aanzetten tot het rechtstreeks kopen van voedsel bij de producent (zie fig. II.B/4). Zo haalt 71.5 % van de respondenten

⁷ Voor een grondige kritiek hierop, zie reeds Pahl, 1966.

de betere kwaliteit van de hoeveproducten aan. Hieruit kunnen we opmaken dat de consument een strenge eis heeft met betrekking tot gezondheid en veiligheid van zijn voedsel, hoewel het aspect 'biologisch' slechts bij 2,8 % van de respondenten ter sprake komt. Ook de voordelige prijs van de producten, is voor vele respondenten een belangrijke drijfveer. Tevens vindt 11 % van de respondenten het gemakkelijk omdat de boerderij vlakbij gelegen is. De bedoeling van de landbouwer om de sociale relatie met de consument te herstellen wordt eveneens door 12,3 % van de respondenten aangehaald. Zij vinden het persoonlijk contact met de landbouw(er) een positieve stimulans voor het aankopen van hoeveproducten. De belangrijkste redenen waarom men geen hoeveproducten op de boerderij haalt zijn zichtbaar meer gevarieerd (zie fig. II.B/5). Het feit dat dit te veel moeite kost, wordt door ongeveer 36 % van de respondenten aangehaald. Ook het feit dat men geen interesse of tijd heeft of dat dit niet in zijn omgeving bestaat, zijn vaak aangehaalde redenen. Ongeveer 1/10 van de respondenten heeft nog nooit van deze aankoopvorm gehoord, 13 % van de respondenten gebruikt producten uit de eigen moestuin.

1.2 Hoevetoerisme

Hoevetoerisme wordt reeds door 15 % van de landbouwers in West-Vlaanderen als verbredingsactiviteit uitgeoefend (Zanders et al, 2005) en kent een toename in diverse landelijke gebieden in Vlaanderen. Dit blijkt eveneens uit de resultaten van de enquête. 30 % van de respondenten heeft ooit deelgenomen aan deze vorm van toerisme, waarvan een kleine minderheid dit tijdens de laatste vijf jaar heeft gedaan (zie fig. II.B/6). De Westhoek, de provincie Limburg en de Ardennen zijn de populairste bestemmingen. We stellen vast dat rust, stilte en de natuurlijke omgeving de belangrijkste troeven van deze toerismevorm zijn (76 % van de respondenten kruist dit als antwoord aan). Meer dan de helft van de respondenten (59 %) duidt eveneens de mogelijkheid 'fijn om de streek te verkennen' en de mogelijkheid 'om te fietsen en te wandelen' (57 %) aan. Via een open vraag werd er gepeild naar de reden waarom sommige respondenten nog nooit aan hoevetoerisme gedaan hebben (zie fig. II.B/9). Een hoog percentage (40 %) heeft op deze vraag niet geantwoord. Zij die wel een antwoord gaven, blijken in belangrijke mate niet geïnteresseerd te zijn (29 %). Een gebrek aan kennis, het feit dat men het leven op de boerderij kent of het feit dat de gelegenheid zich nog niet heeft voorgedaan zijn eveneens aangehaalde redenen.

2. Ruimtelijke differentiatie

Divers sociaal-economisch onderzoek heeft reeds uitgewezen dat bewoners van een stedelijke omgeving andere verwachtingen en handelingen hebben ten opzichte van de landbouw dan bewoners uit meer rurale gebieden (zie bijvoorbeeld Martens, 1999). Deze concentrische verschillen ook hier geanalyseerd worden, maar daarnaast willen we eveneens nagaan of verschillen in de productiestructuur en de ruimtelijke organisatieloga die hiermee verbonden is, eveneens het gedrag van de consumenten bepalen. Onderstaande tabel geeft reeds een significante tweedeling weer tussen de stadsbewoners en de bewoners uit meer rurale gebieden (zie fig. II.B/10). Zo halen minder respondenten uit de stad Roeselare en de stad Kortrijk hoeveproducten op de boerderij of op een boerenmarkt. Dit verschil kan logischerwijs verklaard worden door het feit dat men verder van dergelijke hoeves verwijderd is. Het groter aandeel marktbezoekers valt te verklaren door het feit dat zij zich in de onmiddellijke omgeving van een markt bevinden.

Tab. 7. Aandeel respondenten die rechtstreeks hoeveproducten aankopen.

		stad Roeselare	stad Kortrijk	Kortrijk- Waregem	Roeselare- West	Inter-fluvium	Totaal
Boerderij	Aandeel in woonplaats	51.3%	40.9%	71.5%	76.5%	69.4%	58.8%
	Indexering*	87.2	69.5	121.4	130.1	118.0	100.0
Boerenmarkt	Aandeel in woonplaats	4.8%	2.4%	5.5%	6.5%	7.2%	4.8%
	Indexering	98.0	49.7	113.6	132.4	148.1	100.0
Gewone markt	Aandeel in woonplaats	30.1%	27.9%	26.3%	18.9%	20.2%	25.3%
	Indexering	119.1	110.5	104.0	74.8	79.9	100.00

* Het aandeel respondenten per deelgebied is telkens geïndexeerd om een vergelijking tussen de verschillende aankoopmogelijkheden eenvoudiger te maken.

Wat de aankoop van hoeveproducten op een boerderij betreft, is er een significant verschil op in de frequentie van de aankoop. Zowel de bewoners uit de stad Roeselare als uit het gebied Roeselare-West kopen frequenter producten aan dan de bewoners uit Kortrijk en omgeving. Ook de aard van sommige aangekochte producten verschilt significant naargelang de plaats waar men woont. De respondenten uit het Roeselaarse scoren duidelijk hoger wat de aankoop van groenten, fruit en bloemen en planten betreft (zie fig. II.B/12). De aanwezigheid van de veiling en hiermee gepaard de grotere aanwezigheid van tuinbouwbedrijven, zorgt ervoor dat er ook een groter aanbod van fruit en groenten op de boerderij aanwezig is. Daarenboven kent de streek rond Roeselare in vergelijking met de streek rond Kortrijk meer bloemeteelt. Het kleiner aanbod van zuivel op de boerderij in de omgeving van Roeselare zorgt er eveneens voor dat dit product minder aangekocht wordt op de boerderij.

Er blijkt slechts een beperkte ruimtelijke differentiatie te bestaan in de motivaties waarom men hoeveproducten aankoopt op een boerderij. Enkel de reden 'prijs' verschilt significant naargelang de plaats waar men woont. Zo is de lagere prijs een belangrijke motivatie voor de aankoop van producten voor de respondenten uit Roeselare-West. De redenen waarom men geen hoeveproducten aankoopt, zijn wel in belangrijke mate ruimtelijk gedifferentieerd. Zo is het evident dat stadsbewoners minder vaak producten uit de eigen moestuin zullen consumeren. Stadsbewoners vinden ook minder vaak een boerderij terug in de eigen omgeving en zijn genoodzaakt meer moeite te doen voor het verkrijgen van deze producten. Opmerkelijk is de reden 'heb er nog nooit van gehoord'. Hieruit blijkt duidelijk dat de respondenten uit de stad Kortrijk (11.6 %) en uit het interfluvium (13.6 %) minder op de hoogte zijn van deze diversificatievorm (ten opzichte van slechts 3 % van de respondenten uit het gebied Roeselare-West).

In tegenstelling tot het West-Vlaamse studiegebied komt rechtstreekse aankoop van hoeveproducten op de boerderij minder voor in Brussel en omgeving (30 % versus 59 %). Hoeveproducten worden daarentegen wel door een groter aandeel respondenten uit het Brusselse aangekocht via boerenmarkten (15 % versus 5 %) en via gewone markten (42 % versus 25 %). Boerenmarkten komen alleszins frequenter voor in de omgeving van de hoofdstad (er zijn 7 boerenmarkten in het Pajottenland). Wanneer bij de respondenten die geen hoeveproducten aankopen via één van de hier besproken kanalen, gepolst wordt naar hun motivaties, dan blijken andermaal duidelijke verschillen tussen het West-Vlaamse studiegebied en het Brusselse. Zo antwoorden in het geval van Brussel en omgeving 66 % van de respondenten dat ze dat niet kennen in hun woonomgeving, terwijl dit slechts in 21 % van de gevallen aan bod komt in de West-Vlaamse gevalstudie. Een gebrek aan interesse wordt door 8 % van de Brusselse respondenten vermeld, terwijl dit geldt voor 21 % van de West-Vlaamse respondenten. In het gebied Kortrijk-Roeselare vermeldt ook ruim 1 op 3 van de niet-aankopers dat dit te veel moeite zou vergen, terwijl in Brussel en omgeving slechts 14 % van de respondenten deze beweegreden aanhaalt.

Er treden ook opvallende ruimtelijke verschillen op tussen beide studiegebieden. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest koopt slechts 11% van de respondenten hoeveproducten aan op een boerderij, terwijl dit bij de respondenten van Kortrijk (41 %) en vooral Roeselare (51 %) veel frequenter gebeurt.

C. Waardering van platteland en landbouw

Het traditionele landbouwland had tot voorheen voornamelijk een functie als plaats voor de voedselproductie. De laatste decennia evolueerden de verwachtingen van de maatschappij ten opzichte van de landbouw en het platteland. Zo wordt er van de landbouwer vandaag de dag veel meer verwacht dan enkel het voorzien van voedsel. In dit hoofdstuk wordt nagegaan in welke mate de respondenten, zowel vanuit het perspectief van recreant als van bewoner, het platteland in hun omgeving waarderen. Daarnaast wordt eveneens de relatie gelegd tussen het platteland en de functie van de landbouw hierin.

1. Algemene bevindingen

Een eerste opmerkelijke bevinding is het feit dat bijna alle respondenten (90 %) tevreden zijn met hun woonomgeving. Ook het feit dat men in of nabij een landelijke omgeving woont, wordt door 83 % van de respondenten als belangrijk tot zeer belangrijk aangeduid. Daarnaast fietsen of wandelen bijna alle respondenten (88 %) wel eens in de streek als ontspanning. De specifieke omgeving waar men vaak recreëert, valt logischerwijs samen met het aanbod in de streek (zie fig. II.C/1). Zo fietst of wandelt een grote meerderheid (69 %) in landbouwgebied. Ondanks het beperkte aanbod van bos in de streek, recreëert bijna de helft van de respondenten in een bosgebied. Het Sterrebos is vrijwel de enige groene ruimte van betekenis binnen de Roeselaarse agglomeratie en wordt door de respondenten dan ook als geliefde recreatieomgeving aangeduid. Tevens werd er gepeild naar de appreciatie van de verschillende recreatieomgevingen. Zo werd er gevraagd aan te duiden in welke recreatieomgeving met het liefst (score 1) recreëert en in welke omgeving het minst graag (score 7). Onderstaande tabel geeft de gemiddelde score weer van de verschillende recreatiegebieden. Een lage gemiddelde waarde duidt op een hoge appreciatie. Uit de tabel kan afgelezen worden dat natuurgebieden de meeste voorkeur genieten, gevolgd door bosgebied. Ook in de literatuur wordt erop gewezen dat de recreant op het platteland voornamelijk wil genieten van de rust en van de natuur (zie Goossens and Langers, 2000), twee elementen die geheel in natuurgebied teruggevonden worden. Landbouwgebied kent een matige appreciatie met een gemiddelde score van 3.3.

Tab. 8. Appreciatie van de verschillende recreatiegebieden (gemiddelde waarde).

Recreatie-voorkeur	Natuur-gebied	Bos	Landbouw-gebied	Park	Recreatie-domein	Stad/ dorp
Gemiddelde waarde	2.6	2.8	3.3	3.8	4.5	5.3

Om de relatie tussen de woon- en recreatieomgeving en de landbouw te onderzoeken, werd er nagegaan of de respondenten voordelen of nadelen aan de landbouw ervaren (zie fig. II.C/2-3). Zo ondervindt een kleine minderheid (45 %) voordelen aan de landbouw. Het feit dat de landbouw voor waardevolle landschappen (of voor het behoud van de open ruimte) zorgt, wordt door 21 % van alle respondenten aangeduid. Andere voordelen die de landbouw biedt zijn verbonden met de mogelijkheid tot directe aankoop van hoeveproducten (11.4 % van alle respondenten) of met het feit dat een landbouwgebied een aangename recreatieomgeving vormt (2.2 %). 21 % van de respondenten zijn daarentegen van mening dat zij nadelen ondervinden aan de landbouw. Geurhinder (13 % van alle respondenten), lawaaihinder (4%) en verkeershinder (7%) zijn de frequentst aangehaalde nadelen. Deze nadelen blijken echter in die mate problematisch dat $\frac{3}{4}$ van deze respondenten van mening is dat hier een oplossing voor gezocht moet worden.

2. Ruimtelijke differentiatie

Ondanks de algemene grote tevredenheid over de woonomgeving, zijn er ruimtelijke verschillen op te merken (zie fig. II.C/5). Zo zijn de inwoners van de meer rurale gebieden het meest tevreden over hun woonomgeving. Het belang om in/nabij een landelijke omgeving te wonen is eveneens significant

verschillend: hoe minder verstedelijkt de woonomgeving, hoe meer belang men hecht aan het wonen in/nabij het platteland. De verschillende gebieden waar men soms recreëert zijn logischerwijs verbonden met het aanbod in de verschillende subgebieden. Zo wandelen/fietsen de stadsbewoners eerder in de stad of in een park. De bewoners van Kortrijk en omgeving recreëren opvallend meer in een natuurgebied of een recreatiedomein. De aanwezigheid van het domein de Gavers te Deerlijk, verklaart deze hoge score. Een ander frequent aangehaald recreatiedomein is de Palingbeek (in Ieper). De aanwezigheid van het Sterrebos te Roeselare, zorgt voor een hoger aandeel respondenten in het Roeselaarse die wel eens in een bos recreëren. Bij de categorie 'andere' worden onder meer de waterlopen (voornamelijk het kanaal Kortrijk-Bossuit, de Leie en de Schelde) aangehaald. Wat de appreciatie van de verschillende recreatieomgevingen betreft, zijn er geen ruimtelijke verschillen waar te nemen. Zoals reeds vermeld, bieden natuur- en bosgebieden de meeste voorkeur.

Het is reeds aangehaald dat stadsbewoners en bewoners van rurale gebieden een andere plattelandsbeleving hebben. Dit uit zich eveneens in de voor- en nadelen die de respondenten in de verschillende subgebieden ervaren (zie fig. II.C/10-16). Een hoger aandeel respondenten uit het interfluvium en uit Roeselare-West duiden enerzijds aan dat ze voordelen aan de landbouw ondervinden. Anderzijds vormen zij de groep die eveneens de meeste nadelen ervaart. Opvallend is het feit dat de bewoners uit de stad Roeselare (18.6 %) verhoudingsgewijs meer nadelen ondervinden, dan de bewoners uit de stad Kortrijk (10.7 %) of uit Kortrijk-Waregem (15.1 %). Een gedetailleerde analyse van de specifieke voor- en nadelen die men ervaart, legt eveneens een regionaal verschil bloot. De bewoners van de stad Roeselare en het westen van Roeselare ondervinden meer 'vermarktbaar' voordelen (zoals de aankoop van hoeveproducten), terwijl de bewoners uit de omgeving van Kortrijk eerder 'niet-vermarktbaar' voordelen van de landbouw ervaren (30% van de bewoners uit de omgeving duidt de mogelijkheid 'landschappelijk waardevol' aan). Dit onderscheid kan verklaard worden door verschillende ruimtelijke organisatiologica's. Zo is de productiestructuur ten westen van Roeselare eerder gericht op de groenteteelt (inclusief de glastuinbouw) en op de landschappelijk minder aantrekkelijke veehouderij. Het landbouwgebied is daarenboven in dit gebied bezaaid met kriskras ingeplante verwerkende bedrijven verwant aan de landbouw (zoals de diepvriesindustrie), terwijl het interfluvium landschappelijk aantrekkelijker is. Ook de nadelen die men ondervindt van de landbouw zijn ruimtelijk gedifferentieerd. De respondenten uit de meer rurale gebieden (Roeselare-West en interfluvium) ondervinden meer verkeers-, lawaai- en geurhinder dan de respondenten uit de meer verstedelijkte gebieden.

Er treden opvallende gelijkenissen op wat betreft de appreciatie van landelijk wonen. In zowel de banlieue als in het meest landelijke gebied rond Brussel (de forensenwoonzone) antwoordt 97 % van de respondenten dat ze in of nabij een landelijk gebied wonen belangrijk vinden. In de landelijke gebieden rond Kortrijk en Roeselare variëren deze percentages tussen 91 en 94 %. In de meer verstedelijkte gordel rond het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (de agglomeratie) wordt dit aangehaald door 88 % van de respondenten, in de stedelijke kernen van Kortrijk en Roeselare gaat het om respectievelijk 76 % en 72 % (geen gegevens beschikbaar voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest).

Wat het gebruik van de nabije landelijke omgeving betreft, zijn er ook significante verschillen tussen de stedelijke gebieden van Kortrijk-Roeselare (waar recreëren in algemene termen is bevraagd) enerzijds en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest anderzijds (waar een onderscheid werd gemaakt tussen wandelen en fietsen).

Terwijl telkens ongeveer 65 % van de respondenten uit Kortrijk en Roeselare vermeldt te recreëren in het nabije landbouwgebied, bedraagt dit aandeel voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest slechts 26 % (wandelen) en 39 % (fietsen). Voor de Brusselse meest landelijke gebieden (forensengebied en banlieue) gelden percentages tussen 70 en 78 % (voor fietsen en wandelen), voor de West-Vlaamse rurale gebieden gelden quasi identieke percentages, met uitzondering voor het gebied Kortrijk-Waregem waar slechts 59 % vermeldt in landbouwgebied te recreëren.

Voordelen verbonden aan de landbouw in de eigen omgeving worden gelijkwaardig ingeschat in zowel de meer rurale gebieden van het Brusselse als in deze van het gebied Kortrijk-Roeselare (telkens ongeveer 50 à 60 %). Nadelen aan de landbouw werden wel opvallend meer genoteerd Roeselare-West en de interfluviumzone (30 à 35 %), terwijl dit in de Deerlijk-Waregem terugviel op 15 %, een percentage identiek aan deze voor de Brusselse banlieue en forensenzone (telkens ook exact 15 %).

D. Toekomstperspectieven voor de landbouw en het platteland

1. Directe aankoop van hoeveproducten

De vraag of men bereid is hoeveproducten aan te kopen indien er een boerderij of boerenmarkt beschikbaar is binnen de 5 km, peilt naar het potentieel van deze diversificatievormen. Onderstaande tabel geeft aan dat ongeveer ¼ van de respondenten die geen hoeveproducten koopt, dit ook nooit wenst te doen, 16 % daarentegen verklaart bereid te zijn hoeveproducten aan te kopen, terwijl een grote meerderheid (59 %) aankruist dit misschien te willen doen. We merken een gelijkaardige verdeling op voor de verschillende subgebieden (zie fig. II.D/2). Deze resultaten tonen aan dat het feit dat men dichtbij een afzetplaats van hoeveproducten zou wonen, weinig effect heeft op het aankoopgedrag van de respondenten. De vraag blijft of de grote groep twijfelaars mogelijkerwijs met andere argumenten overtuigd kan worden. Een grote meerderheid (63 %) antwoordt bovendien niet meer te willen betalen voor deze producten (zie fig. II.D/1). Zij die wel bereid zijn meer te betalen, wonen voornamelijk in de stad Kortrijk (40 %) of in Kortrijk-Waregem (48 %).

Tab. 9. Bereidheid om hoeveproducten rechtstreeks bij de boer of op een boerenmarkt aan te kopen (indien beschikbaar binnen de 5 km).

	neen	ja	misschien
Bereid hoeveproducten rechtstreeks aan te kopen?	24.4 %	16.3 %	59.3 %

2. Platteland

Hoewel bijna alle respondenten (94.3 %) vinden dat de landbouw in de streek Kortrijk-Roeselare moet blijven bestaan, is 1/3 van de respondenten van mening dat een deel van de landbouwgronden vervangen mogen worden door bossen, natuur of parken (zie fig. II.D/4). Het tekort aan groen en de ecologische meerwaarde vormen het voornaamste argument van de stadsbewoners (42 % voor de stad Roeselare, 37 % voor de stad Kortrijk). De bewoners uit de meer rurale gebieden zijn van mening dat een toename van bossen, natuur of parken voor een aangename leefomgeving zou zorgen. Een belangrijke impuls voor het akkoord gaan met deze stelling is de angst dat vrijgekomen landbouwgronden verkaveld zouden worden. Eveneens 1/3 van de respondenten is het niet eens met deze stelling en wil de streek liever niet zien veranderen. We stellen vast dat het economische aspect primeert. Voornamelijk de respondenten uit de stad Roeselare (72 %) vermelden het feit dat de landbouw economisch belangrijk is voor de streek. Daarnaast vinden vooral de respondenten uit het interfluvium (37.5 %) en het gebied Roeselare-West (30.5 %) dat de eigenheid en de uitgestrektheid van de streek verloren zouden gaan.

Niettegenstaande natuur en bossen aangegeven werden als meest aangename recreatieomgeving, is slechts 26.6 % van de respondenten bereid rechtstreek natuur- of landschapsprojecten te sponsoren. Het onrechtstreeks sponsoren van projecten (bijvoorbeeld door meer te betalen voor een wandelkaart, waarvan de opbrengst naar het onderhoud van wandelpaden gaat), kent meer succes (65.5 % verklaart bereid te zijn, terwijl slechts 20 % niet akkoord is) (zie fig. II.D/8-9).

Een merkwaardige vaststelling betreft de vraag of landbouwgronden best vervangen worden door bossen, natuur of parken. Terwijl in het West-Vlaamse en het Brusselse studiegebied nagenoeg hetzelfde percentage respondenten "misschien" antwoordt op deze vraag (namelijk 30 %), verschilt het aandeel niet-instemmers grondig. Terwijl 45 % van de bewoners in het Brusselse en omgeving landbouwgronden niet willen inruilen, valt dit percentage terug tot 36 % in het gebied Kortrijk-Roeselare. Het niet inruilen van landbouwgronden is bovendien belangrijk voor 60 % van de Brusselse banlieuebewoners en voor 53 % van de forensenzone, terwijl dit in het geval van Kortrijk-Roeselare terugvalt tot 31 (Kortrijk-Waregem) à 41 % (Roeselare-West). Wat de stedelingen betreft loopt de

bekommernis gelijk: ongeveer 36 % van de Brusselaars en de Kortrijkzanen en Roeselaarse respondenten vindt dat de landbouw niet mag ingeruild worden voor bos, natuur of parken.

Een verklaring voor de grotere bekommernis om landbouwgebieden in de rand rond Brussel ligt niet meteen voor de hand. Mogelijk speelt de eigenheid van de landbouw en de daaraan gekoppelde activiteiten van de landbouwer een rol. Vooral in de omgeving van Roeselare gaat landbouw samen met druk verkeer, wat kan leiden tot een relatief groter verlangen dat landbouwgronden zouden vervangen worden door andere bestemmingen die als rustiger gepercipieerd worden. In een gebied zoals het Pajottenland, gelegen ten zuidwesten van Brussel, veroorzaken de landbouwactiviteiten minder druk op het woon- en leefmilieu wat leidt tot een duidelijk minder uitgesproken wens inzake het inruilen van landbouwgronden naar bos-, natuur en parkgebieden.

Overigens blijkt ook dat de bewoners van de rand rond Brussel, globaal genomen meer bereid zijn om één of andere bijdrage te leveren voor natuur en landschappen (variërend tussen 26 % en 32 %), in vergelijking met de agrarische gebieden van het gebied Kortrijk-Roeselare (variërend tussen 21 % en 29 %).

E. Attitude ten opzichte van de landbouw

Niet elke bewoner heeft een zelfde visie omtrent de functie van de landbouw. Deze functie is ook niet voor elke respondent gelijk, in die zin dat sommige respondenten meer of minder belang hechten aan bepaalde thema's (bijvoorbeeld het leefmilieu, het voortbestaan van de landbouw, enz). In dit hoofdstuk worden de attitudes van de respondenten ten opzichte van verschillende attitude-items onderzocht. Tevens wordt er nagegaan of er een ruimtelijke en sociaal-economische differentiatie bestaat in attitudes ten opzichte van de landbouw.

1. Methode

Om de attitudes van de respondenten op een kwantitatieve wijze in beeld te brengen werd gebruik gemaakt van de Likert-schaal. Hierbij worden stellingen voorgelegd aan de respondent waarbij deze een score van -2 tot +2 kan toewijzen aan elke stelling (+2 staat voor helemaal akkoord, -2 voor helemaal niet akkoord en 0 voor geen mening of een neutrale mening) (De Pelsmacker en Van Kenhove, 1999). Door middel van een factoranalyse worden de verschillende attitude-items gereduceerd tot zinvolle basisdimensies. Deze dimensies worden opgebouwd uit attitude-items die sterk met elkaar correleren. Omdat het aantal dimensies niet op voorhand te bepalen valt, wordt er een exploratieve factoranalyse uitgevoerd. Deze analyse levert vier factoren op, waarmee in totaal 60,6 % van de variatie te verklaren is. Figuur II.E/1 geeft voor elk attitude-item de factorlading weer op de bijbehorende factor. Factorladingen zijn een maat voor het werkelijke belang van een gegeven attitude-item voor een bepaalde attitude-dimensie. Om de interne consistentie van de dimensies na te gaan, wordt eveneens een betrouwbaarheidsanalyse uitgevoerd (Figuur II.E/2). Alle factoren kennen een voldoende grote alpha (gaande van 0,76 tot 0,62) en voldoende samenhang, waardoor alle attitude-items behouden worden⁸. De vier attitude-dimensies worden op volgende wijze samengevat:

Factor 1: De waardering van de landbouw:

Deze attitude-dimensie bundelt vijf attitude-items. De respondenten vinden dat de landbouw moet kunnen blijven voortbestaan. Dit kan en mag zelfs met steun van de overheid gebeuren.

⁸ Deze analyse gaat na of de attitude-items binnen een bepaalde factor voldoende samenhang vertonen om er conclusies aan te kunnen verbinden. Kijkend naar de 'if alpha deleted'-waarde per attitude-item, dan kunnen we besluiten dat alle variabelen weerhouden kunnen worden.

Factor 2: Attitude ten opzichte van de plichten van de landbouwer:

Deze dimensie neemt vier attitude-items samen. Een positieve attitude ten opzichte van deze dimensie geeft weer dat de respondenten menen dat de landbouwer bepaalde maatregelen moet uitvoeren (zoals het aanbrengen van groenschermen, zorg dragen voor het landschap).

Factor 3: Waardering van de invloed van de landbouw op de woonomgeving en het landschap:

Deze dimensie is opgebouwd uit twee variabelen die beide de invloed van de landbouw meten, enerzijds op de woonomgeving en anderzijds op het landschap.

Factor 4: De landbouw zorgt voor voordelen in de omgeving:

Een positieve waarde ten opzichte van dit attitude-item wijst erop dat de respondenten bepaalde voordelen (deelname directe verkoop, educatieve waarde,...) hebben aangegeven in de enquête, terwijl een negatieve waarde duidt op bepaalde nadelen (bijvoorbeeld geur- of lawaaihinder)⁹.

Factor 1 en factor 4 mogen op het eerste gezicht al gelijklopend zijn, toch treedt er een duidelijk verschil op. Zo heeft factor 1 een meer collectieve dimensie (het gaat om de landbouw, zonder specifieke verwijzingen naar het eigen woonmilieu), terwijl factor 4 een meer individuele dimensie weergeeft en dus verwijst naar de onmiddellijke omgeving van de respondenten. Met behulp van een clusteranalyse wordt op basis van deze vier attitude-dimensies (die een gemiddelde waarde vertegenwoordigen van de attitude-items waaruit ze zijn opgebouwd) op zoek gegaan naar groepen die een gelijkaardig attitudeprofiel vertonen. Aan de hand van de K-means clustering worden drie groepen met telkens een duidelijk ander profiel onderscheiden¹⁰: *de enthousiaste supporters (cluster 1)*, *de discrete tegenstanders (cluster 2)* en *de belangeloze voorstanders (cluster 3)*. Deze clusterprofielen worden weergegeven in onderstaande figuur. De scores zijn de gemiddelde dimensiescores per cluster (vermenigvuldigd met 10). Een positieve waarde drukt dus ook daadwerkelijk een positieve attitude uit en vice versa. Aan de hand van een ANOVA-toets wordt er eveneens aangetoond dat de clustergemiddelden over de drie clusters significant van elkaar verschillen (Figuur II.E/5). Uit het clusterprofiel blijkt reeds duidelijk dat gemiddeld alle respondenten vinden dat de landbouwer bepaalde plichten moeten nakomen (plichten van de landbouwer scoren steeds positief).

De cluster van de enthousiaste supporter bevat de bewoners die tegenover elke attitude-dimensie gemiddeld positief staan. Deze groep scoort het hoogst op de factor 'waardering van de landbouw' en scoort uiterst positief op de factor 'de landbouw zorgt voor voordelen'. Deze groep respondenten staat uiterst positief ten opzichte van het voortbestaan van de landbouw (weergegeven door de attitude-items: 'de overheid mag geld geven aan de landbouwers in de omgeving om te blijven voortbestaan' en 'landbouwgronden moeten kunnen blijven gebruikt worden door landbouwers'). Ook de invloed van de landbouw op de woonomgeving en op het landschap wordt danig positief beoordeeld. Deze groep bewoners geven de laagste score in vergelijking met de andere clusters aan de dimensie 'plichten uit te voeren door de landbouwer'.

⁹ Dit attitude-item is niet opgesteld aan de hand van een Likertschaal, maar de vraagstelling liet toe om dit item te herschalen naar een Likertschaal: positieve waarden duiden op voordelen, negatieve waarden op nadelen, neutrale waarden op zowel voordelen als nadelen.

¹⁰ Ter controle hebben we eveneens een clusteranalyse uitgevoerd op alle 12 attitude-item, die een gelijkaardig patroon geven.

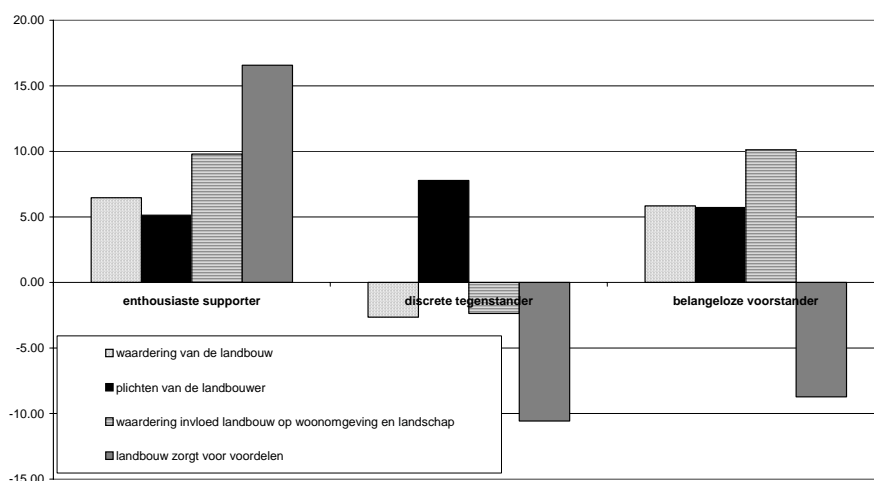

Fig. 7. Attitude-profielen van de respondenten.

De attitudes van de bewoners die behoren tot de cluster van de discrete tegenstander zijn op drie van de vier dimensies negatief. Voornamelijk de dimensie 'de landbouw zorgt voor voordelen' scoort sterk negatief. Deze bewoners zijn negatief ingesteld naar de landbouw toe, ze menen dat de landbouw een negatieve invloed heeft op de woonomgeving en op het landschap en vinden daarbij dat hij niet vergoed moet worden. Bovendien vinden deze respondenten dat de landbouw voor nadelen zorgt en dat de landbouwer zijn plichten moet nakomen.

Belangeloze voorstanders hebben een positieve attitude betreffende de waardering van de landbouw en de invloed van de landbouw op de woonomgeving en het landschap, doch in mindere mate dan de groep enthousiaste supporters. Het grote verschil met de enthousiaste supporters ligt in de variabele 'de landbouw zorgt voor voordelen'. Deze groep staat duidelijk negatief ten opzichte van deze attitude-dimensie. Ondanks het feit dat men oordeelt dat de landbouw ook voor nadelen zorgt, is er een positieve ingesteldheid betreffende de andere attitude-dimensies. Deze respondenten kennen voornamelijk een positieve waardering toe aan de invloed van landbouw op de woonomgeving en het landschap.

2. Ruimtelijke lokalisatie van attitudegroepen

Vanuit geografisch en beleidsmatig oogpunt is het belangrijk na te gaan of er een ruimtelijke differentiatie bestaat in de attitudes ten opzichte van de landbouw. Onderstaande tabel geeft weer dat elk deelgebied zowel enthousiaste supporters, belangeloze voorstanders als discrete tegenstanders omvat. Toch is er een ruimtelijke differentiatie van de attitudegroepen. Zo is er in de eerste plaats een verschil tussen de respondenten van de stedelijke kernen van Kortrijk en Roeselare en anderzijds de respondenten van de omgeving. De stedelingen behoren verhoudingsgewijs eerder tot de groep belangeloze voorstanders.

Tab. 10. Geïndexeerde aandeel respondenten per woonplaats, naar attitudecluster.

	enthousiaste supporters	discrete tegenstanders	belangeloze voorstanders	Totaal = index 100
Stad Roeselare	79.5	121.9	111.7	100.0
Stad Kortrijk	92.7	101.3	107.3	100.0
Kortrijk-Waregem	121.7	65.5	92.9	100.0
Roeselare-West (kern)	102.3	109.3	93.1	100.0
Roeselare-West (omgeving)	115.2	121.6	73.2	100.0
Interfluvium (kern)	124.8	68.6	88.2	100.0
Interfluvium (omgeving)	140.8	45.6	81.8	100.0

Dit kan verklaard worden aan de hand van de negatieve variabele 'voordelen aan de landbouw'. De stadsbewoners geven hier een lagere score aan dan de bewoners van de omgeving. Zij ervaren weinig

voordelen van de landbouw, maar hebben toch waardering voor de landbouw (positieve waarde van de factor 'waardering van de landbouw'). Opvallend is het feit dat de attitude-dimensie 'waardering van de invloed van de landbouw op de woonomgeving en het landschap' ook bij deze respondenten positief scoort. De bewoners van de omgeving behoren eerder tot de groep enthousiaste supporters. Voornamelijk de respondenten wonend in de verspreide bewoning van het interfluvium, kennen een uitermate positieve houding en zijn oververtegenwoordigd bij de enthousiaste supporters (index 140,8). In de tweede plaats is er een ruimtelijke differentiatie wanneer de groep discrete tegenstanders geanalyseerd wordt naar woonplaats. Het is opmerkelijk dat zowel in de stad Roeselare (index 121,9) als in het studiegebied ten westen van Roeselare (index 109,3 voor de kern en index 121,6 voor de omgeving) verhoudingsgewijs meer respondenten wonen die tot deze attitudegroep behoren, dan in de andere deelgebieden.

3. Sociaal-economische kenmerken van attitudegroepen

Behalve ruimtelijke kenmerken, kunnen ook sociale en economische factoren als verklaring dienen voor het verschil in attitude tussen bepaalde individuen. Logischerwijs houden deze kenmerken eveneens verband met de ruimtelijke lokalisatie van de individuen. Zo wonen er bijvoorbeeld gemiddeld meer alleenstaanden en gepensioneerden in de steden en meer gezinnen met kinderen in de rand van deze steden. Aan de hand van een chikwadraatanalyse werd de associatie tussen de socio-economische variabelen (telkens uitgesplitst naar woonplaats) en de attitudeclusters nagegaan (zie fig. II.E/7). Zowel leeftijd, huishoudtype, opleidingsniveau, beroep, het feit of men op het platteland opgegroeid is en het contact dat men al dan niet heeft met een landbouwer verschillen significant naargelang de attitudecluster waartoe men behoort. Het geslacht en het lidmaatschap van verenigingen zijn niet significant verschillend. De antwoorden op enkele afzonderlijk gestelde vragen in verband met de landbouwsector zijn eveneens significant verschillend naargelang de attitudecluster waartoe men behoort.

De enthousiaste supporters vertonen een jonger profiel dan de twee andere attitudecluster (hogere score bij de < 35-jarigen en bij de 35-50 jarigen uit de omgeving Kortrijk en Roeselare). Dit uit zich logischerwijs eveneens in het huishoudtype (zie fig. II.E/11), waarbij koppels met kinderen het beste vertegenwoordigd zijn in de omgeving van Roeselare en Kortrijk. Bovendien hebben enthousiaste supporters meer interesse in de landbouw (zie fig. II.E/16-18). Contact met een landbouwer (zie fig. II.E/19-20) evenals het feit familie of vrienden in de landbouw te hebben, zorgt daarom niet automatisch voor positieve attitudes (we merken een differentiatie op tussen de stadsbewoners en deze uit de omgeving). Opmerkelijk is het grote attitudeverschil tussen de bewoners van de omgeving van Kortrijk en deze van de omgeving van Roeselare die in de nabijheid van een landbouwer wonen (zie fig. II.E/21). In de omgeving van Kortrijk zorgt deze connectie voor positieve attitudes, terwijl het tegendeel geldt voor de omgeving van Roeselare. Hieruit kan besloten worden dat het productietype en de bijhorende ruimtelijke organisatie hier opmerkelijk minder gewaardeerd wordt dan in de omgeving van Kortrijk.

De groep discrete tegenstanders is qua leeftijdsstructuur (zie fig. II.E/10) voornamelijk opgebouwd uit 50-65 jarigen. Ook 35-50 jarigen woonachtig in de steden zijn beter vertegenwoordigd in dit attitudeprofiel. Qua opleidingsniveau (zie fig. II.E/12) zijn de respondenten die hoger onderwijs volgden, goed vertegenwoordigd. Bovendien behoren de zelfstandigen (voornamelijk uit de stad Roeselare en de stad Kortrijk) en een grote groep bedienden (behalve uit de omgeving van Kortrijk) veeleer tot de tegenstanders van de landbouw (zie fig. II.E/13). Zoals reeds vermeld typeren de respondenten met een landbouwer als buur uit de omgeving van Roeselare zich voornamelijk als discrete tegenstander.

Het socio-economische profiel van de belangeloze voorstanders tekent zich duidelijk af. Deze groep bestaat uit een groot aandeel stadsbewoners die ouder zijn dan 65 jaar (zie fig. II.E/10). Logischerwijs uit dit zich ook in het huishoudtype (zie fig. II.E/11) en het beroep (zie fig. II.E/13) van deze respondenten. Zo is er een oververtegenwoordiging op van de alleenstaanden, ook de koppels zonder kinderen scoren hoog in de stad Roeselare. Ook een groot aandeel zelfstandigen behoort tot dit attitudeprofiel. Het feit of men al dan niet contact heeft met een landbouwer (zie fig. II.E/19-20) geeft geen duidelijke structuur weer voor dit attitudeprofiel.

4. Differentiatie van attitudeprofielen naar gedrag

Er blijkt niet enkel een ruimtelijke differentiatie van het aankoopgedrag te bestaan, maar bovendien hanteren respondenten met een verschillend attitudeprofiel ook andere gedragingen. De enthousiaste supporters kopen verhoudingsgewijs meer hoeveproducten (68 %) dan de andere respondenten (zie fig. II.E/22-24). Daarenboven kopen deze respondenten ook frequenter producten aan. Enkel de bewoners van de stad Roeselare vormen een uitzondering. Zij zijn ondervertegenwoordigd bij de enthousiaste supporters wat de aankoop van hoeveproducten en de frequentie betreft. Zoals eerder vermeld, vormt kwaliteit de hoofdmotivatie voor het aankopen van producten. Enthousiaste supporters duiden deze reden meer uitgesproken aan (zie fig. II.E/26). De reden waarom men geen hoeveproducten aankoopt, heeft in belangrijke mate te maken met tijdsgebrek (29.6 %) (zie fig. II.E/27). De positieve houding van de enthousiaste supporters uit zich eveneens in de toekomstvisie. Zo is deze groep respondenten eerder bereid meer te betalen voor rechtstreeks aangekochte hoeveproducten (zie fig. II.E/30: 43 % van de enthousiaste supporters is bereid, ten opzichte van 29 % van de discrete tegenstanders en 36 % van de belangeloze voorstanders). Daarenboven vormen de enthousiaste supporters de groep die het sterkst van mening is dat landbouwgronden niet vervangen mogen worden door bossen, natuur of parken (zie fig. II.E/34).

De discrete tegenstanders kopen eveneens hoeveproducten aan op de boerderij of een gewone markt, maar in mindere mate dan de overige respondenten. De reden waarom sommige discrete tegenstanders geen hoeveproducten aankopen, houdt voornamelijk verband met een gebrek aan interesse (zie fig. II.E/27). Zij die wel hoeveproducten aankopen, vinden de prijs een belangrijke impuls voor de aankoop. Dit uit zich eveneens in het feit dat 71 % van de discrete tegenstanders niet bereid is meer te betalen voor rechtstreeks aangekochte hoeveproducten (zie fig. II.E/30). Zij zijn eveneens in mindere mate bereid natuur- en landschapsprojecten te sponsoren. Daarenboven vormen de discrete tegenstanders de grootste groep die vindt dat landbouwgronden vervangen mogen worden door bossen, natuur of parken (zie fig. II.E/34).

De belangeloze voorstanders vormen een tussengroep wat de aankoop van hoeveproducten betreft. Aangezien deze groep voornamelijk bestaat uit stadsbewoners, vormt de afwezigheid van hoeves een belangrijke reden voor het niet aankopen van producten (zie fig. II.E/27). Opvallend is het feit dat deze groep in mindere mate bereid is rechtstreeks of onrechtstreeks natuur- en landschapsprojecten te sponsoren (zie fig. II.E/31-32).

Terwijl 65 % van de respondenten uit Brussel en omgeving vindt dat landbouwers ondergewaardeerd zijn in de samenleving, treedt slechts iets meer dan de helft (52 %) van de respondenten uit het West-Vlaamse studiegebied deze stelling bij. De ruimtelijke stabiliteit is in beide gevalstudies opvallend. In West-Vlaanderen schommelen voor de vijf gebieden de percentages tussen 49 en 55 %, in het Brusselse balanceren ze tussen 61 en 68 %. Vooral de respondenten uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vinden dat landbouwers ondergewaardeerd worden (68 %).

In en om Brussel vindt 43 % van de respondenten dat landbouwers het leefmilieu beschermen, terwijl dit in de West-Vlaamse gevalstudie beaamd wordt door 38 % van de respondenten. Hier zijn de intern-ruimtelijke verschillen groter. De appreciatie van landbouw in functie van leefmilieu ligt duidelijk het laagst in de steden (36 % van de respondenten in Brussel en Roeselare, 34 % in Kortrijk). Van alle

niet-stedelijke gebieden vinden vooral de respondenten uit de Brusselse agglomeratie (50 %) en het interfluviumgebied (47 %) dat de landbouwers het leefmilieu beschermen. In de banlieue, waar rechtstreekse contacten met landbouwers frequenter mogelijk zijn dan in de agglomeratie en in het druk bezette gebied ten westen van Roeselare, liggen de appreciaties op dit vlak een stuk lager (respectievelijk 42 en 39 %). In het Brusselse studiegebied vindt 80 % van de respondenten dat de landbouwer zorg moet dragen voor het typische landschap van de streek, voor het West-Vlaamse gebied geldt een iets hoger percentage, namelijk 87 %. Dit percentage schommelt nauwelijks in het gebied Kortrijk-Roeselare (84 à 89 %), terwijl het in Brussel en omgeving varieert van 73 % (Brussels Hoofdstedelijk Gewest) tot 90 % (banlieue). Globaal genomen vinden meer respondenten in en om Brussel dat de landbouwers moeten vergoed worden voor hun bijdrage aan het landschap (48 %), in het gebied Kortrijk-Roeselare wordt dit slechts beaamd door 33 % van de respondenten. Het is opvallend dat in het Brusselse vooral stedelingen een degelijke vergoeding zien zitten, terwijl dit contrast tussen stad en platteland in het geval van het West-Vlaamse studiegebied veel minder uitgesproken is.

F. Besluit

In dit onderzoek werden de vraag en de verwachtingen van bewoners uit het stedelijk netwerk Kortrijk-Roeselare onderzocht, en waar mogelijk vergeleken met de vraag en verwachtingen van bewoners uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en omgeving. Dit onderzoek maakt duidelijk dat de bewoners uit het West-Vlaamse studiegebied in zeer belangrijke mate deelnemen aan directe verkoop op de hoeve. Het grote aanbod van dergelijke hoeves in de streek, gecombineerd met een decennialange traditie is hiervoor verantwoordelijk. Nochtans heeft deze diversificatievorm weinig groeimogelijkheden, aangezien de respondenten die niet deelnemen aan directe verkoop op de hoeve in belangrijke mate niet geïnteresseerd zijn, groenten uit de eigen moestuin consumeren of weinig tijd hebben - hoewel het merendeel van de respondenten een hoeve binnen een beperkte straal terugvinden. De bewoners van het Brusselse studiegebied hebben daarentegen in belangrijke mate een gebrek aan kennis. Het verschil tussen beide groepen respondenten komt eveneens tot uiting in de deelname aan andere consumptievormen zoals boerenmarkten, voedselteams of groentenabonnementen. Deze diversificatievormen zijn weinig gekend en verspreid in het West-Vlaamse studiegebied (in tegenstelling tot het Brusselse studiegebied) en zijn hoofdzakelijk ontstaan als antwoord op de vraag van een specifiek type peri-urbane bewoners, een consumententype dat in grote mate afwezig is in het stedelijk netwerk Kortrijk-Roeselare. De kwaliteitseis ten aanzien van voedsel, die de laatste jaren onder invloed van verschillende voedselschandalen en dierenplagen is toegenomen, wordt wel in beide onderzoeksgebieden in hoge mate belangrijk geacht.

De woon- en recreatieomgeving worden in het West-Vlaamse studiegebied zeer geapprecieerd. Er is evenwel een verschil op in appreciatie en toekomstperspectief van het platteland naargelang de verschillende ruimtelijke organisatieloga's. Zo wordt het interfluvium door de bewoners en recreanten meer geapprecieerd dan het westen van Roeselare, waar varkensteelt, groenteteelt, kriskras ingeplante verwerkende bedrijven verwant aan de landbouw en het drukke landbouwverkeer het landschap ontsieren. Bij de plattelandsbewoners is er een trend naar een meer individualistische benadering van het platteland op te merken. Deze bewoners zijn in belangrijke mate op zoek naar een rustige en aangename woonomgeving, maar vergeten hierbij wel eens het onrustige karakter van de landbouw. Zo vormt het feit dat de leefomgeving zou verbeteren indien landbouwgronden vervangen zouden worden door bossen of natuurgebied de belangrijkste reden voor het instemmen van het vervangen van landbouwgronden.

Tot slot kunnen we besluiten dat niet elke bewoner een zelfde visie heeft omtrent de functie van de landbouw. Er werd een onderscheid gemaakt tussen drie attitudegroepen. De enthousiaste supporters staan uiterst positief ten opzichte van alle bevraagde aspecten van de landbouw. Deze groep wordt voornamelijk gekenmerkt door een jongere leeftijdsstructuur en is voornamelijk woonachtig in de meer

rurale gebieden (met nadruk in de omgeving van Kortrijk). De discrete tegenstanders staan negatief ten opzichte van de bevroagde aspecten van de landbouw. Deze respondenten zijn verhoudingsgewijs eerder terug te vinden in de stad Roeselare en omgeving. De belangeloze voorstanders kenmerken zich door een ouder profiel en wonen in hoofdzaak in de stadskernen van Roeselare en Kortrijk.

Deel III: Alternatieve planningsdiscoursen over de relatie tussen stad en platteland op mesoniveau in relatie tot landbouw

Het onderzoeksproject gaat uit van een toekomsthypothese waarbij landbouw niet langer als een louter economische, voedselproducerende activiteit wordt beschouwd, maar in functie staat van de kwaliteitseisen die de samenleving stelt ten aanzien van de open ruimte. Deze kwaliteitseisen worden als doorslaggevend beschouwd voor de ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw, rekening houdend met de specifieke Vlaamse context van gemengde stedelijkheid en landelijkheid.

In dit onderzoeksdeel wordt de relatie tussen stad en platteland nader onderzocht vanuit drie verschillende planningsdiscoursen op mesoniveau. De drie verschillende planningsdiscoursen verkennen de ruimtelijke relaties tussen stad en platteland vanuit de invalhoek van respectievelijk fysieke en economische netwerkrelaties, hydrologische en ecologische systeemrelaties en het publiek functioneren van de ruimte. Afhankelijk van het gehanteerde discours worden specifieke problemen geformuleerd en conceptuele kaders voor de ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw aangereikt.

A. Theoretisch kader

1. Planningsdiscoursen als link tussen duurzaam ruimtegebruik en ruimtelijke planning

Het begrip 'duurzaam ruimtegebruik' is een breed begrip dat gesteund is op drie pijlers die in onderlinge samenhang worden voldaan: een economische, een ecologische en een sociaal-culturele pijler (Brundtland, 1989). Deze drie pijlers vormen een referentiekader om de duurzaamheid van toekomstig ruimtegebruik op af te toetsen. Vanuit de economische invalshoek staan de gebruiksmogelijkheden van de ruimte centraal. De ruimte moet doelmatig worden benut zodat de verschillende grondgebruiksvormen de passende ontwikkelingsmogelijkheden kunnen krijgen. Vanuit de ecologische invalshoek staan de ecologische potenties van de ruimte centraal. Ecosystemen moeten kansen krijgen zich duurzaam te ontwikkelen, waarbij de mate van variatie, de mate van samenhang en een goede milieukwaliteit belangrijk zijn. Vanuit de sociaal-culturele invalshoek staat de identiteit van de ruimte centraal. Hierbij staan de oriëntatiemogelijkheden in tijd en ruimte centraal (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1992).

De link tussen 'duurzaam ruimtegebruik' en 'ruimtelijke planning' kan worden gelegd op basis van planningsdiscoursen. Een planningsdiscours moet hierbij worden begrepen als een min of meer samenhangend geheel van denkbeelden over de ruimtelijke organisatie van stad en platteland (Hidding et al., 1998). Uitgangspunt hierbij is dat de relatie tussen stad en platteland het product is van menselijk denken en handelen. Dit denken en handelen wordt momenteel gedomineerd door een tegenpolendiscours waarbij stad en platteland als twee duidelijk te onderscheiden entiteiten worden opgevat. Dit tegenpolendiscours is geïnstitutionaliseerd in beleid, wetenschap (stedelijke en landelijke disciplines) en samenleving (belangengroepen) en wordt vandaag vertaald in planningsinitiatieven die gericht zijn op het versterken van stedelijke ontwikkelingen en het beperken van nieuwe ontwikkelingen in het buitengebied. Het tegenpolendiscours maakt echter abstractie van de talrijke gradiënten tussen stad en platteland die zo kenmerkend zijn voor de Vlaamse ruimtelijke context van gemengde stedelijkheid en landelijkheid. Deze specifieke ruimtelijke context vergt een specifieke planningsbenadering die niet langer vertrekt van een louter morfologisch onderscheid tussen stad en platteland, maar die inspeelt op de aanwezige complexiteit van uiteenlopende ruimtelijke processen.

Hidding et al. (1998) onderscheiden volgende drie alternatieve discoursen. Het zijn subdiscoursen die momenteel nog niet rijp genoeg zijn, maar die de potentie in zich dragen om op termijn als volwaardige planningsdiscoursen te fungeren.

- Het discours van *stad en platteland als netwerken van activiteiten*. In dit discours staat de interactie tussen de verschillende actoren in de ruimte centraal.
- Het discours van *stad en platteland als ecosysteem*. In dit discours staat de interactie tussen het fysische systeem en het functioneel gebruik ervan centraal.
- Het discours van *stad en platteland als stelsels van plekken*. In dit discours staat de interactie tussen de publieke betekenis van de ruimte en het maatschappelijk gebruik ervan centraal.

Ieder planningsdiscours wordt gekenmerkt door drie lagen: een analytische laag, een ordeningslaag en een sturingslaag. Analyse staat daarbij voor de theoretische invalshoeken die kunnen bijdragen tot een beter begrip van de relatie tussen stad en platteland. Ordening staat voor het ontwikkelen planconcepten en –principes voor de inrichting van stad en platteland en sturing staat voor mogelijkheden om in de relatie tussen stad en platteland te interveniëren. In dit onderzoek worden de analyse- en ordeningslaag van de drie planningsdiscoursen belicht.

2. Interpretatie van planningsdiscoursen

Doorheen het onderzoek is gezocht naar een gemeenschappelijke noemer voor de drie subdiscoursen. Deze gemeenschappelijke noemer is gevonden in een benadering waarbij het morfologische onderscheid tussen stad en platteland wordt vervangen door een benadering waarbij het intern functioneren van stedelijke en agrarische systemen centraal staat. Daarbij wordt de hypothese gehanteerd dat beide systemen volgens diverse interne ruimtelijke logica's zijn georganiseerd en dat er tussen beide systemen dan ook diverse potentiële en conflicterende ruimtelijke relaties bestaan. De focus wordt dus verlegd van louter morfologische conflicten tussen stad en platteland naar een benadering die gericht is op het detecteren en manipuleren van diverse *ruimtelijke relaties*.

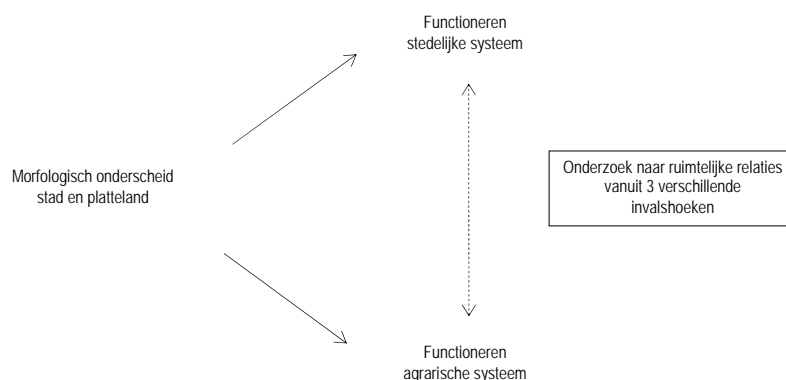

Fig. 8. Schematische weergave van relatie tussen stedelijke en agrarische systeem

- In het netwerkdiscours worden de ruimtelijke relaties tussen het stedelijke en het agrarische systeem onderzocht vanuit de invalshoek van het functioneren van fysieke en economische netwerken.
- In het ecosysteemdiscours worden de ruimtelijke relaties tussen het stedelijke en het agrarische systeem onderzocht vanuit de invalshoek van het hydrologische en ecologische functioneren van het onderliggende fysische systeem.
- In het stelsel van plekkendiscours worden de ruimtelijke relaties tussen het stedelijke en het agrarische systeem onderzocht vanuit de invalshoek van het publiek functioneren van de ruimte.

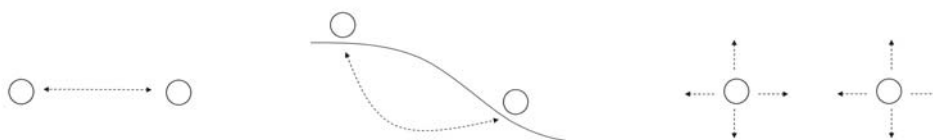

Fig. 9. Schematische weergave van de ruimtelijke relaties in het netwerkdiscours (l), het ecosysteemdiscours (m) en het stelsel van plekkendiscours (r)

Het om beurten belichten van één specifieke ruimtelijke relatie tussen het stedelijke en het agrarische systeem (respectievelijk fysieke/economische netwerkrelaties, hydrologische/ecologische relaties en relaties m.b.t. het publiek functioneren van de ruimte) resulteert in een specifieke differentiatie van de ruimte met verschillende ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden voor de landbouw.

- In het netwerken-van-activiteitendiscours is de ruimtelijke differentiatie het gevolg van verschillen in ruimtelijke dynamiek. Deze verschillen zijn rechtstreeks gekoppeld aan de specifieke eigenschappen van fysieke en/of economische netwerken en kunnen worden gestuurd door selectief in te grijpen in het functioneren van deze netwerken (via selectieve koppeling en ontkoppeling van o.a. transportstromen, afvalwaterstromen en energiestromen tussen het stedelijke en agrarische systeem).
- In het ecosysteemdiscours is de ruimtelijke differentiatie het gevolg van verschillen in proceskarakteristieken van het onderliggende fysische systeem. Door een differentiatie van de ruimtegebruiksmogelijkheden (door onder meer de landbouw) kunnen nefaste processen voor het hydrologische systeem (zoals verdroging en vermisting) worden tegengegaan en kunnen positieve hydrologische processen (zoals het herstel van grondwaterstromen en kwelintensiteiten) functioneel worden benut voor drinkwaterwinning, waterberging, enz.
- In het stelsel-van-plekkendiscours is de ruimtelijke differentiatie het gevolg van verschillen in het publiek functioneren van de ruimte. Door het selectief manipuleren van schaal, programma en ontsluitingsgraad kunnen betekenisloze restfragmenten van binnenuit worden opgeladen en aldus een tegengewicht bieden aan de omliggende verstedelijkingsdruk.

Elke vorm van ruimtelijke differentiatie kan vervolgens worden vertaald naar complementaire ruimtelijke eenheden. Deze complementaire ruimtelijke eenheden kunnen worden opgevat als aparte 'planningslagen' waarbij voor elke planningslaag andere randvoorwaarden met betrekking tot het agrarische ruimtegebruik wordt gedefinieerd.

- In het netwerkdiscours wordt een onderscheid wordt gemaakt tussen hoog- en laagdynamische landbouwgebieden met verschillende ontwikkelingsmogelijkheden, gaande van

intensieve tot extensieve vormen van landbouw (afhankelijk van de positie t.o.v. de structurerende netwerken).

- In het ecosysteemdiscours wordt een onderscheid tussen kwetsbare en niet-kwetsbare landbouwgebieden met verschillende ontwikkelingsmogelijkheden, gaande van milieuvriendelijke tot milieuvervuilende vormen van landbouw (afhankelijk van de positie t.o.v. het hydrologische systeem).
- In het stelsel van plekkendiscours wordt een onderscheid gemaakt tussen landbouwgebieden met hoog en een laag publiek karakter met verschillende ontwikkelingsmogelijkheden, gaande van verbrede tot verdiepte vormen van landbouw (afhankelijk van de ontsluitingsgraad, dichtheid aan publiek programma en schaal).

Het werken met complementaire ruimtelijke eenheden opent perspectieven voor een ruimtelijke planning die niet zozeer functiegericht zoneert en voorschriften formuleert, maar veeleer leidt tot nieuwe vormen van ruimtelijke afstemming van functies. *Conditionele afstemming* gaat over de (interne) afstemming van verschillende functies binnen éénzelfde ruimtelijke eenheid, *positionele afstemming* gaat over de (externe) afstemming tussen twee complementaire eenheden.

De afstemming van verschillende functies binnen éénzelfde ruimtelijke eenheid gebeurt door het definiëren van omgevingscondities in plaats van het traditionele beleidsmatige zoneren van functies. Hierdoor worden functiecombinaties tussen het stedelijke en agrarische systeem mogelijk gemaakt mits beide functies voldoen aan de specifieke vooropgestelde omgevingscondities van de ruimtelijke eenheid (woonlandschap, productielandschap, ontspanningslandschappen, waterwinningslandschappen, enz.). Bij positionele afstemming wordt steeds gestreefd naar een *evenwichtssituatie* waardoor negatieve onderling beïnvloeding wordt beperkt en positieve beïnvloeding wordt versterkt.

Het zoeken naar een haalbare combinatie van de drie verschillende planningsdiscoursen en bijhorende lagen in éénzelfde gebied resulteert in een 'duurzaamheidsscenario'. Hierbij wordt gezocht naar combinatiemogelijkheden en vormen van meekoppeling waardoor ruimtelijke oplossingen voor éénzelfde probleem vanuit verschillende invalshoeken kunnen worden gemotiveerd. Dit duurzaamheidsscenario - dat door zijn meerlagigheid gedifferentieerde ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden biedt voor de landbouw - vormt een potentieel alternatief voor de klassieke tweeledigheid tussen stad en platteland. Dit alternatief lijkt genuanceerder en bijgevolg beter bruikbaar is voor de ruimtelijke planning van het buitengebied en de landbouw in de specifieke Vlaamse nevelstadcontext dan het traditionele tegenpolenverhaal.

B. Methodiek

1. Ontwerpend onderzoek aan de hand van casestudies

Het onderzoek naar de ruimtelijke relaties tussen het stedelijke en het agrarische systeem en hieruit volgend de ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden voor de landbouw is gebeurd aan de hand van ontwerpend onderzoek op casestudies. In eerste instantie werd telkens één discours toegepast op één casestudie. Daarbij werd het volledige proces doorlopen gaande van analysefase over ordeningsfase tot concreet ontwerp. Elke casestudie kan worden gezien als een scenario voor een bepaald gebied, gebaseerd op één van de drie pijlers van duurzaamheid. Uit de drie casestudies konden vervolgens overkoepelende planningsprincipes voor de alternatieve planningsdiscoursen worden afgeleid. In tweede instantie werden de drie discoursen opnieuw getoetst op éénzelfde studiegebied in het noordelijke deel van het Pajottenland. In dit studiegebied werd een evenwichtige combinatie van de drie scenario's nagestreefd, waardoor kan worden gesproken over een 'duurzaamheidsscenario'. In het

overkoepelende eindontwerp van het duurzaamheidsscenario wordt een geïntegreerd antwoord geboden op de specifieke problematieken die in elk van de scenario's werd gedetecteerd.

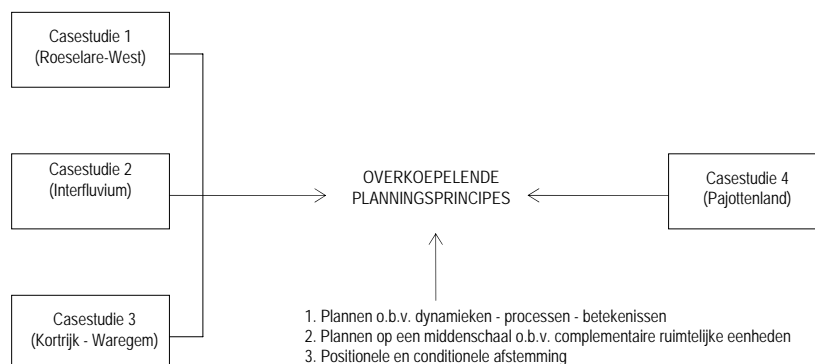

Fig. 10. Schematische weergave van de algemene werkmethode

2. Cyclisch proces

Onderstaand schema geeft de gehanteerde werkwijze weer voor één discours. De werkwijze is opgevat als een cyclisch proces, waarbij de opeenvolgende stappen in het proces telkens opnieuw worden herhaald en bijgesteld. Het werkschema was geen vooraf vastgelegde structuur maar is geleidelijk gegroeid en gewijzigd in de loop van het onderzoek

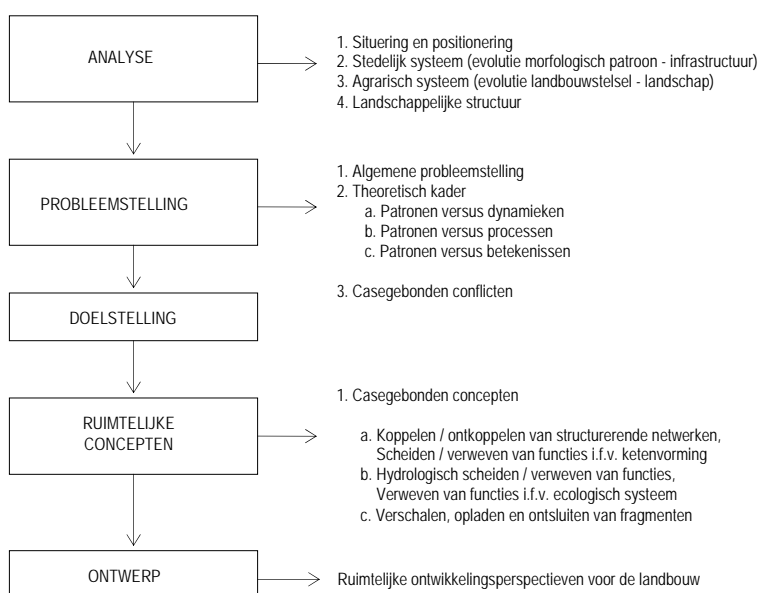

Fig. 11. Schematische weergave van de gehanteerde werkmethode voor één casestudie

In de analysefase wordt het functioneren van het stedelijke systeem en het agrarische systeem doorgrond aan de hand van een historische analyse van morfologische en landschappelijke patronen. Hierbij wordt gefocust op enerzijds de historische relatie tussen het verstedelijkingspatroon en de ontwikkeling van verkeersinfrastructuren, en anderzijds de relatie tussen het veranderende landschap en het gewijzigde landbouwstelsel.

Uit de analysefase volgt de probleemstelling en doelstelling. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen een algemene probleemstelling en specifieke conflicten die verbonden zijn aan de desbetreffende casestudie. In het theoretische kader wordt de algemene probleemstelling theoretisch benaderd en wordt een alternatieve planningsbenadering geïntroduceerd die gericht is op het omgaan met dynamieken, processen en betekenissen in de ruimte. In de case-gebonden conflicten wordt dieper ingegaan op de conflicterende relaties tussen het stedelijke en agrarische systeem die direct verbonden zijn aan de concrete casestudie.

Vanuit de case-gebonden conflicten worden vervolgens ruimtelijke concepten geformuleerd. Deze ruimtelijke concepten zijn steeds discoursgebonden omdat ze vanuit een specifieke invalshoek en probleemstelling zijn ontwikkeld. Doordat de ruimtelijke concepten *discoursgebonden* en niet *casegebonden* zijn, kunnen ze worden toegepast in andere studiegebieden. Zo worden de verschillende concepten die ontwikkeld zijn in de eerste drie casestudies tezamen toegepast op éénzelfde plek in de casestudie Pajottenland.

Tot slot worden de ruimtelijke concepten getoetst in een concreet ontwerp voor het gebied waar de casestudie betrekking op heeft. In het ontwerp worden concrete antwoorden op de case-gebonden conflicten en worden de ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden voor de landbouw aangegeven.

C. Resultaten

1. Netwerkdiscours

1.1 Inleiding

In het netwerkdiscours worden de ruimtelijke relaties tussen het stedelijke en het agrarische systeem onderzocht vanuit de invalshoek van het functioneren van fysieke en economische netwerken. Beide systemen worden gekenmerkt door een vorm van functionele fragmentatie. Het stedelijke programma werd functioneel gefragmenteerd in wonen, werken, verkeer en stedelijke voorzieningen. Vandaag worden deze functies herclusterd in nieuwe vormen van woon-werk, werk-recreatie, recreatie- woon, verkeers-verblijfsclusters op de daartoe meest geëigende plekken. (Boelens, 2004). Het agrarische productieproces daarentegen is functioneel gefragmenteerd in producenten, verwerkers, toeleveranciers, enz. Vandaag vindt een herclustering gericht op ketenvorming plaats op de daartoe meest geëigende plekken.

De functionele fragmentatie van het stedelijke en agrarische systeem leidt tot een ruimtelijke verweving van allerlei functies waartussen conflicterende maar ook potentiële relaties kunnen bestaan. Deze relaties nemen de vorm aan van enerzijds fysieke en anderzijds economische netwerken. Fysieke netwerken hebben betrekking op het functioneren van stromen (verkeer, water, milieugebruiksruimte, energie, enz). Economische netwerken hebben betrekking op het functioneren van ketens (zelfvermarketing, ketenverkorting, agro-business-complexen, enz). De intersectie van enerzijds fysieke netwerken onderling en anderzijds economische netwerken onderling leidt tot zogenaamde locaties met een hoge potentie voor vernieuwing en dynamiek ofwel tot locaties waar grote spanningen kunnen optreden als gevolg van tegenstrijdige belangen. (Dietvorst en Hetsen, 1996). Zo kan het optimaliseren

van de fysieke netwerken tussen het stedelijke en het agrarische systeem¹¹ leiden tot gebieden met een hoge potentie voor agro-industriële ontwikkelingen waar een sterkere scheiding tussen het stedelijke woonmilieu en het agrarische productiemilieu gewenst is, en kan het optimaliseren van economische netwerken tussen het stedelijke en het agrarische systeem¹² leiden tot gebieden met een hoge potentie voor de verweving van stedelijke woonmilieus en agrarische productiemilieus.

De conflicterende en potentiële relaties tussen het stedelijke en het agrarische systeem zijn steeds gebiedsspecifiek omdat het functioneren van ieder systeem, en hiermee de functionele fragmentatie, verschilt per regio. In de casestudies varieert het agrarische systeem afhankelijk van de regio van een agro-industriële keten tot een landbouwstelsel gericht op zelfvermarkting en varieert het stedelijke systeem afhankelijk van de gekozen regio van een hiërarchisch model gericht op één centrum tot een netwerkmodel met diverse subcentra.

Het oplossen van conflicterende relaties en het optimaliseren van potentiële relaties tussen fysieke netwerken onderling en/of economische netwerken onderling vormt een vernieuwde insteek voor de herstructurering van het ruimtegebruik en hiermee de inrichting van de open ruimte.

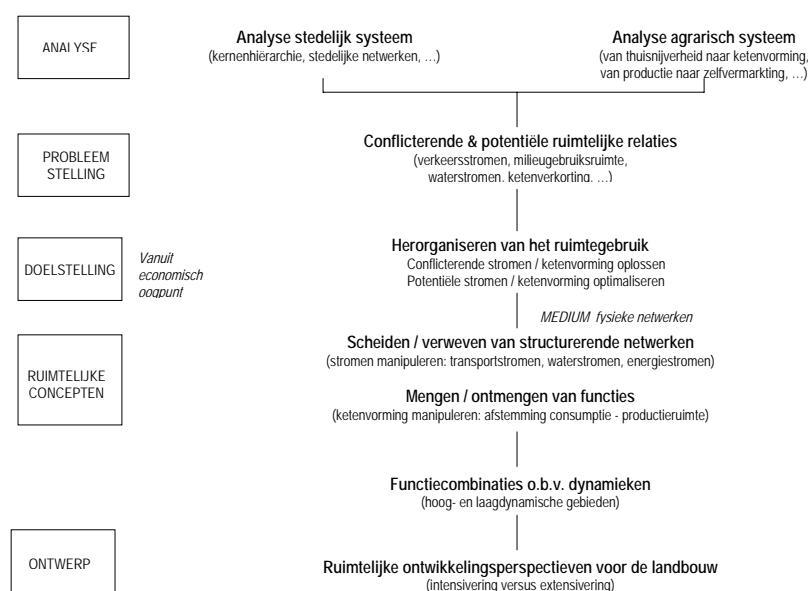

Fig. 12. Schematische weergave van de gehanteerde werkmethode toegepast op het netwerkdiscours

De bespreking van de resultaten van het netwerkdiscours gebeurt in twee delen. In het eerste deel (analyse en probleemstelling) worden de fysieke en economische netwerken onderzocht die het gevolg zijn van de ruimtelijke verweving van het stedelijke en het agrarische systeem en worden de conflicten en potenties blootgelegd.

In het tweede deel (doelstelling en oplossing) worden ruimtelijke concepten geïntroduceerd waarmee conflicterende relaties kunnen worden opgelost en nieuwe potentiële relaties kunnen worden geoptimaliseerd (koppelen en ontkoppelen van structurerende dragers, scheiden en verweven van functies). Het herorganiseren van het ruimtegebruik op basis van deze concepten leidt tot het definiëren van complementaire ruimtelijke eenheden die een differentiatie in dynamiek weergeven (hoog- en

¹¹ Het optimaliseren van fysieke netwerken kan gebeuren door een selectieve koppeling of ontkoppeling van verkeersstromen en verweving van waterstromen (zie casestudie Roeselare-West).

¹² Het optimaliseren van economische netwerken kan gebeuren door middel van ketenverkorting door het verkleinen van de afstand tussen consument en producent (zie casestudie Pajottenland).

laagdynamische ruimtelijke eenheden). Deze complementaire ruimtelijke eenheden vormen een alternatief voor het klassieke morfologische onderscheid tussen stad en platteland.

1.2 Analyse en probleemstelling

De analyse van de fysieke en economische netwerken gebeurt in twee stappen. Eerst wordt het functioneren van het stedelijke en agrarische systeem onderzocht. Daarna worden de conflicterende en potentiële relaties onderzocht die het gevolg zijn van de ruimtelijke verweving van beide systemen. Deze conflicterende en potentiële relaties hebben betrekking op het functioneren van stromen en het ontwikkelen van ketens.

In de casestudie Roeselare-West is de van oorsprong sterke verwevenheid tussen het stedelijke en het agrarische systeem geleidelijk geëvolueerd tot twee aparte systemen met een geheel eigen dynamiek. Het stedelijke systeem is uitgegroeid van een verspreid patroon van hoeves en gehuchten naar een hiërarchisch patroon van kernen gericht op het regionale verzorgingscentrum Roeselare. De ruimtelijke relaties tussen Roeselare en de omliggende kernen situeren zich op het vlak van fysieke netwerken zoals regionale pendel- en afvalwaterstromen. Het agrarische systeem langs de andere kant is geëvolueerd van een kleinschalig landbouwstelsel gericht op thuisnijverheid naar een grootschalige agro-industrieel complex gericht op ketenvorming. De ruimtelijke relaties die gepaard gaan met deze ketenvorming situeren zich eveneens op het vlak van fysieke netwerken, maar zijn van een andere grootteorde dan bij het stedelijke systeem: internationaal georiënteerde transportstromen, grote milieugebruiksruimtes en grootschalig waterverbruik. De confrontatie van de ruimtelijke relaties tussen beide systemen op het vlak van fysieke netwerken laat toe om conflicten en mogelijke potenties bloot te leggen. Conflicterende ruimtelijke relaties situeren zich op het vlak van transportstromen en milieugebruiksruimte. Potentiële ruimtelijke relaties situeren zich op het vlak van waterbeheer en kunnen leiden tot een hernieuwde integratie van het agrarische en het stedelijke systeem.

In de casestudie Pajottenland vertoont het functioneren van het agrarische systeem een sterke relatie met het functioneren van het stedelijke systeem. Het stedelijke systeem wordt gekenmerkt door een sterke functionele gerichtheid van het gebied Ternat - Dilbeek op het Brussels Hoofdstedelijk Gewest waardoor de klassieke functionele hiërarchie tussen kernen in de randzone teniet wordt gedaan. De ruimtelijke relaties tussen het gebied Ternat - Dilbeek en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest situeren zich op het vlak van fysieke netwerken en in het bijzonder op het functioneren van de intensieve in- en uitwaartse pendelstromen. De manier waarop deze pendelstromen zijn georganiseerd, vormt de basis voor het huidige radiaal-concentrische verstedelijkingspatroon en laat weinig tot geen verweving toe met openruimte functies. Het agrarische systeem in de Brusselse randzone is geleidelijk geëvolueerd van een klassiek landbouwstelsel gericht op akkerbouw naar een meer gespecialiseerd systeem gericht op de potenties van de grootstad als afzetgebied voor verse producten. Deze evolutie naar ketenverkorting heeft zich de laatste decennia door de toegenomen groei van de Brusselse agglomeratie verdergezet in de vorm van zelfvermarkting. De ruimtelijke relaties die hiermee gepaard gaan, situeren zich op het vlak van economische netwerken en zijn gericht op het verkorten van de landbouwketen en het verkleinen van de afstand tussen producent en consument. Conflicterende ruimtelijke relaties situeren zich hoofdzakelijk intern in het stedelijke systeem in de vorm van een problematische afwikkeling van pendelstromen. Potentiële ruimtelijke relaties tussen het stedelijke en agrarische systeem situeren zich op het vlak van agrarische ketenverkorting. Het ruimtelijke verkleinen van de afstand tussen producent en consument biedt potenties voor een hernieuwde integratie tussen stad en land.

1.3 Doelstelling, oplossing en concepten

De doelstelling bestaat erin randvoorwaarden te formuleren voor het herorganiseren van het ruimtegebruik zodat conflicterende ruimtelijke relaties worden opgelost en potentiële ruimtelijke relaties geoptimaliseerd. Dit kan gebeuren op twee manieren: enerzijds door (actief) in te grijpen in het functioneren van fysieke netwerken als dragers van verkeer- en waterstromen, anderzijds door (passief) in te grijpen in het functioneren van economische netwerken d.m.v. het invoeren van ondersteunende maatregelen gericht op ketenverkorting en zelfvermarkting.

Het ingrijpen in het functioneren van fysieke netwerken gebeurt door het koppelen en/of ontkoppelen van structurerende dragers van stromen (koppelen van waterstromen, ontkoppelen van verkeersstromen). Het ingrijpen in het functioneren van economische netwerken gebeurt door het scheiden en/of verweven van functies om ketenvorming te bevorderen (verweven van stedelijke consumptieruimte en verbrede agrarische productieruimte, scheiden van stedelijke consumptieruimte en agro-industriële productieruimte)

In de casestudie Roeselare-West worden conflicterende transportstromen tussen het agrarische en het stedelijke systeem opgelost door een selectieve ontkoppeling van lokale en bovenlokale verkeersstromen. Deze ontkoppeling komt neer op een inversie van de huidige hiërarchie in het wegennet voor landbouwgerelateerd en stedelijk verkeer. Tussen het agrarische en het stedelijke systeem worden potentiële waterstromen benut door een selectieve koppeling tussen stedelijke waterzuiveringsinfrastructuur en agrarische waterspaarbekkens. Deze koppeling komt neer op het omvormen van het huidige gecentraliseerde model van waterzuivering naar een gedecentraliseerd systeem van kleinschalige zuivering als waterbron voor de landbouw. Door het koppelen en ontkoppelen van de fysieke netwerken wordt een hernieuwde ruimtelijke hiërarchie tot stand gebracht die beter aansluit bij het functioneren van zowel het agro-industriële als het stedelijke systeem. Tevens worden hiermee conflicterende relaties op het vlak van milieugebruiksruimte in de toekomst vermeden doordat milieuintensieve (agro-industriële) functies ruimtelijk worden gescheiden van milieuintensieve (stedelijke) functies. Door de ruimtelijke logica van de fysieke netwerken als ordenend principe te hanteren ontstaan specifieke locaties met belangrijke ontwikkelingskansen voor enerzijds intensieve vormen van landbouw gericht op de agro-industrie en anderzijds extensieve vormen van landbouw als groene buffer rondom de dorpskernen.

In de casestudie Pajottenland wordt het huidige afwikkelingsmodel van de pendelstromen geoptimaliseerd door het monomodale pendelsysteem om te vormen tot een multimodaal pendelsysteem. Dit komt neer op het selectief koppelen van verkeersinfrastructuren voor verschillende modi tot een verwevend pendelnetwerk. De conflicterende relaties op het vlak van economische netwerken worden opgelost door een selectieve verweving van stedelijke en agrarische functies op het regionale schaalniveau. Het selectief verweven van de stedelijke consumptieruimte en de agrarische productieruimte leidt tot een optimalere afstemming tussen beide systemen doordat de interactie tussen de producent (landbouwer) en consument (stedeling) en hiermee de potenties voor zelfvermarktning worden vergroot. Door de ruimtelijke logica van de economische netwerken als ordenend principe te hanteren ontstaan specifieke locaties met belangrijke ontwikkelingskansen voor verdieping en verbreding van de agrarische bedrijfsvoering.

2. Ecosysteemdiscours

2.1 Inleiding

In het ecosysteemdiscours worden de ruimtelijke relaties tussen het stedelijke en het agrarische systeem onderzocht vanuit de invalshoek van het hydrologische en ecologische functioneren van het onderliggende fysische systeem.

De basis van het fysische systeem wordt gevormd door de geologische structuur waarop hydrologische en ecologische systemen zijn geënt. Elk systeem bestaat hierbij uit een stelsel van samenhangende onderdelen met een bepaalde gedaante en een input uit en een output naar de omgeving (Van Dorp et al., 1999). Een hydrologisch systeem is een samenhangend geheel van bovengrondse en ondergrondse stromen waarbij wijzigingen in de input en de output van het systeem resulteren in verstoorde processen (Van Beusekom et al., 1990). Negatieve beïnvloeding van het watersysteem op de ene plaats (input van nutriënten, drinkwateronttrekking) genereert processen (vermesting, verdroging) die het ruimtegebruik op andere plaatsen in het watersysteem beïnvloeden (afname waterkwaliteit, afname kwelintensiteit). Een ecologisch systeem is een samenhangend systeem bestaande uit abiotische en biotische elementen, met onderlinge relaties. Het functioneren van een ecologisch systeem hangt nauw samen met de noodzakelijke ruimtelijke condities voor de uitwisseling van soorten. Verstoorde processen (versnippering) ontstaan door wijzigingen in de ruimtelijke condities

van het ecologische systeem die betrekking hebben op de habitatkwaliteit, oppervlakte en mate van isolatie.

De relatie tussen het hydrologische en het ecologische systeem wordt gemaakt door het introduceren van de hydrologische landschapsstructuur. De hydrologische landschapsstructuur is de ordening van het landschap op basis van de stromingsprocessen van watersystemen (Van Buuren, 1997). Omdat de hydrologische landschapsstructuur de ruimtelijke vertaling vormt van een optimaal functionerend watersysteem, bevat het aanknopingspunten voor het ontwikkelen van gedifferentieerde landschappen waarin het onderliggende fysische systeem opnieuw tot expressie kan worden gebracht.

Het stedelijke en agrarische grondgebruik heeft een belangrijke impact op het functioneren van het hydrologische en ecologische systeem en leidt tot verstoorde processen.¹³

Deze verstoorde processen hebben betrekking op de nivellering van de waterkwaliteit, de nivellering van het waterregime en versnippering. Het reguleren van de input en de output van het hydrologische en ecologische systeem maakt het mogelijk verstoorde processen te herstellen waardoor nieuwe ruimtelijke patronen ontstaan met specifieke milieucondities en grondgebruikspotentieel.

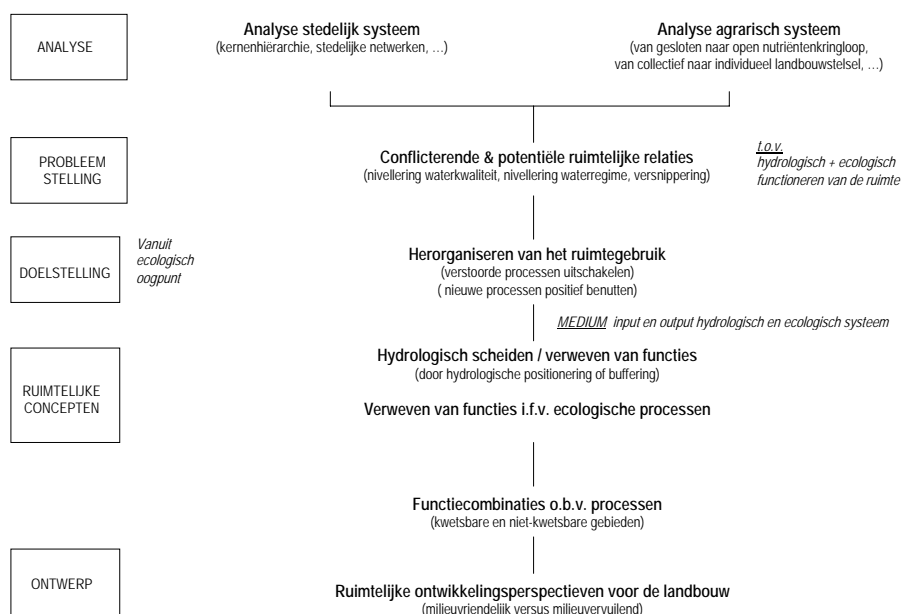

Fig. 13. Schematische weergave van de gehanteerde werkmethode toegepast op het ecosysteemdiscours

De bespreking van de resultaten van het ecosysteemdiscours gebeurt in twee delen. In het eerste deel (analyse en probleemstelling) worden de processen in het hydrologische en ecologische systeem onderzocht die het gevolg zijn van de ruimtelijke impact van het stedelijke en agrarische grondgebruik en worden de conflicten en potenties blootgelegd. In het tweede deel (doelstelling en oplossing) worden ruimtelijke concepten geïntroduceerd waarmee verstoorde processen kunnen worden opgelost (hydrologische scheiding en/of verweving van functies op basis van het positioneringsprincipe, het bufferprincipe of het stroomgebiedprincipe). Het herorganiseren van het ruimtegebruik op basis van op basis van deze concepten leidt tot het definiëren van complementaire ruimtelijke eenheden die een differentiatie in proceskarakter weergeven (kwetsbare en niet-kwetsbare eenheden). Deze

¹³ Het voorvoegsel 'ver' duidt op het proces van verandering: vermessing wordt veroorzaakt door het toevoegen van nutriënten aan het hydrologische systeem (van voedselarm naar voedselrijk), verdroging wordt veroorzaakt door het onttrekken van water aan het hydrologische systeem (van nat naar droog), versnippering wordt veroorzaakt door het verbreken van de ruimtelijke relaties in het ecologische systeem (van verbinding naar isolatie).

complementaire ruimtelijke eenheden vormen een alternatief voor het klassieke morfologische onderscheid tussen stad en platteland.

2.2 Analyse en probleemstelling

De analyse van de verstoorde processen in het hydrologische en ecologische systeem gebeurt in twee stappen. Eerst wordt het functioneren van het stedelijke en agrarische systeem onderzocht en wordt een beschrijving gegeven van het fysische systeem aan de hand van de hydrologische landschapsstructuur. Daarna worden de verstoorde processen in het hydrologische en ecologische systeem onderzocht die het gevolg zijn van de impact van het stedelijke en agrarische grondgebruik: nivellering van waterkwaliteit, de nivellering van waterregime en versnippering.

De relatie tussen het stedelijke en agrarische grondgebruik en het hydrologische systeem kan worden beschreven aan de hand van de input en output van water en nutriënten in het systeem. Naar analogie met het model 'ecodivice' kunnen telkens vier principes worden onderscheiden om een ongewenste toestand in een hydrologisch systeem bij te sturen (DHV Water en H+N+S, 1991).

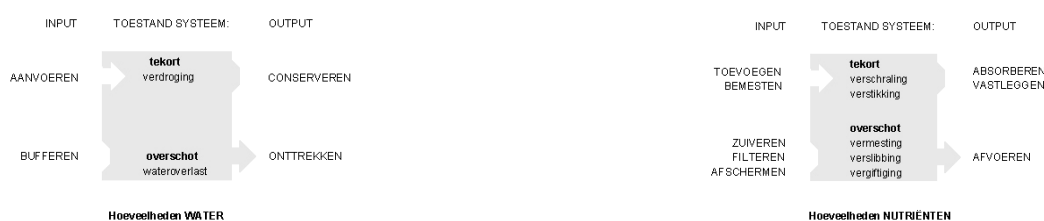

Fig. 14. Model 'ecodivice' toegepast op het hydrologische systeem. (Bron: DHV Water en H+N+S, 1991)

De relatie tussen het ruimtegebruik van het stedelijke en agrarische systeem en het ecologische systeem kunnen we beschrijven aan de hand van de begrippen randeffect en barrière-effect (Van Dorp et al., 1999). Het randeffect heeft betrekking op de relatie tussen het stedelijke en agrarische grondgebruik enerzijds en de benodigde oppervlakte van een habitatplek anderzijds. Het barrière-effect heeft betrekking op de relatie tussen het stedelijke en agrarische grondgebruik enerzijds en de mate van isolatie en verbinding tussen habitatplekken anderzijds. Oppervlakte en verbinding staan samen voor de ruimtelijke kant van het versnipperingsprobleem en laten zich aansturen door enerzijds het vergroten van de voor natuur beschikbare oppervlakte (d.i. het verlagen van het randeffect) en anderzijds het verlagen van de landschappelijke weerstand (d.i. het verlagen van het barrière-effect).

In de casestudie interfluvium en de casestudie Pajottenland worden de input en de output van het hydrologische systeem verstoord als gevolg van de afgenomen infiltratiemogelijkheden (input), overbesteding (input), de onttrekking van grondwater (output) en het versneld afvoeren van oppervlaktewater (output). Hierdoor ontstaan watertekorten en nutriëntenoverschotten. Het ecologische systeem in beide casestudies wordt verstoord als gevolg van het inkrimpen van de oppervlakte aan karakteristieke natuurlijke milieus (randeffect) en het verdwijnen van verbindende structuren door intensivering van grondgebruik en verkeersstromen (barrière-effect).

2.3 Doelstelling, oplossing en concepten

De doelstelling bestaat erin randvoorwaarden te formuleren voor het herorganiseren van het ruimtegebruik zodat verstoorde processen in het hydrologische en ecologische systeem worden hersteld en vernieuwde processen positief worden benut. Dit kan gebeuren op twee manieren: enerzijds door in te grijpen in het functioneren van het hydrologische systeem d.m.v. het manipuleren van de

input en de output van water en nutriënten, anderzijds door in te grijpen in het functioneren van het ecologische systeem d.m.v. het manipuleren van het randeffect en het barrière-effect.

Het ingrijpen in het functioneren van het hydrologische systeem gebeurt door de hydrologische scheiding van functies die conflicterende eisen stellen aan de waterhuishouding en de hydrologische verweving van functies die geen conflicterende eisen stellen. De hydrologische scheiding en verweving van functies is gebiedsspecifiek en hangt nauw samen met het specifieke agrarische en stedelijke systeem in het gebied. Vanuit de watersysteembenadering kunnen drie ruimtelijke principes worden vooropgesteld voor een gebiedspecifieke invulling van het concept van hydrologische scheiding en verweving van functies: het positioneringsprincipe, het bufferprincipe of het stroomgebiedprincipe¹⁴ (Van Beusekom et al., 1990).

Het ingrijpen in het functioneren van het ecologische systeem gebeurt door de ruimtelijke verweving van functies indien die bijdragen aan de verkleining van het randeffect en barrière-effect. Het ruimtelijk verweven van functies kan wenselijk zijn indien hierdoor wordt bijgedragen aan de functionele oppervlaktevergroting van ecosystemen of het herstellen van de ruimtelijke samenhang tussen ecosystemen. De ruimtelijke verweving van functies is steeds gebiedsspecifiek en staat in functie van de eigenschappen van het fysische systeem.

In de casestudie interfluvium worden verstoorde processen in het hydrologische systeem beantwoord met het positioneringsprincipe. Hierbij worden extensieve milieuvriendelijke vormen van landbouw gelokaliseerd in de inzigggebieden, de ontwikkeling van natte ecotopen en drinkwaterwinning in de brongebieden en intensieve milieuvriendelijke vormen van landbouw in de benedenstroomse gebieden. De input en output van water in het hydrologische systeem wordt gemanipuleerd door enerzijds gezuiverd effluentwater uit de woonkernen via vloeivelden te laten infiltreren in de inzigggebieden (input) en anderzijds opwellend kwelwater in de bronniveaus te conserveren in natuurlijke waterretentiebekkens (output). In de inzigggebieden worden intensieve milieuvriendelijke landbouwactiviteiten geweerd zodat de input van nutriënten in het hydrologische systeem wordt teruggedrongen. Verstoorde processen in het ecologische systeem worden beantwoord met het creëren van een landschappelijk raamwerk tussen de versnipperde fragmenten in de bronniveaus enerzijds en op de inzigggebieden anderzijds. In het Schelde-Leie-interfluvium krijgt dit raamwerk gestalte in een samenhangende bosgordel ter hoogte van de bronniveaus en een samenhangende bocagestructuur ter hoogte van de inzigggebieden. Het stedelijke en agrarische systeem in dit raamwerk dient bij te dragen aan de functionele oppervlaktevergroting en het herstel van de ruimtelijke samenhang tussen ecosystemen. Hiermee wordt het fenomeen verstedelijking in een nieuw ecologisch daglicht geplaatst: gespreide woonvormen met een voldoende groot oppervlak onbebouwde ruimte beschermen de kwaliteit van de bodem en het grondwater in hogere mate dan intensieve vormen van landbouw en zijn dus vanuit de ruimtelijke logica van het ecologische systeem te verkiezen boven vervuilend agrarisch grondgebruik.

In de casestudie Pajottenland worden de verstoorde processen in het hydrologische systeem beantwoord met het bufferprincipe. Hierbij worden intensieve, milieuvriendelijke vormen van landbouw bovenstrooms gelokaliseerd en extensieve, milieuvriendelijke vormen van landbouw in de beekvalleien gelokaliseerd. Op de grenszone tussen beiden wordt een hydrologische bufferzone ontwikkeld waar het vervuilde afstromende landbouwwater wordt gebufferd en gezuiverd alvorens het afvloeit naar de beekvalleien. Verstoorde processen in het ecologische systeem worden beantwoord met een landschappelijk samenhangende bocagestructuur als raamwerk tussen de versnipperde natuurfragmenten in de beekvalleien. Het stedelijke en agrarische systeem in dit raamwerk dient bij te dragen aan de functionele oppervlaktevergroting en het herstel van de ruimtelijke samenhang tussen

¹⁴ Het positioneringsprincipe berust op de hydrologische scheiding van conflicterende functies door een herschikking van het grondgebruik binnen éénzelfde deelstroomgebied. Daarbij worden niet-vervuilende functies (extensief grondgebruik) bovenstrooms worden gelokaliseerd en vervuilende functies (intensief grondgebruik) benedenstrooms gelokaliseerd zodat wederzijdse negatieve invloeden tussen functies worden beperkt of zelfs positief benut. Het stroomgebiedprincipe berust op de hydrologische scheiding van conflicterende functies door een herschikking van het grondgebruik over de aanwezige (deel)stroomgebieden zodat de kans op wederzijdse negatieve beïnvloeding verkleint. Het bufferprincipe berust op de hydrologische scheiding van conflicterende functies door een herschikking van het grondgebruik binnen éénzelfde stroomgebied waarbij vervuilende en niet vervuilende functies worden gescheiden door een hydrologische bufferzone met een aangepaste waterhuishoudkundige inrichting.

ecosystemen door het extensiveren van de landbouw, het aanplanten van perceelsbegroeiing, het ontwikkelen van landgoederen met een bepaalde grootte en bebossingsgraad, enz. Door de ruimtelijke logica van het hydrologische systeem als ordenend principe te hanteren ontstaan specifieke locaties waar enerzijds een intensivering van de landbouw mogelijk is, en anderzijds een extensivering van de landbouw gewenst is in combinatie met andere extensieve ruimtegebruikers zoals waterwinning, waterretentie, kasteeldomeinen, enz.

3. Stelsel-van-plekkendiscours

3.1 Inleiding

In het stelsel van plekkendiscours worden de ruimtelijke relaties tussen het stedelijke en het agrarische systeem onderzocht vanuit de invalshoek van het publiek functioneren van de ruimte. Hierbij worden verschillende gradaties in het publiek functioneren onderscheiden die nauw samenhangen met schaal, programma en toegankelijkheid. De factor schaal heeft betrekking op de schaalgrootte en de begrenzing van fragmenten waarbij kleinschalige fragmenten met een gebrek aan contrastrijke grenzen aan identiteit en betekenis verliezen. De factor programma heeft betrekking op de functionele invulling van fragmenten waarbij fragmenten met een beperkt programma aan betekenis verliezen. De factor toegankelijkheid heeft betrekking op de mate van interne en externe ontsluiting van fragmenten waarbij fragmenten met een slechte interne ontsluiting aan betekenis verliezen en fragmenten met een goede externe ontsluiting op bovenlokaal niveau aan betekenis winnen.

De combinatie van bovenstaande factoren leidt tot specifieke locaties met een hoog of laag publiek gehalte en aldus tot betekenisvolle of betekenisarme ruimtes. Locaties met een hoog publiek gehalte bezitten hoge potenties om van binnenuit te worden opgeladen. Het reguleren van de factoren schaal, programma en toegankelijkheid maakt het mogelijk om betekenisarme ruimtes in het publiek functioneren op te laden waardoor weerstand kan worden geboden tegen externe verstedelijkingsdruk.

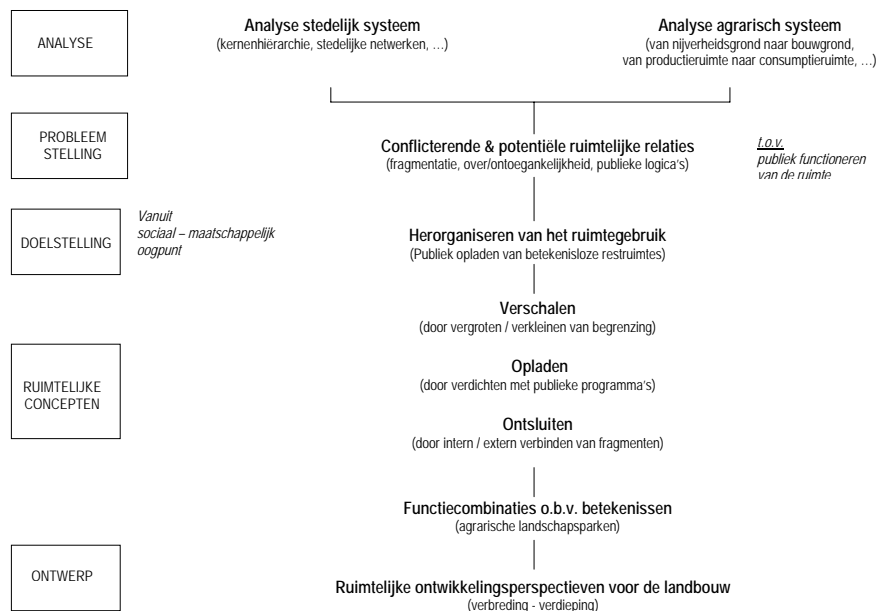

Fig. 15. Schematische weergave van de gehanteerde werkmethode toegepast op het stelsel-van-plekkendiscours

De bespreking van de resultaten van het stelsel van plekkendiscours gebeurt in twee delen. In het eerste deel (analyse en probleemstelling) wordt het publiek functioneren van de ruimte onderzocht aan de hand van drie factoren en worden de conflicten en potenties blootgelegd. In het tweede deel (doelstelling en oplossing) worden ruimtelijke concepten geïntroduceerd waarmee het publiek

functioneren van de ruimte kan worden geoptimaliseerd zodat betekenisvolle ruimtes tot stand worden gebracht (verschalen, opladen, ontsluiten). Het herorganiseren van het ruimtegebruik op basis van deze concepten leidt tot het definiëren van nieuwe ruimtelijke eenheden die een differentiatie in het publiek functioneren weergeven (betekenisvolle en betekenisarme eenheden). Deze nieuwe ruimtelijke eenheden vormen een alternatief voor het klassieke morfologische onderscheid tussen stad en platteland.

3.2 Analyse en probleemstelling

De analyse van het publiek functioneren van de ruimte gebeurt in twee stappen. Eerst wordt het functioneren van het stedelijke en agrarische systeem onderzocht, daarna wordt het publiek functioneren van de ruimte onderzocht aan de hand van de factoren schaal, programma en ontsluiting. De gradaties in het publiek functioneren van de ruimte heeft betrekking op de schaal van de fragmentering, de dichtheid aan publieke programma's en de differentiatie in toegankelijkheid.

De veranderende relatie tussen het stedelijke en het agrarische systeem wordt omschreven als de evolutie van productie- naar consumptieruimte. Deze evolutie is het gevolg van de toegenomen druk op de open ruimte vanuit verstedelijking en recreatie. De toegenomen verstedelijkingsdruk heeft geleid tot een inkrimping van het landbouwareaal als gevolg van een onevenredige stijging van grondprijzen in verhouding tot de agrarische opbrengst. De beste landbouwgronden worden uit productie gehaald ten voordele van niet-productief weilanden voor paardenhouderij of hobbylandbouw.

De toegenomen recreatieve druk resulteert in een verdieping en verbreding van de agrarische bedrijfsvoering (Van der Ploeg, J. and Roep, D., 2003). Bij verdieping wordt meer toegevoegde waarde op het bedrijf zelf gerealiseerd onder meer via zelfvermarketing van producten. Bij verbreding speelt de landbouwer in op de gebiedskenmerken door bijkomende inkomsten te verwerven uit agrotourisme, natuur- en landschapsbeheer of andere nieuwe activiteiten. Hierdoor is de open ruimte onderhevig aan een vorm van sluipende functieverandering.

In de casestudie Kortrijk-Waregem wordt de ruimtelijke fragmentatie gekenmerkt door een versnippering van binnenuit waardoor samenhangende open ruimtegeheelten uit elkaar vallen in geïsoleerde fragmenten. De versnippering is het gevolg van sterke doorsnijding door infrastructuur van uiteenlopende schaalniveaus. De programmatische invulling van de open ruimte wordt gekenmerkt door een gebrek aan publieke programma's die de ruimte van binnenuit kunnen opladen. De toegankelijkheid van de open ruimte wordt gekenmerkt door een gebrekkige ontsluiting op zowel bovenlokaal als lokaal niveau als gevolg van het ontbreken van verbindingen tussen de verschillende deelfragmenten.

In de casestudie Pajottenland wordt de ruimtelijke fragmentatie gekenmerkt door een verdringing van de open ruimte vanuit de randen in plaats van een versnippering van binnenuit door interne functiewijzigingen. De programmatische invulling van de open ruimte wordt gekenmerkt door een gebrek aan publieke programma's die de ruimte van binnenuit kunnen opladen. De lokale programmatische focuspunten hebben een te beperkt ruimtebeslag en een te geringe dichtheid om ruimtelijk structurend te kunnen werken en publieke programma's van bovenlokaal niveau ontbreken. De toegankelijkheid van de open ruimte wordt gekenmerkt door een zeer goede bovenlokale ontsluiting, maar een gebrekkige ontsluiting op lokaal niveau. Deze gebrekkige ontsluiting is het gevolg van de grote maaswijdte en het ontbreken van interne samenhang in het lokale wegennetwerk. Het netwerk is op verschillende plaatsen onderbroken door het verdwijnen van holle wegen en aardewegen langsheen perceelsgrenzen.

3.3 Doelstelling, oplossing en concepten

De doelstelling bestaat erin randvoorwaarden te formuleren voor het herorganiseren van het ruimtegebruik waardoor betekenisloze restfragmenten in de open ruimte van binnenuit worden opgeladen en hierdoor tegengewicht bieden aan de omringende verstedelijkingsdruk. Het opladen van restfragmenten kan gebeuren op drie verschillende manieren waarbij telkens wordt ingegrepen het publiek functioneren van de ruimte: enerzijds door het verschalen van fragmenten

(schaalvergroting/schaalverkleining), anderzijds door het opladen van fragmenten (verdichting van publieke programma's) en ten derde door het ontsluiten van fragmenten (door interne/externe verbinding).

In de casestudie Kortrijk-Waregem komt het concept 'verschalen' neer op de schaalvergroting van fragmenten in landschappelijk samenhangende gehelen die een betekenis krijgen op een hoger schaalniveau. Het opladen van de open ruimte met publieke programma's wordt tot stand gebracht door een ruimtelijke bundeling van recreatieve voorzieningen tot één grote entiteit op basis van de nevenschikking van activiteiten. De ontsluiting van de open ruimte wordt tot stand gebracht door een niet-hiërarchisch netwerk van recreatieve wegen die het ganse territorium beslaan. Het netwerk als geheel is aangetakt op twee bovenlokale toegangspoorten.

In de casestudie Pajottenland komt het concept 'verschalen' neer op de schaalverkleining van fragmenten in landschappelijk karakteristieke componenten. Deze componenten worden vervolgens gehanteerd als bouwstenen voor de ontwikkeling van de regionale identiteit. Het opladen van de open ruimte met publieke programma's wordt tot stand gebracht door een ruimtelijke spreiding van recreatieve voorzieningen op basis van focuspunten. Hierdoor ontstaat een evenwichtige spreiding van publieke programma's over het ganse territorium. De ontsluiting van de open ruimte wordt tot stand gebracht door het introduceren van een selectieve route tussen focuspunten. Het begin- en het eindpunt van elke route is aangetakt op een bovenlokale toegangspoort.

Door de ruimtelijke logica van het publiek functioneren als ordenend principe te hanteren ontstaan specifieke locaties met belangrijke ontwikkelingskansen voor enerzijds verdieping van de agrarische bedrijfsvoering gericht op zelfvermarketing en anderzijds verbreding van de agrarische bedrijfsvoering gericht op agro-toerisme en landschapsbeheer.

D. Conclusies

1. Overkoepelende planningsprincipes

Er kunnen drie algemene planningsprincipes worden onderscheiden die een centrale plaats innemen doorheen de drie alternatieve planningsdiscoursen. Het eerste principe gaat over het plannen op basis van dynamieken, processen en betekenissen. Het tweede principe gaat over het werken op een middenschaal en het detecteren van complementaire ruimtelijke eenheden. Het derde principe gaat over de positionele en conditionele afstemming tussen de complementaire ruimtelijke eenheden.

1.1 Dynamieken, processen en betekenissen

De huidige planningsbenadering (tegenpolendiscours) houdt geen rekening met conflicterende en potentiële ruimtelijke relaties tussen stad en platteland, maar gaat uit van een strikt morfologisch onderscheid. In de discoursbenadering worden drie soorten relaties tussen stad en platteland blootgelegd: fysieke en economische netwerkrelaties in het netwerkdiscours, hydrologische en ecologische relaties in het ecosysteemdiscours en relaties met betrekking tot het publiek functioneren van de ruimte in het stelsel van plekkendiscours. Elke invalshoek leidt daarbij tot andere ruimtelijke concepten en oplossingen.

In de casestudie Roeselare-West zijn de ruimtelijke concepten gericht op het beheersen van dynamieken d.m.v. het koppelen/ontkoppelen van fysieke netwerken op basis van stromen en het scheiden/verweven van functies op basis van ketenvorming. In de casestudie interfluvium zijn de ruimtelijke concepten gericht op het beheersen van processen d.m.v. het scheiden/verweven van functies op basis van watersysteem- en ecosysteemkenmerken. In de casestudie Kortrijk-Waregem zijn de ruimtelijke concepten gericht op het omgaan met betekenissen d.m.v. het verschalen van fragmenten op basis van begrenzingen, het opladen van fragmenten op basis van publieke programma's en het ontsluiten van fragmenten op basis van verbindingen. In de casestudie

Pajottenland worden de verschillende ruimtelijke concepten uit de drie voorgaande casestudies gecombineerd toegepast.

De combinatie van bovenstaande concepten op eenzelfde plaats leidt tot het afbakenen van complementaire ruimtelijke eenheden. Een ruimtelijke eenheid is een samenhangende zone met specifieke ruimtelijke condities, bepaald door de randvoorwaarden die verbonden zijn aan de ruimtelijke concepten (hydrologische scheiding van functies, ontkoppeling van vervoersstromen, enz). De complementaire ruimtelijke eenheden kunnen worden gezien als een ruimtelijke expressie van gepolariseerde drijvende krachten (relaties) die kenmerkend zijn voor de regio. Op die manier wordt een nieuwe tweeledigheid in de ruimte geïntroduceerd op basis van gebiedseigen dynamieken, processen en betekenissen (i.p.v. de klassieke tweeledigheid tussen stad en platteland op basis van morfologie) waardoor nieuwe kansen en potenties ontstaan voor een meer gedifferentieerde ontwikkeling van de landbouwsector per regio.

In de casestudie Roeselare-West wordt een onderscheid gemaakt tussen hoogdynamische en laagdynamische ruimtelijke eenheden. De hoogdynamische ruimtelijke eenheden zijn gelegen in het veld tussen de dorpskernen en bieden kansen voor intensieve agro-industriële bedrijvigheid. Deze eenheden worden gekenmerkt door een goede bovenlokale bereikbaarheid (als gevolg van het selectief ontkoppelen van transportstromen), een maximale verweving van beschikbare waterbronnen (als gevolg van het selectief koppelen van waterstromen) en een vernieuwde ruimtelijke afstemming tussen milieugevoelige en milieubelastende functies (als gevolg van het scheiden van functies op basis van de milieugebruiksruimte). De laagdynamische ruimtelijke eenheden langs de verbindingswegen tussen de dorpen vormen hiervan de contramal.

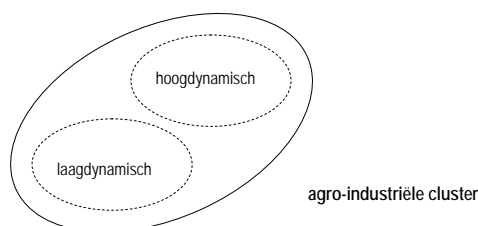

Fig. 16. Schematische weergave van de complementaire ruimtelijke eenheden in het netwerkdiscours

In de casestudie Interfluvium wordt een onderscheid gemaakt tussen kwetsbare en niet-kwetsbare ruimtelijke eenheden. De kwetsbare ruimtelijke eenheden zijn gelegen in de inziggebieden en brongebieden en bieden kansen voor milieuvriendelijk agrarisch grondgebruik (als gevolg van de bovenstroomse positionering binnen het watersysteem). De niet-kwetsbare ruimtelijke eenheden zijn gelegen op de heuvelflanken en bieden kansen voor 'milieuvervuilende' vormen van landbouw (als gevolg van de benedenstroomse positionering binnen het watersysteem). Het positioneringsprincipe voorkomt nefaste beïnvloeding tussen beide ruimtelijke eenheden via grondwater- en oppervlaktewaterstromen.

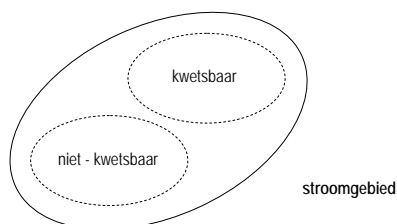

Fig. 17. Schematische weergave van de complementaire ruimtelijke eenheden in het ecosysteemdiscours

In de casestudie Kortrijk-Waregem worden gefragmenteerde restructies zonder publieke betekenis samengebracht tot één betekenisvolle ruimtelijke eenheid. Het geheel wordt van binnen uit opgeladen door de gebundelde programmatische verdichting tot één grote entiteit (regionaal landschapspark). Het landschapspark als geheel wordt op twee plaatsen aangetakt op de E17 en wordt intern voorzien van een niet-hiërarchisch netwerk van paden.

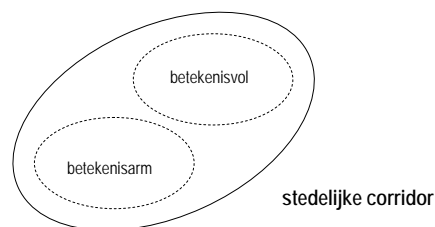

Fig. 18. Schematische weergave van de complementaire ruimtelijke eenheden in het stelsel-van-plekkendiscours

In de casestudie Pajottenland overlappen de drie complementaire eenheden elkaar. Het onderscheid tussen hoog- en laagdynamische eenheden situeert zich op een hoger schaalniveau. De verstedelijkte corridor wordt gezien als een hoogdynamische eenheid ten opzichte van het laagdynamische open ruimtegeheel ten noorden en ten zuiden. De hoogdynamische ruimtelijke eenheid wordt gekenmerkt door optimale multimodale bereikbaarheid (als gevolg van het koppelen van pendelstromen) en een vernieuwde ruimtelijke afstemming tussen productie- en consumptieruimte (als gevolg van verweven van functies op basis van lokale ketenvorming). Het onderscheid tussen kwetsbare en niet-kwetsbare ruimtelijke eenheden situeert er zich op het schaalniveau van de deelstroomgebieden. De niet-kwetsbare ruimtelijke eenheden zijn gelegen op de kouters en bieden kansen voor 'milieuvriendelijke' landbouw (als gevolg van de bufferzone rondom de eenheid). De kwetsbare ruimtelijke eenheden zijn gelegen in de beekvalleien en bieden kansen voor milieuvriendelijke vormen van agrarisch grondgebruik (als gevolg van de bescherming vanwege de bufferzone). Het bufferprincipe voorkomt nefaste beïnvloeding tussen beide ruimtelijke eenheden via oppervlaktewaterstromen. Het opladen van de gefragmenteerde restructies tot betekenisvolle ruimtelijke eenheden gebeurt op het schaalniveau van de landschappelijke componenten (kouters, valleiranden, beekvalleien, enz.) De individuele componenten worden van binnenuit opgeladen door een gespreide programmatische verdichting op basis van focuspunten en een interne ontsluiting door middel van routes. Het begin- en het eindpunt van elke route wordt aangetakt op een bovenlokale infrastructuur. Hierdoor ontstaat een 'uiteengelegd' regionaal landschapspark bestaande uit gedifferentieerde fragmenten (qua schaal en programma) die onderling verbonden zijn.

1.2 Middenschaal

De conflicterende en potentiële relaties die doorheen de verschillende planningsdiscourzen werden blootgelegd, situeren zich steeds op een middenschaal. De middenschaal is een variabel schaalniveau dat mogelijkheden biedt om deelgebieden met dezelfde ruimtelijke condities op het vlak van dynamieken, processen of betekenissen als samenhangende gehelen in beschouwing te nemen.

In de casestudie Roeselare-West wordt de middenschaal bepaald door het schaalniveau waarop de agro-industriële clusters functioneren. De interne samenhang tussen producenten, verwerkers en toeleveranciers is daarbij bepalend. In de casestudie Interfluvium wordt de middenschaal bepaald door het schaalniveau van de deelstroomgebieden. De interne functioneren van het hydrologische systeem is daarbij bepalend. In de casestudie Pajottenland en de casestudie Kortrijk-Waregem wordt de middenschaal bepaald door het schaalniveau van de verstedelijkte corridor. De samenhang tussen (agrarische) producenten en (stedelijke) consumenten staat daarbij centraal.

1.3 Ruimtelijke afstemming

Het introduceren van complementaire ruimtelijke eenheden gaat gepaard met een nieuwe vorm van ruimtelijke afstemming van functies. *Conditionele afstemming* gaat over de (interne) afstemming van verschillende functies binnen éénzelfde ruimtelijke eenheid, *positionele afstemming* gaat over de (externe) afstemming tussen twee complementaire eenheden (Visser en Hazendonk, 1995). De afstemming van verschillende functies binnen éénzelfde ruimtelijke eenheid gebeurt door het definiëren van omgevingscondities in plaats van het traditionele beleidsmatige zoneren van functies. Hierdoor worden functiecombinaties tussen het stedelijke en agrarische systeem mogelijk gemaakt mits beide functies voldoen aan de specifieke vooropgestelde omgevingscondities van de ruimtelijke eenheid (woonlandschap, productielandschap, ontspanningslandschappen, waterwinningslandschappen, enz.). Bij positionele afstemming wordt steeds gestreefd naar een *evenwichtssituatie* waardoor negatieve onderling beïnvloeding wordt beperkt en positieve beïnvloeding wordt versterkt.

In de casestudie Roeselare-West worden de omgevingscondities van de hoogdynamische eenheden bepaald door de aard van ontsluitingsgraad (gericht op bovenlokale transportstromen), milieucondities (gericht op intensivering door ruimtelijke concentratie van milieubelastende functies) en waterbeheer (gericht op de optimalisatie van agro-industriële water- en energietoevoer). De omgevingscondities van de laagdynamische eenheden worden bepaald door de aard van de ontsluitingsgraad af te stemmen op het verhogen van de lokale verkeersleefbaarheid en de aard van de milieucondities af te stemmen op extensivering (door het ruimtelijk concentreren van milieugevoelige functies). Qua positionele afstemming staan de laagdynamische eenheden in voor de watervoorziening van de hoogdynamische eenheden.

In de casestudie Interfluvium worden de omgevingscondities van de extensieve eenheden bepaald door de aard van de input in het watersysteem (gericht op het vergroten van de infiltratiecapaciteit en het verkleinen van de nutriëntenvervuiling) en de aard van verstoring van het ecosysteem (gericht op het verlagen van het barrière- en randeffect). Qua positionele afstemming wordt de negatieve onderlinge beïnvloeding via het watersysteem beperkt (vermesting bronwater, ...) en wordt positieve beïnvloeding versterkt (toename kwelintensiteit in bronniveaus, ...)

In de casestudie Kortrijk-Waregem worden de omgevingscondities van de betekenisvolle eenheid gedefinieerd door de aard van de ontsluitingsgraad (gericht op bovenlokale recreatieve aantrekkingskracht), de schaal van de functies (gericht op de versterking van het regionale landschapspark) en het programma (gericht op een bovenlokale recreatieve uitstraling)

In de casestudie Pajottenland worden de omgevingscondities van een plek gedefinieerd door de combinatie van verschillende randvoorwaarden. Hierbij is steeds gezocht naar combinatiemogelijkheden die het mogelijk maakt om ruimtelijke oplossingen voor een probleem vanuit verschillende invalshoeken te motiveren.

2. Conclusies

2.1 Planningsdiscoursen en agrarisch ruimtegebruik

Het hanteren van een discoursbenadering in de ruimtelijke planning leidt tot nieuwe inzichten in het functioneren van de open ruimte en hiermee tot nieuwe perspectieven voor een meer gedifferentieerde ontwikkeling van het agrarische ruimtegebruik.

Er worden drie verschillende ruimtelijke relaties onderscheiden. Elke ruimtelijke relatie leidt daarbij tot een verschillende ruimtelijke differentiatie en daarmee tot verschillende ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden voor de landbouw. In het netwerkdiscours is de differentiatie het gevolg van verschillen in ruimtelijke dynamiek. Deze verschillen zijn gekoppeld aan de specifieke eigenschappen van fysieke en/of economische netwerken. In het ecosysteemdiscours is de ruimtelijke differentiatie het gevolg van verschillen in proceskarakteristieken. Deze verschillen zijn gekoppeld aan de specifieke eigenschappen van het onderliggende fysische systeem. In het stelsel van plekkendiscours is de ruimtelijke differentiatie het gevolg van verschillen in betekenis van de ruimte.

Deze verschillen zijn gekoppeld aan het publiek functioneren van de ruimte. De combinaties van de verschillende ruimtelijke relaties op éénzelfde plaats leidt tot een meerlagige ruimtelijke differentiatie. De meerlagige ruimtelijke differentiatie vormt een alternatief voor de klassieke tweeledigheid tussen stad en platteland en biedt toekomstperspectieven voor een meer gedifferentieerde ontwikkeling van de landbouwsector. Elke ruimtelijke differentiatie krijgt een planologische vertaling in complementaire ruimtelijke eenheden. Deze complementaire ruimtelijke eenheden kunnen worden opgevat als aparte 'planningslagen' waarbij voor elke planningslaag andere randvoorwaarden met betrekking tot het agrarische ruimtegebruik wordt gedefinieerd.

- In het netwerkdiscours wordt een onderscheid gemaakt tussen hoog- en laagdynamische landbouwgebieden met verschillende ontwikkelingsmogelijkheden, gaande van intensieve tot extensieve vormen van landbouw.
- In het ecosysteemdiscours wordt een onderscheid tussen kwetsbare en niet-kwetsbare landbouwgebieden met verschillende ontwikkelingsmogelijkheden, gaande van milieuvriendelijke tot milieuvervuilende vormen van landbouw.
- In het stelsel van plekkendiscours wordt een onderscheid gemaakt tussen landbouwgebieden met hoog en een laag publiek karakter met verschillende ontwikkelingsmogelijkheden gaande van verbrede tot verdiepte vormen van landbouw.

In het duurzaamheidsscenario - waarbij de drie verschillende discoursen op eenzelfde plaats in combinatie worden toegepast - beïnvloeden deze drie planningslagen elkaar onderling. De ingrepen in een bepaalde planningslaag worden daarbij getoetst aan hun consequenties voor de overige twee planningslagen. Er is steeds gezocht naar vormen van meekoppeling en combinatiemogelijkheden waardoor ruimtelijke oplossingen voor eenzelfde probleem vanuit verschillende invalshoeken kunnen worden gemotiveerd.

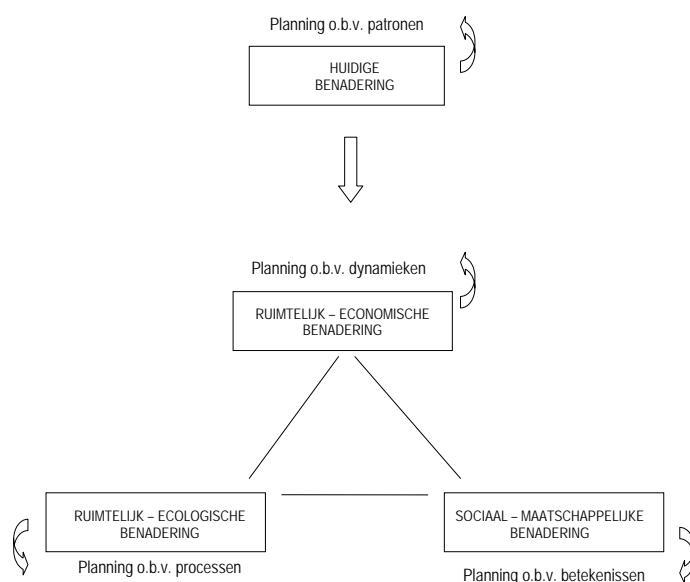

Fig. 19. Schematische weergave van de discoursenbenadering in relatie tot duurzaamheid

2.2 Planningsdiscoursen en beleidsdomeinen

De huidige planningsbenadering in Vlaanderen is sterk gedetermineerd door een morfologisch onderscheid tussen stad en platteland. Deze klassieke tweeledigheid leidt ertoe dat ruimtelijke conflicten die niet morfologisch van aard zijn veelal buiten het werkdomein van de ruimtelijke planning vallen en in het beste geval worden 'ingeperkt' door sectorale regelgeving vanuit andere beleidsdomeinen.

In de analytische laag van de discoursbenadering ligt de focus op het determineren van conflicterende en potentiële ruimtelijke relaties. Hierdoor komen sectorale conflicten aan de oppervlakte die in een klassieke benadering onderbelicht zouden blijven. Het huidige agrarische landschap wordt immers niet zozeer vormgegeven door het agrarische ruimtegebruik zelf, maar door de randvoorwaarden die aan dit ruimtegebruik worden opgelegd door de verschillende beleidsdomeinen (milieubeleid, waterbeheer, ...). In de ordeningslaag van de discoursbenadering wordt daarom de ruimtelijke logica die aan de grondslag ligt van het beleid van de andere beleidsdomeinen als vertrekpunt meegenomen bij de ruimtelijke planvorming. Sectorale conflicten kunnen hiermee in de toekomst worden vermeden omdat de ruimtelijke component van elke beleidsdomein reeds in de visievorming wordt meegenomen, en niet achteraf wordt ingeperkt door het opleggen van verbodsregels. Deze werkwijze kan ondermeer leiden tot:

- Het introduceren van een gebiedsspecifieke milieuzonering als alternatief voor de huidige generieke reglementering. Hierbij worden per regio intensiverings- en extensiveringsgebieden voor verdere agrarische ontwikkeling geselecteerd.
- Het introduceren van een gebiedsspecifieke watersysteembenadering. Hierbij wordt per stroomgebied een keuze gemaakt voor de onderlinge afstemming van functies waardoor vermestings- en verdrogingsproblemen kunnen worden vermeden.
- Het introduceren van regionale agrarische landschapsparken. Hierbij worden de resterende open ruimtefragmenten in sterk verstedelijkte corridors van binnenuit opgeladen met recreatieve open ruimtefuncties zodat tegendruk kan worden geboden tegen de toenemende verstedelijking.

Deel IV: Economische leefbaarheid van landbouw in relatie tot alternatieve planningsdiscoursen

Het toepassen van de planningsdiscoursen zal de ontwikkelingsmogelijkheden voor de landbouw, en meer bepaald de economische leefbaarheid van de landbouw, sterk beïnvloeden. In dit hoofdstuk wordt het verwachte economische effect van het gekozen discours voor de landbouw bestudeerd. De bedoeling is te beschrijven of de landbouw in de verschillende, door de planningsdiscoursen bepaalde casestudie gebieden kenmerken hebben die de keuze voor een discours bepalen of bevestigen. Daarna wordt ook nagegaan hoe elk discours de landbouw kan ondersteunen en of de verschillende aanpakken in de planningsdiscoursen tot een duurzame vorm van landbouw zal of kan leiden.

A. Onderzoeksopzet

Om de gevolgen van de voorgestelde planningsdiscoursen op de landbouw economisch te kunnen analyseren op de relevante locaties wordt gebruik gemaakt van een aantal grootschalige enquêtes (zie bijlage IV.A.). Een eerste enquête werd verstuurd naar alle landbouwers in de rand rond Brussel wat voor de gemeenten Ternat, Dilbeek, Lennik en Sint-Pieters-Leeuw (Pajottenland), gegevens voor in totaal 108 landbouwers opleverde. Een tweede enquête werd verstuurd naar alle landbouwers in West-Vlaanderen en zorgde zo voor informatie over 171 landbouwers in Moorslede, Hooglede en Staden (casestudiegebied Roeselare-West), over 59 landbouwers in Waregem, Harelbeke en Deerlijk (casestudiegebied Kortrijk-Waregem) en over 96 landbouwers in Anzegem, Avelgem en Zwevegem (casestudiegebied Interfluvium). Beide enquêtes zijn op een gelijkaardige manier opgesteld waardoor ze met elkaar kunnen worden vergeleken. Daarnaast werd informatie verzameld voor 15 van de 90 agro-industriële bedrijven uit het gebied Roeselare-West.

B. Landbouw in peri-urbane gebieden volgens de verschillende planningsdiscoursen

1. Stad en platteland als tegenpolen

Lewis ontwikkelde in 1954 een model om de relatie tussen stad en platteland te beschrijven. In een duale economie, waarin een moderne en traditionele sector samengaan, bezit de traditionele sector een overschot aan arbeid dat tegen lage kosten kan worden overgedragen naar de moderne sector. Dit idee werd nadien uitgebreid, ondermeer door Ranis en Fei (1961), waarbij wordt gesteld dat de overdracht van arbeid van de traditionele naar moderne sector slechts kan gebeuren in zover de traditionele sector blijvend voor voedsel kan zorgen voor de arbeiders in de moderne sector. Ook in recentere literatuur (bijvoorbeeld Ray(1998)) wordt gewezen op de rol van peri-urbane landbouw t.o.v. de nabijgelegen stad. De belangrijkste taak van landbouw in de economische ontwikkeling is het aanleveren van arbeid voor de industrie en het produceren van voedsel voor de arbeiders in de stad. Deze benadering waarbij de rol van de landbouw beperkt wordt tot grondstoffenproducent, werd tot voor kort vaak gebruikt als verantwoording voor beleidskeuzes. Zo was het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) gericht op het doen toenemen van landbouwproductiviteit, het verzekeren van een redelijke levensstandaard voor landbouwers, het stabiliseren van de markten, het veilig stellen van voedselvoorziening en het garanderen van redelijke prijzen bij levering. Het beleid was gericht op productiekwantiteit: op het voorzien van voedsel voor de gehele samenleving.

Daarnaast bestaat de relatie tussen de stad en de landbouw ook uit het produceren van landbouwbenodigdheden door de industrie en het gebruiken van landbouwproducten als ruilmiddel om zo industriële producten te kunnen kopen. Zelfs nadat in de meer geïndustrialiseerde landen voedsel kon worden ingevoerd of aangebracht vanuit meer landelijke gebieden, blijft de eigen landbouw in de rand rond de stad bestaan. De landbouw wordt steeds meer gemechaniseerd omdat de arbeid die nu nog in landbouw wordt gestopt productiever gebruikt kan worden in de moderne sector (zowel de industrie als de dienstensector).

Recenter is gebleken dat er nood is aan een andere benadering. Ten eerste wordt het platteland nog wel steeds door landbouw gedomineerd qua grondgebruik, maar landbouw is niet langer de belangrijkste economische actor. Daarom is het noodzakelijk gebleken om de tegenstelling tussen platteland en stad ruimer te bekijken dan enkel de tegenstelling landbouw en stad (Léon, 2005). Ten tweede wordt ook steeds meer aandacht besteed aan de maatschappelijke bijdrage van landbouw, naast het louter produceren van voedsel. In meer recente literatuur (Cahill, 2001; Maier and Shobayashi, 2001; Belletti et al., 2002; Jervell and Jolly, 2003; Romstad, 2004) wordt vaak gewezen op de multifunctionele rol van landbouw. Burgers verwachten steeds meer dat landbouw ook voorziet in een recreatieruimte, het onderhouden van natuur, in voedselkwaliteit en -veiligheid, waterwinning en waterberging, enzovoort (zie ook deel III). Deze evoluties worden ook weerspiegeld in de hervorming van het GLB die multifunctionele en duurzame landbouw wil steunen. Subsidies worden niet langer gekoppeld aan de kwantiteit van de productie maar worden gekoppeld aan het naleven van normen op het gebied van milieu, voedselveiligheid, gezondheid van dieren en planten en dierenwelzijn, natuur en milieu, landelijk gebied enz. (European Commission, 2004).

Toch blijft de impact van de nabijheid van de stad een niet te onderschatten factor. Landbouwers in urbane of peri-urbane gebieden hebben te kampen met andere problemen dan landelijker gesitueerde landbouwers. Anderzijds kunnen deze landbouwers genieten van een aantal voordelen die door de nabijheid van de stad worden veroorzaakt (Heimlich and Anderson, 2001).

Ter illustratie wordt een vergelijking gemaakt tussen casestudiegebied Roeselare-West (een streek gesitueerd rond een regionale stad) en het Pajottenland. Hoewel beide gebieden gekenmerkt worden door de aanwezigheid van een stad, is de verstedelijkingsgraad sterk verschillend. Ook de historische achtergrond speelt een belangrijke rol waarbij Roeselare-West vooral een stad is gebouwd rond landbouw. Onderzoek (zie bijlage IV.B. voor meer informatie) heeft aangetoond dat landbouwers in de beide gebieden verschillende problemen ervaren. In het landelijkere gebied rond Roeselare-West ervaren de landbouwers meer problemen met de (afzet)prijzen van hun goederen en minder met de uitbreiding van woongebied dan in het Brusselse. Daarnaast vinden de Roeselarese landbouwers dat ze een kleinere kans hebben op het vinden van afnemers, op het slagen van directe verkoop, hoevetoerisme, de verkoop van streekproducten en het opbouwen van sociaal contact in vergelijking met landbouwers uit het Pajottenland. Aan de andere kant ondervinden landbouwers uit de omgeving van Roeselare-West minder problemen met toeristen, minder belemmeringen, een kleinere druk van niet-landbouwers of milieugroeperingen en meer groeimogelijkheden dan een gemiddelde landbouwer uit het Pajottenland.

Hoewel in alle regio's de landbouw een sterke invloed ondervindt vanuit de stad, blijkt dat deze invloed sterk kan verschillen. Een aantal aangehaalde problemen kan op een andere manier benaderd worden waardoor ook aan deze verschillen aandacht wordt besteed. Zo ondervinden landbouwers in casestudiegebied Kortrijk-Waregem bijvoorbeeld veel meer conflicten met andere gebruikers van de ruimte: uitbreiding van woon- en industriegebieden vormt een groot probleem en ze ondervinden ook veel problemen met toeristen en druk van niet-landbouwers (zeker in vergelijking met de twee andere West-Vlaamse regio's). Daarom kan het interessant zijn om de tegenstelling stad-platteland te bekijken vanuit de gebruikers van de ruimte, vanuit de netwerken die tussen deze gebruikers bestaan. Een tweede voorbeeld is het al dan niet vaak voorkomen van klachten over reuk- en geurhinder, druk door

milieugroeperingen en problemen i.v.m. reglementen en voorschriften. Een benadering die meer gericht is op externe effecten of op spillovers (zoals een ecologische benadering), kan deze verschillen beter incorporeren. Tenslotte is het ook duidelijk dat hoewel Kortrijk-Waregem en het Pajottenland twee verstedelijkte gebieden zijn, ze toch nog met verschillende problemen worden geconfronteerd. Daarom is het nuttig om ook het regionale, lokale aspect mee op te nemen bij analyses, en niet enkel de tegenstelling stad-platteland. Dit vraagt om een benadering die uitgaat van stelsels van plekken.

2. Stad en platteland als netwerken van activiteiten

In dit discours kan ook worden gestreefd naar het optimaal benutten van fysieke en functionele agrarische netwerken. Het onderzoek naar de lokale integratie van de landbouw werd gebaseerd op Ilbery (2001), Van der Ploeg (1999) en anderen die erop wijzen dat de stijgende urbanisatie druk aanspoort tot het ontplooiën van nieuwe activiteiten, tot het vormen van sterke netwerken voor ter plaatse geproduceerde goederen of tot het valoriseren van de multifunctionele aard van landbouwbedrijven. Integratie van plattelandgebieden in de nationale en internationale economie, door sterke netwerken (Murdoch, 2000), is daarom een mogelijke toepasbare ontwikkelingsstrategie in peri-urbane gebieden. Een dergelijke ontwikkelingsstrategie moet, om sommige tekortkomingen van de traditionele benadering te overwinnen, gebaseerd zijn op de "studie van succesvolle economische gebieden (zowel stedelijk of landelijk)" (Murdoch, 2000, 412). De verwezenlijking van succesvolle gebieden impliceert participatie en betrokkenheid van regionale actoren in sterke horizontale netwerken. Zodra dergelijk netwerk door de externe wereld wordt erkend, kan het verder in een goed werkend verticaal netwerk (b.v. regionale producten) worden gebruikt en ontwikkeld (Bryant, 2001). Het bestaan van netwerken brengt met zich mee dat een analyse van een landbouwbedrijf (net als een ander bedrijf) gebaseerd moet zijn op haar eigen kenmerken, maar ook op de relaties met de omgeving (Boven, 1998).

Aan de hand van literatuur werd nagegaan of het opbouwen van sterke lokale netwerken winstgevend kan zijn voor landbouwers. De voedselindustrie, en dus ook de agro-industrie, heeft grote veranderingen meegemaakt (Hanf and Kühl, 2004) en de toegenomen instabiliteit van de voedselmarkt (met steeds wisselende vragen van de consument) eist reactiviteit en flexibiliteit van de landbouwers. Kleine bedrijven zijn echter niet flexibel genoeg om vlug aan te passen wanneer de vraag naar een bepaald goed verandert. De landbouwers moeten daarom nieuwe industriële organisatievormen aannemen in de agro-voedselkolom (Gaucher et al., 1998). Daarnaast bevinden landbouwers zich vaak in een zwakke (onderhandelings-) positie en worden ze zelden betrokken bij de ketenvorming met de groothandelaars of verwerkers (Borch et al., 2004). Daarom wordt er soms gekozen voor een of andere vorm van samenwerking tussen landbouwers onderling. De meeste auteurs gaan ervan uit dat samenwerking tussen de verschillende schakels positieve gevolgen met zich meebrengt (zoals in de industriële economie, moderne bedrijftheorie en strategisch denken) (Zylbersztajn, 2004). Samenwerking leidt onder andere tot vluggere overdracht van informatie waardoor de verschillende bedrijven in het netwerk zich vlugger kunnen aanpassen aan consumenteneisen, economische omstandigheden en technologische verbeteringen. Door het bestaan van deze en andere positieve gevolgen van samenwerken gaan sommige auteurs er vanuit dat zulke netwerken spontaan zullen ontstaan. Het huidige onderzoek wordt dan ook vaak gericht op hoe in te spelen op die netwerken en ze te sturen. Deze evolutie van gesegmenteerde naar lokale samenwerkende agro-industrie is echter niet vanzelfsprekend. Daarenboven is er niets dat aantoont dat de samenwerking het volledige bedrijfsproces zal omvatten (van grondstof tot consument) en het is ook niet uitgesloten dat een bedrijf meewerkt in verschillende netwerken (Boehlje et al., 1998). Daarnaast wordt de keuze van samenwerken ook beïnvloed door onder andere industriële mogelijkheden, productierisico's en diversiteit in landbouwstructuren waardoor het niet vanzelfsprekend is dat, indien de strategische voordelen van samenwerken duidelijk worden aangetoond, deze samenwerking ook in de praktijk wordt

uitgevoerd (Gaucher et al., 1998). De literatuur toont ook aan dat eventuele samenwerking veel verschillende vormen kan aannemen en dat het meestal een zeer complexe structuur is. Zo is er een verschil tussen formele en informele samenwerking (Zylbersztajn, 2004) of ook tussen downstream en upstream ketens (Vorozheykina, 2004). Daarnaast is er ook een verschil tussen lokale en niet-lokale samenwerking. Door de toenemende globalisatie in de voedselindustrie (zoals in andere sectoren) ontstaat er een vraag naar voedsel die de landsgrenzen overschrijdt. Toch blijft er een aantal factoren bestaan die ervoor zorgen dat lokale netwerken ook winstgevend zijn. De toegenomen interesse voor regionale voedselproducten zorgt ervoor dat lokale voedselverwerkende bedrijven zullen samenwerken met lokale landbouwers. De toegenomen transactiekosten, de strengere milieuwetgeving en de kwaliteitseisen van de consument bevoordelen lokale productie. Daarnaast hebben wereldwijde leveranciers meer problemen met labels en normering. De toenemende flexibiliteit en bredere netwerken zullen ervoor zorgen dat de lokale landbouwers vlugger kunnen reageren op gesegmenteerde markten en specifieke eisen van de consument. Tenslotte speelt het imago van de lokale producenten ook een belangrijke rol. Vaak ervaren de consumenten de lokale producenten als verantwoordelijke en ethische bedrijven die rekening houden met de gemeenschap (Christensen and McLeay, 1998).

Algemeen blijkt dat er een tendens bestaat naar meer verticale samenwerking waar er vroeger nog hevige concurrentie was tussen bedrijven op hetzelfde niveau of aangrenzende niveaus (Hanf and Kühl, 2004) en dat deze samenwerking in heel wat gevallen winstgevend zal zijn.

Het empirisch onderzoek naar netwerken werd voornamelijk toegespitst op het casestudiegebied Roeselare-West en dan voornamelijk voor de deelsector van de groenteteelt. Het bestuderen van dit beperkter onderdeel laat een diepgaandere studie toe. In literatuur (Puype, 2002; Vanhaverbeke en Larosse, 2005) wordt naar deze streek vaak verwezen met de term Flanders Vegetable Valley (FVV). De regio wordt gekenmerkt door een hoge concentratie van agro-industrie in combinatie met het bestaan van een landelijk gebied met veel groentetelers en het bestaan van een groente- en fruitveiling (REO-veiling).

Onderstaande tabel toont dat er in Roeselare-West een groot aantal groentetelers en ook relatief veel varkenshouderijen zijn vandaar ook de nadruk op de groenteteelt in dit deel. De bedrijfskolom van de groenteteelt omvat voornamelijk de levering aan de veiling en aan de agro-industrie voornamelijk bestaande uit diepvriesgroentenproducenten en conservenfabrikanten.

Tab.11. Type landbouwbedrijven. (Bron: NIS, 2002, Nacebel 5.)

	Roeselare-West		West-Vlaanderen		Vlaams gewest	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Gemengd bedrijf	932	57,60	8742	73,37	22358	58,47
Teelt van granen en andere akkerbouwgewassen	24	1,48	466	3,91	1837	4,80
Groenteteelt	392	24,23	1122	9,42	3760	9,83
Bloementeelt	54	3,34	201	1,69	1484	3,88
Kippenkwekerijen	20	1,24	164	1,38	602	1,57
Fokvarkenshouderij	80	4,94	432	3,63	1343	3,51
Rundveehouderij	34	2,10	196	1,64	1553	4,06
Boomkwekerijen	15	0,93	103	0,86	576	1,51
Schape-, geiten- en overige hoefdierenhouderij	15	0,93	125	1,05	851	2,23
Overige dierenfokkerijen	13	0,80	77	0,65	364	0,95
Varkensvelmesterijen	22	1,36	169	1,42	514	1,34
Fruitteteelt	15	0,93	74	0,62	2842	7,43
Overige pluimveehouderijen	0	0,00	31	0,26	98	0,26
Productie van eieren	2	0,12	13	0,11	57	0,15
	1618	100,00	11915	100,00	38239	100,00

De meest belangrijke verwerking van de extensieve openluchtteelt van groenten is diepvriesproducten. Ook de serregroenten en intensieve openluchtteelt die op de veiling in een lage categorie worden gegroepeerd (zie verder), worden verwerkt tot diepvriesgroenten. In de streek bestaan een tiental diepvriesgroentebedrijven die zorgen voor een directe tewerkstelling voor 1.707 arbeiders en bedienden (Desmyttere, 2002). Jaarlijks worden ongeveer 800.000 ton diepvriesgroenten geproduceerd. Dit is 40 % van de totale jaarlijkse productie in de EU (Simoens, 2004). De belangrijkste bedrijven zijn Ardo, Pinguin, Westfro, Begro, d'Arta en Horafrost.

Tab. 12. Diepvriesgroenteproductenten. (Bron: http://www.bnb.be/dq/province/West_Vlaanderen/WV562.pdf)

Bedrijf	Gemeente	Gemiddelde tewerkstelling	Bruto Toegevoegde Waarde (miljoen euro)
Ardo	Ardoeie	374.0	20 696 000
Pinguin	Staden	247.7	15 971 161
Westfro	Staden	142.1	12 652 000
Begro	Ardoeie	116.6	6 563 230
D'Arta	Ardoeie	79.9	8 165 713
Horafrost	Ardoeie	82.1	12 326 630

Ardo en Pinguin zijn internationale bedrijven, maar hun hoofdzetel is gelegen in Vlaanderen. De goederen die geproduceerd worden, dienen zowel voor de binnenlandse markt als voor export. Op basis van een enquête verstuurd aan de agro-industriële bedrijven in FVV, blijkt dat het aandeel Vlaamse klanten en leveranciers sterk kan verschillen per agro-industrieel bedrijf. Bepaalde toeleverende bedrijven hebben een klantenbestand dat voornamelijk uit lokale landbouwers bestaat, terwijl anderen enkel produceren voor het buitenland. Op een zelfde manier zijn er bedrijven die alleen lokale goederen verwerken (lokale landbouwers als leveranciers) en anderen die al hun inputs in het buitenland aankopen. Gemiddeld komt 63 % van de leveranciers aan de West-Vlaamse agro-industrie uit Vlaanderen en 30 % uit Frankrijk (Simoens, 2004).

In FVV komen verschillende netwerken voor: coöperatieve veiling, netwerk op basis van contracten, nieuwe telersvereniging Ingro, enz. Het succes van deze netwerken is voornamelijk afhankelijk van de onderlinge verdeling van macht (b.v. landbouwers in een coöperatieve) en de bekomen marktmacht ten opzichte van derden (b.v. groothandelaars). Wanneer de netwerken een evenwichtige verdeling van marktmacht beogen, dan stimuleert dit de landbouw in die regio (b.v. de veiling stimuleert het verdere bestaan van de groentetelers). Wanneer er geen evenwichtige verdeling is (b.v. de oligopoliepositie van de agro-industrie bij het opstellen van contracten), dan wordt er gezocht naar andere vormen van samenwerking om toch tot het voortbestaan van de landbouw te leiden (b.v. Ingro). Netwerken en samenwerking beïnvloeden de ontwikkeling van landbouw in een bepaalde streek en dit heeft in het verleden geleid tot een sterke concentratie van bepaalde types van landbouw (b.v. de groente- en fruitteelt). Verder gebruik maken en stimuleren van dergelijke netwerken kan dus lokale landbouw behoeden.

Door bij de analyse van de landbouw eerst na te gaan welke netwerken er bestaan, daarna te onderzoeken of dit netwerken zijn die bijdragen tot de ontwikkeling van landbouw en tenslotte de gewenste netwerken te stimuleren, kan de landbouw op een andere manier worden gesteund dan volgens de traditionele afhankelijke rol van de landbouw van de stad. Een dergelijke benadering, stad en platteland als netwerken van activiteiten, zal andere eigenschappen van de landbouw proberen te benadrukken. Zo moeten landbouwers hun voordeel in het produceren van verse goederen uitspelen. Daarnaast moeten ze het transportvoordeel volledig benutten en er blijven voor zorgen dat de contracten gemakkelijk onderhouden worden. Ook het beleid heeft een impact op de leefbaarheid van de landbouw. Zo houdt het instandhouden van beperkte transportkosten ook in dat er aan de verkeersinfrastructuur binnen het gebied gewerkt moet worden. Hierdoor blijft de toegankelijkheid van het gebied gewaarborgd of wordt het vergroot. Daarnaast moet er een bepaalde hoeveelheid landbouwgrond blijven bestaan opdat de landbouwers de gevraagde hoeveelheid producten kunnen blijven leveren.

3. Stad en platteland als ecosysteem

Landbouw is in de eerste plaats een economische activiteit die gebruik maakt van grond en water en een impact heeft op zijn omgeving. Vooral planten en dieren, maar ook het milieu in het algemeen, ondervinden hiervan gevolgen. In deze ecosysteembenadering wordt geprobeerd om deze externaliteiten hoger te waarderen en sterker te laten doorwegen bij het bepalen van de leefbaarheid van de landbouw.

De externaliteiten of spillovers die door de landbouw worden gecreëerd, hebben niet alleen een invloed op het eigen landbouwbedrijf, maar ook op andere bedrijven, burgers, inwoners, industrie, enz. Deze perceelsoverschrijdende gevolgen zijn niet altijd direct zichtbaar voor de landbouwer of zijn op korte termijn niet nadelig. Daarenboven zijn de gevolgen sterk afhankelijk van het type landbouwbedrijf maar ook van de locatie van het bedrijf. In sommige gebieden is het landschap veel gevoeliger voor verstoring en heeft die verstoring een veel grotere impact dan in andere gebieden. Zo is het uitermate belangrijk om de kwaliteit van het grondwater hoog te houden in waterwingebieden. In deze gebieden zullen landbouwers daarom aan uitgebreidere vormen van milieuzorg moeten doen indien zij geen overlast willen veroorzaken.

Het probleem van toerekenbaarheid van de kosten zorgt ervoor dat een landbouwer (economisch gezien) niet geneigd zal zijn om deze kosten te internaliseren. Zonder externe vergoedingen zoals subsidies zal een landbouwer daarom zelden aan milieu- en natuurzorg doen omdat deze zorg geen rechtstreekse inkomstenstename voor hem opbrengt. In tegenstelling tot de vorige planningsdiscoursen, is het hoofddoel van een ecologisch duurzame landbouwstrategie daarom niet het stimuleren van de economische leefbaarheid van de landbouw op zich. Er wordt gestreefd naar een verbetering van duurzaamheid op het vlak van ecologie en dit voor de gehele streek. Om na te gaan hoe een dergelijke aanpak de landbouw beïnvloedt, worden zowel de vergoedingen voor milieuzorg (en dus externe stimulansen om toch aan milieuzorg te doen) als het omschakelen naar een milieuvriendelijke productietechniek beschreven.

Zoals in een voorgaande tabel reeds werd aangegeven, zijn er in alle studiegebieden relatief veel biologische landbouwers. Het gemiddelde aantal in Vlaanderen is slechts 0,5 % en in casestudiegebied Roeselare-West zijn er 1,2 % (twee landbouwers) die biologisch boeren. In het Pajottenland loopt dit op tot 2 % (twee van de 108) en in het Interfluvium en Kortrijk-Waregem werken ongeveer 3 % van de landbouwers biologisch (drie van de 96 en twee van de 59). Deze gegevens zijn gebaseerd op een postale enquête die weliswaar naar alle landbouwers werd verstuurd, maar niet door allemaal werd teruggezonden. Omwille van het beperkte aantal respondenten per studiegebied en de bias naar de meest gemotiveerde landbouwers, kan verwacht worden dat de bekomen percentages net iets te hoog liggen. Echter het verschil tussen een ecologisch waardevol gebied als in het Interfluvium en een veeleer productiegerichte omgeving als in Roeselare-West is duidelijk.

Naast de omschakeling naar een milieuvriendelijke productietechniek, kunnen landbouwers ook op het bestaande bedrijf aan milieuzorg doen. Hiervoor kunnen zij in aanmerking komen voor vergoedingen, op het niveau van zowel gemeente, streek, provincie en gewest. De belangrijkste steun aan landbouwers wordt gegeven via het Vlaams programma voor plattelandsontwikkeling 2000-2006 (de andere niveaus in bijlage IV.C.). Deze steun wordt gegeven aan de hand van verschillende soorten maatregelen of beheerovereenkomsten die door een landbouwer kunnen worden uitgevoerd. Sommige maatregelen zijn afhankelijk van het type landbouwbedrijf (b.v. sierteeltsector) of van de ligging van het bedrijf (b.v. in weidevogelgebieden, zie bijlage IV.C.) (IDEA Consult, 2003). In de geselecteerde studiegebieden zijn geen weidevogelgebieden gelegen, wel een aantal beheergebieden voor botanisch beheer verspreid over de gebieden en kwetsbare gebieden water geconcentreerd in het Interfluvium (Vlaamse Landmaatschappij, 2005).

In Roeselare-West zijn er een 60-tal landbouwers (of dus 8 %) die aan minstens één soort beheersovereenkomst meewerken (zie onderstaande tabel). Het grootste deel onder hen doet aan groenbedekking. Ook in Kortrijk-Waregem heeft er slechts 8 % (of 23 landbouwers) contracten afgesloten. In beide gebieden zijn er weinig landbouwers die meewerken aan beheersovereenkomsten in vergelijking met het totale percentage voor West-Vlaanderen (13 %). Het procentuele aantal gecontracteerde is een stuk hoger in het Pajottenland (14 %), en het ligt zelfs hoger dan het gemiddelde voor Vlaams-Brabant (ongeveer 9 %). Naast groenbedekking zijn er hier ook landbouwers die aan botanisch beheer werken. Nog veel hoger ligt het percentage in het Interfluvium: iets meer dan één vierde van de landbouwers heeft een contract. Vooral groenbedekking en maatregelen ten opzichte van de bemestingsnorm kwetsbaar gebied water komen er vaak voor. Hieruit blijkt dat het Interfluvium uitermate geschikt is om een discours op basis van ecosystemen op toe te passen.

Tab. 13. Aantal landbouwers die meewerken aan beheersovereenkomsten. (Bron: Administratie Beheer en Kwaliteit Landbouwproductie - Afdeling Proces Ondersteuning, 2004 ¹⁵)

Aantal gecontracteerde landbouwers	Roeselare- West	Kortrijk- Waregem	Interfluvium	Brusselse Rand
Groenbedekking	53	21	85	39
Mechanische onkruidbestrijding	3	0	0	0
Perceelsrandenbeheer	0	0	2	0
Botanisch beheer	0	0	6	9
Verminderde bemesting ten opzichte van de bemestingsnorm "kwetsbaar gebied water"	1	2	36	0
Herstel, ontwikkeling en onderhoud van kleine landschapselementen - poel	3	0	0	0
Herstel, ontwikkeling en onderhoud van kleine landschapselementen - houtwal en houtkant	0	0	1	0
Herstel, ontwikkeling en onderhoud van kleine landschapselementen - heg	2	0	1	0
Totaal (minimaal één soort)	60	23	112	42
Aantal bedrijven	719	297	437	306
%	8,34%	7,74%	25,63%	13,73%

Voor elk van deze uitgevoerde taken krijgen de landbouwers een vergoeding. Slechts wanneer de vergoeding hoger zou zijn dan de kosten, zou men kunnen stellen dat de economische leefbaarheid van deze bedrijven direct toeneemt door mee te werken aan een beheersovereenkomst. Uit de evaluatie van het Vlaamse Programma voor Plattelandsontwikkeling 2000-2006 (IDEA Consult, 2003) is echter gebleken dat dit meestal niet het geval is. Er is gebleken dat niet alle bijkomende kosten (of verliezen) in aanmerking komen voor de berekening van de vergoeding. Daarenboven is ook gebleken dat de landbouwers zelf ontevreden zijn over de mate waarin de extra kosten worden vergoed (zie bijlage IV.C. voor meer informatie). Toch halen een aantal landbouwers aan dat ze meewerken aan beheersovereenkomsten omwille van financiële redenen. Er is ook gebleken dat het vooral de bedrijven zijn zonder beheersovereenkomst die hun toekomst qua inkomen positiever inzien (zie ook bijlage IV.C.). De link tussen milieuzorg en een toename van de economische leefbaarheid van een bedrijf kan dus niet worden aangetoond.

Op korte termijn zal een landbouwer slechts zelden het positieve effect van milieuzorg op zijn bedrijf ervaren. De milieuzorg brengt kosten met zich mee en leidt niet tot een stijging in de productie of het inkomen. De vergoedingen zorgen ervoor dat deze kosten gedeeltelijk worden terugbetaald. Echter, een verbetering van het milieu en dus van de kwaliteit van de grondstoffen die de landbouw gebruikt (grond

¹⁵ Weidevogelbeheer werd hier niet opgenomen omdat er in geen enkel studiegebied een weidevogelbeheersgebied ligt.

en water) zal op termijn weldegelijk een voordeel bieden voor landbouwers. Ook voor derden is een verbetering van het milieu een positieve evolutie. Milieuzorg draagt bij tot de duurzaamheid van het gehele gebied door het ecosysteem in evenwicht te houden. De rol van de landbouw wordt opnieuw uitgebreid, van voedselvoorzienaar naar behoeder van het landschap en het milieu. Bij het volgen van deze benadering, blijft de vraag of landbouw de meest efficiënte behoeder is van het bestaande ecosysteem, wetende dat externe stimulansen uitermate belangrijk zijn om landbouwers aan te zetten tot milieu- en natuurzorg.

4. Stad en platteland als stelsel van plekken

In dit planningsdiscours staan begrippen als regionale identiteit en de karakteristiek van de plek centraal. Het buitengebied wordt beschouwd als een belevingsruimte. Er is een belangrijke rol voor de landbouw weggelegd als beheerder van het landschap. In dit discours geniet de maatschappelijk georiënteerde landbouw de voorkeur waarbij er naast landschapsbehoud ook ruimte is voor landschappelijke vernieuwing.

In eerste instantie wordt nagegaan of verbreding reeds bestaat in de verschillende gebieden. Verbreding is een samenvattende term voor activiteiten die een landbouwer kan uitvoeren op en rond het landbouwbedrijf om zo het multifunctionele aspect¹⁶ van de landbouw ten volle te benutten.

Er is een groot verschil tussen het gebied in het Pajottenland, waar meer dan 40 % van de landbouwers minstens aan één vorm van verbreding doet, en de andere gebieden in West-Vlaanderen, waar dit percentage schommelt tussen 19 % en 32 %. Er zijn geen gegevens beschikbaar over verbreding voor alle Vlaamse landbouwers, maar voor West-Vlaanderen is het percentage dat aan verbreding doet 18 % (zonder natuur 14 %) en voor het Pajottenland is dit 42 % (zonder natuur 31 %). Daaruit blijkt dat elk gebied een eerder hoog percentage verbreders heeft. Vooral in Kortrijk-Waregem en het Interfluvium is het verschil groot, ongeveer 30 % van de ondervraagde landbouwers doet er aan minstens één vorm van verbreding. Analyse van de gegevens (m.b.v. cross tabs en de Duncan statistiek, zie bijlage IV.D.) geeft aan dat het aantal verbreders in Brussel significant groter is dan in Kortrijk-Waregem of het Interfluvium en dat het aantal daar nog significant groter is dan in het gebied Roeselare-West. Dit bevestigt reeds het idee dat de studiegebieden Kortrijk-Waregem en Pajottenland geschikt zijn om het stelsel-van-plekken discours op toe te passen.

Naast de algemene verschillen in totaal aantal verbreders zijn er ook verschillen merkbaar in het type verbreding. In Roeselare-West komt voornamelijk de verkoop van fruit en groenten voor. Dit is niet merkwaardig aangezien dit gebied net gekenmerkt wordt door een groot aantal groenteproducenten voor de diepvriesindustrie (zie de netwerkanalyse). Ook in het Interfluvium komt er redelijk veel thuisverkoop voor (met dan voornamelijk de verkoop van fruit en groenten). Daarnaast is dit ook het enige gebied waar twee landbouwers van de ondervraagden aan hoevertoerisme doen. In totaal zijn er in dit gebied drie landbouwers geregistreerd met een hoeveverblijf en slechts één in Kortrijk-Waregem, twee in Roeselare-West en één in het Pajottenland (VZW Plattelandstoerisme, 2005). In Kortrijk-Waregem komen de verschillende vormen van verbreding vaker voor en dan voornamelijk thuisverkoop en thuisverwerking. In tegenstelling tot de vorige twee gebieden komt hier vaak de verwerking en verkoop van melk of zuivelproducten voor. Daarnaast wordt door 5 % van de ondervraagde landbouwers ook diensten met betrekking tot dagrecreatie geleverd. Net als in het Interfluvium komt biologische landbouw er procentueel gezien vaker voor (meer dan 3 % van de landbouwers). In Vlaanderen zijn er gemiddeld slechts 0.5 % biologische boeren (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap et al., 2004). In het Pajottenland komt thuisverkoop vaak voor (voornamelijk groenten en fruit, maar ook zuivel en vlees). Daarnaast verkopen redelijk veel boeren op een markt of aan

¹⁶ In deze studie wordt echte multifunctionaliteit beschreven als de integratie van verschillende functies op dezelfde landeenheid en op hetzelfde ogenblik.

kleinhandel (16 %). Directe verkoop, zonder verwerking, vormt de categorie van verbreding die ervoor zorgt dat er zo veel landbouwers aan verbreding doen. In dit gebied zijn er ook redelijk veel paardenhouderijen.

Tab. 14. Verbreding in het studiegebied. (Bron: Vandermeulen et al., 2005)¹⁷

	Moorslede, Hooglede, Staden n = 171		Waregem, Harelbeke, Deerlijk n = 59		Anzegem, Avelgem, Zwevegem n = 96		Ternat, Lennik, Dilbeek, Sint-Pieters Leeuw n = 108	
	ja	% van totaal	ja	% van totaal	ja	% van totaal	ja	% van totaal
verkoop melk	0	0,0%	4	6,8%	2	2,1%	7	6,5%
verkoop groenten	7	4,1%	3	5,1%	8	8,3%	11	10,2%
verkoop vlees	2	1,2%	0	0,0%	2	2,1%	5	4,6%
verwerking melk	0	0,0%	4	6,8%	0	0,0%	1	1,0%
verwerking groenten	1	0,6%	1	1,7%	1	1,0%	0	0,0%
verwerking vlees	1	0,6%	0	0,0%	1	1,0%	1	1,0%
markten en kleinhandel	1	0,6%	2	3,4%	2	2,1%	16	16,3%
zorgtaken	1	0,6%	0	0,0%	1	1,0%	1	1,0%
hoevetoerisme	1	0,6%	0	0,0%	2	2,1%	0	0,0%
dagrecreatie	2	1,2%	3	5,1%	2	2,1%	6	6,1%
horeca	0	0,0%	0	0,0%	1	1,0%	1	1,0%
biologische landbouw	2	1,2%	2	3,4%	3	3,1%	2	2,0%
natuurbeheer	23	13,5%	9	15,3%	17	17,7%	11	13,8%
andere verbreding paarden houderij	1	0,6%	2	3,4%	5	5,2%	2	2,0%
gelijke verbreding zonder natuur	16	9,4%	11	18,6%	16	16,7%	38	35,2%
gelijke verbreding met natuur	34	19,9%	18	30,5%	28	29,2%	43	39,8%
totale verbreding met natuur	34	19,9%	19	32,2%	31	32,3%	48	44,4%

Een andere vorm van multifunctionele landbouw, die vaak niet wordt opgenomen in verbreding, is natuurbeheer (voornamelijk) via beheerovereenkomsten. Deze vorm komt vooral voor in het Interfluvium en in Kortrijk-Waregem (zie verder bij het ecosysteemdiscours).

Hoewel de vorige tabel reeds aangeeft dat er wel degelijk landbouwers zijn die aan verbreding doen, is nog niet aangetoond dat die verbreding bijdraagt tot de leefbaarheid van de landbouw. Aangezien er zoveel verschillende soorten zijn, kan ook worden verondersteld dat elke vorm een andere bijdrage levert voor de landbouwers. Vanuit het opzicht van de landbouwer zal de opbrengst van verbreding en dus het extra gecreëerde inkomen belangrijk zijn. In West-Vlaanderen werd een grondig onderzoek verricht naar de inkomsten en uitgaven die voortkomen uit verbreding (Calus et al., 2005). Ook zonder alle kosten in rekening te brengen, kan er een schatting worden gemaakt van de inkomsten uit verbrede landbouw door het inkomen, dat een landbouwer hieruit haalt, te bestuderen.

¹⁷ Om de percentages te vergelijken wordt een algemene score weergegeven o.b.v. dezelfde vormen van verbreding (gelijke verbreding, en dus zonder andere verbreding en paardenhouderij) en ook een totale score voor alle mogelijke vormen van verbreding. Een landbouwer die aan meerdere vormen van verbreding doet, wordt maar één keer opgenomen in de score voor gelijke of totale verbreding.

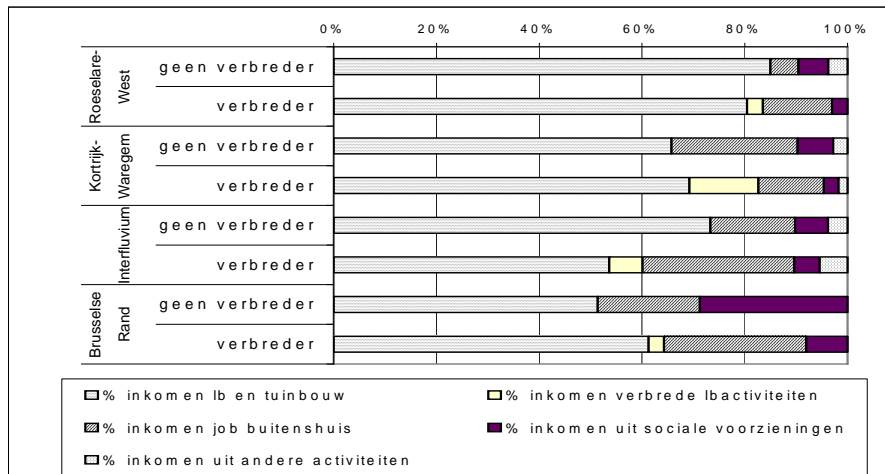

Fig. 20. Inkomen uit verbreding. (Bron: Vandermeulen et al., 2005)

In de drie casestudiegebieden in West-Vlaanderen halen de landbouwers een hoger percentage van het inkomen uit land- en tuinbouw. Dit kan ondermeer verklaard worden doordat er in het gebied rond Brussel slechts 64 % van de landbouwers voltijdse landbouwer zijn (idem voor Kortrijk-Waregem) terwijl in Roeselare-West en het Interfluvium dit percentage een stuk hoger ligt: 87 % en 74 %. In Kortrijk-Waregem is het inkomen uit verbreding procentueel gezien het hoogst, namelijk 14 %. Het inkomen uit land- en tuinbouw stijgt daarenboven nog wanneer een landbouwer verbreder is, waardoor verbreders gemiddeld 17 % meer inkomen halen uit landbouwgerelateerde activiteiten. In het Pajottenland, waar het percentage verbreders hoog ligt, blijkt uit de figuur dat verbreding niet veel opbrengt: slechts 3 % van het inkomen wordt uit verbreding gehaald. Echter, het inkomen uit traditionele land- en tuinbouw ligt een stuk hoger bij verbreders dan niet-verbreders: 61 % t.o.v. 51 %. Gemiddeld haalt een verbreder hier 13 % extra inkomen uit landbouwgerelateerde activiteiten.

Hoewel verbreding op zich niet zorgt voor een groot deel van het inkomen, blijkt dat landbouwers die aan verbreding doen toch een hoger percentage van het inkomen uit landbouw halen. Dagrecreatie en verkoop van onverwerkte producten (zoals in het Pajottenland) creëert minder inkomen voor de landbouwer dan verwerkte producten (zoals in Kortrijk-Waregem). Het gecreëerde inkomen door verwerkte producten of hoefveterisme dient ook hoger te zijn omdat de benodigde investeringen voor het aanbieden van verwerkte goederen of hoefveterisme een stuk duurder en ingrijpender zijn dan die voor dagrecreatie of directe verkoop.

Het volgen van de benadering van stad en platteland als stelsels van plekken leidt tot toekomstperspectieven voor de landbouw. Landbouwers die niet in staat zijn om grote investeringen te doen, kunnen door verbreding hun inkomen uit traditionele landbouw aanvullen, maar dit extra inkomen zal hoogstwaarschijnlijk beperkt blijven. Het toepassen van verbreding kan de leefbaarheid van het bedrijf verhogen, maar er zijn ook andere acties nodig.

Landbouwers die wel grotere investeringen doen, kunnen met behulp van verbreding een groot deel van hun inkomen verwerven. Voor hen zal verbreding een belangrijk onderdeel worden van hun overlevingsstrategie.

Voor een aantal types landbouwbedrijven die op een bepaalde plaats gelegen zijn, is verbreding veel minder geschikt. Verbreding werkt enkel wanneer er een vraag bestaat of wanneer deze vraag door promotie of andere activiteiten kan worden opgebouwd. Zo is het bijvoorbeeld hoogst onwaarschijnlijk dat een varkensbedrijf aan rondleidingen op het bedrijf of aan thuisverkoop zal of kan doen. Deze landbouwers zullen een beroep moeten doen op een andere overlevingsstrategie.

Dit alles geeft aan dat een discours dat stad en land als stelsels van plekken benadert, zeker voordelen biedt. Het zorgt ervoor dat de multifunctionele aspecten van de landbouw ten volle worden benut en

gewaardeerd en ook dat elke activiteit die naar meer multifunctionaliteit streeft apart kan worden geanalyseerd qua leefbaarheid en duurzaamheid. Naast het inkomensaspect draagen verbreding en natuurbeheer ook bij tot landschap, milieu, kwaliteit van voedsel, milieuviligheid, sociale contacten enz. (Belletti et al., 2002; Durand and Van Huylenbroeck, 2003; Vandermeulen et al., 2005) waardoor zowel leefbaarheid van rurale gebieden als die van de nabijgelegen stad wordt bevorderd.

5. Invloed van de keuze van het discours op de randvoorwaarden voor duurzame landbouw

Tabelmatig wordt een vergelijking gegeven van de vier verschillende planningsdiscoursen. Elk discours schenkt meer aandacht aan een bepaalde landbouwvorm of onderdeel van de landbouwpraktijk. De verschillende vormen hebben een verschillende afzetmarkt voor ogen: van de wereldmarkt tot een lokale markt. De regionale aanpak komt dan weer voor in drie van de vier planningsdiscoursen: enkel het traditionele tegenpolendiscours houdt geen rekening met regionale inbedding, identiteit of impact. Deze verschillen zorgen er ook voor dat er verschillende randvoorwaarden, knelpunten en beleidsimplicaties kunnen worden geformuleerd.

Mogelijke randvoorwaarden voor de landbouw in het tegenpolendiscours zijn de creatie van competitieve en concurrentiele landbouwbedrijven of bedrijven die producten produceren die (sterk) verschillen van andere waardoor een meerprijs kan worden gevraagd. De knelpunten blijven voornamelijk de concurrentie met producenten uit landen met goedkope grondstoffen en de consumentenvoorkeur die nog vaak uitgaat naar goedkope producten i.p.v. kwaliteitsvolle producten. Daarom is het wenselijk dat het beleid zich concentreert op de productie van goederen waarin onze landbouwers een comparatief voordeel hebben.

Bij een benadering gebaseerd op netwerken van activiteiten wordt gezocht naar de plaats van de landbouw in het AgriBusinessComplex (ABC). Door de link met de lokale industrie te verstevigen, kan de landbouw een tegenkracht bieden aan de toenemende buitenlandse concurrentie. Mogelijke knelpunten zijn de herlokalisatie van dergelijke ABCs naar andere landen of de aankoop van goedkopere grondstoffen in andere landen. Het beleid kan landbouw in dit discours steunen door contracten en onderhandelingen tussen de verschillende onderdelen van de ABCs te stimuleren.

Uit het stelsels-van-plekkendiscours blijkt dat er gestreefd moet worden naar een landbouw die multifunctioneel is. Door gebruik te maken van lokaliteit en territorialiteit en door de relatie landbouwer-consument-burger ten volle te benutten, kan landbouw streven naar sociale en economische duurzaamheid. De knelpunten zijn weliswaar dat de financiële en economische leefbaarheid niet gegarandeerd kan worden en dat verzadiging van bepaalde markten (zoals voor hoevetoerisme) niet ondenkbaar is. De overheid kan deze landbouw ondermeer steunen door promotie te maken voor hoeveproducten, hoevetoerisme, terwijl in het ecosysteemdiscours wordt vooropgesteld dat iedere landbouwer aan milieuzorg doet. Dit houdt in dat de externaliteiten die een landbouwer veroorzaakt dienen te worden geïnternaliseerd of dat de landbouwer moet overschakelen naar milieuvriendelijke productietechnieken. De beperkte financiële en economische leefbaarheid en de beperkte afzetmarkt (b.v. voor biologische producten) vormen hinderpalen voor deze ontwikkeling. Door subsidies en steun te geven voor milieuzorg en op zoek te gaan naar andere stimulansen kan de overheid bijdragen tot een dergelijke ontwikkeling.

Het is belangrijk om op te merken dat de verschillende planningsdiscoursen leiden tot landbouwvormen die elkaar niet uitsluiten. Zo kan een geïndustrialiseerde landbouw netwerken benutten om concurrentie tegen te gaan waardoor hij optimaal gebruik maakt van de regionale inbedding. Dezelfde landbouwer kan zijn productie differentiëren door gebruik te maken van de regionale identiteit of hij kan zijn infrastructuur ten dienste stellen van agro-toerisme. Tenslotte kan dezelfde landbouwer ook meewerken aan milieumaatregelen of overschakelen op een zo milieuvriendelijk mogelijke strategie en op die manier ook in het ecosystemendiscours als een gunstig landbouwtype worden beschouwd. De combinatie van verschillende strategieën zal daarenboven leiden tot een optimale situatie voor alle

vormen van duurzaamheid. Een bedrijf dat zich vooral toelegt op milieuzorg, zal vaak geconfronteerd worden met economische of financiële moeilijkheden. Door het bedrijf ook te bekijken vanuit het oogpunt van stelsels van plekken, kan een manier gevonden worden om de extra milieuzorg te 'verkopen' aan toeristen, lokale consumenten, enz. Door het bedrijf daarnaast te plaatsen in het systeem van netwerken van activiteiten, kan gezocht worden naar een meerprijs voor de producten (bijvoorbeeld samenhangend met een label) waardoor een deel van de kosten voor milieuzorg worden gedekt.

Het voorgestelde kader moet dus eerder als een toetsingskader worden beschouwd waarbij accenten worden gelegd en combinaties kunnen worden gezocht die de duurzame ontwikkeling van landbouw in de algemene ontwikkeling van een regio een plaats geeft.

Tab. 15. *Vergelijking van de vier planningsdiscoursen*

	1 Tegenpolen	2 Netwerken van activiteiten	3 Stelsels van plekken	4 Ecosysteem
De nadruk wordt ondermeer gelegd op	Geïndustrialiseerde, grootschalige landbouw	Landbouw als deel van het ABC	Multifunctionele landbouw	Milieuvriendelijke landbouw (Biologische landbouw)
De beoogde afzetmarkt	Massa – wereldmarkt	Massa – wereldmarkt	Lokale consument	
Regionale aanpak	Individueel	Regionale inbedding	Regionale identiteit	Regionale impact
De (mogelijke) randvoorwaarden zijn	Competitieve en concurrentie landbouw of gedifferentieerd en verschillend van de concurrentie	Verstevigen van de link met de lokale industrie en de landbouw afstemmen op industriële vraag	Gebruik maken van lokaliteit, territorialiteit, de relatie landbouw – consument – burger ten volle benutten	Internaliseren van de externaliteiten of overschakelen naar milieuvriendelijke teelttechnieken
Knelpunten	Concurrentie met landen met goedkope inputs Consumentenvoorkeur voor goedkope producten	Herlokalisatie van de lokale industrie Lokale industrie gebruikt goedkope buitenlandse inputs	Beperkte financiële en economische leefbaarheid Verzadigde markt (b.v. toerisme)	Beperkte financiële en economische leefbaarheid Beperkte afzetmarkt (b.v. biologische producten)
Beleid: voorbeelden van oplossingen	Stimuleren van specifieke productie, gebruik makend van andere dan schaal- voordelen	Sturen en ondersteunen van contracten en onderhandelingen	Promotie van streekproducten	Subsidies en steun voor milieuzorg en zoeken naar andere stimulansen
Impact op duurzaamheid	Economisch	Economisch	Sociaal Beperkt economisch	Ecologisch
Een voorbeeld van de ruimere impact	Werkgelegenheid	Werkgelegenheid en creëren van diensten	Sociale impact	Impact op de natuur
Een voorbeeld van de combinatie tussen verschillende planningsdiscoursen	Concurrentie tegengaan door netwerken te benutten (1,2). Inspelen op consumentenvoorkeur door producten te produceren met regionale identiteit (1,3).	De link met netwerken veilig stellen door productievoordelen te creëren i.p.v. schaalvoordelen (2,1).	De economische leefbaarheid vergroten door de regionale producten op concurrentie wijze te produceren (3,1).	De economische leefbaarheid vergroten door op concurrentie wijze milieuvriendelijk te produceren (4,1).

Deel V: Onderzoek naar de transformatiemechanismen van het landschap op het microniveau: naar een duurzame reproductie

A. Inleiding

Specifiek voor dit onderzoeksdeel is de ontwerpmatige werkmethode, vanuit ruimtelijk perspectief, en op microniveau. Er wordt nagegaan hoe de randvoorwaarden voor de ruimtelijke ontwikkeling van landbouw in verstedelijkende gebieden – en de kwaliteitseisen van de samenleving die daarvoor doorslaggevend zullen zijn – vanuit de discipline van de stedenbouw kunnen worden verkend, begrepen en hoe er vervolgens op ingespeeld kan worden. Centraal staat daarbij hoe de maatschappelijke dynamiek (macroverhalen van consumptie van het platteland, de herstructurering van de agrarische sector) zich concretiseert op de kleine schaal en van daaruit territoriale transformaties gestalte geeft. Met die concrete ruimtelijke gestalte van de dynamiek als uitgangspunt wordt gezocht naar een kenschetsing van het transformerende territorium en de betekenis voor landbouw als actor in en gebruiker van die ruimte.

Doelstelling is een aanpak te ontwikkelen om het landschap te verbeelden. Deze verbeelding van het landschap kan, als een vorm van project, de planning van de open ruimte in Vlaanderen immers omkaderen. Het is bijgevolg in de verbeelding van een duurzame landschapsontwikkeling dat de randvoorwaarden voor agrarisch ruimtegebruik worden verkend. Deze verbeelding zoekt daartoe opnieuw aansluiting met wat het landschap van Vlaanderen vandaag kenmerkt: de onduidelijke conditie tussen stad en platteland, de aanwezigheid van meerdere gebruikers in het landschap met soms gelijklopende, soms tegengestelde verwachtingen over de ruimte, de transformatie die wordt geïnduceerd vanuit de vermenigvuldiging van veranderingen op de kleinste schaal en de rol van de landbouw die in vraag wordt gesteld. Voorop staat de ontwikkeling van een landschap in samenspraak: een landschappelijke polyfonie waarin de landbouw samen met de andere gebruikers van het landschap een kwalitatieve ruimte aanmaakt die een duurzaam ruimtegebruik huisvest en stimuleert.

Vervolgens wordt verslag uitgebracht van de aanpak die werd ontwikkeld doorheen drie casestudies op microniveau, twee in zuidelijk West-Vlaanderen en één in het Pajottenland. De casestudies werden uitgevoerd in combinatie met een theoretische uitwerking en kwalificatie van de criteria 'duurzaam ruimtegebruik' en 'ruimtelijke kwaliteit'. Uiteindelijk, als sluitstuk, wordt een aanzet gegeven van hoe deze methode geoperationaliseerd kan worden binnen de bestaande planningskaders.

B. Landbouw in een meervoudig landschap

1. Transformaties in het open landschap: overbepaald en onbepaald

Traditioneel kregen landbouwgebieden hun betekenis vanuit een verhaal van stad en platteland als tegenpolen met het productieve landschap ten dienste van de stad. De stad stond voor het gebouwde, het platteland voor de open ruimte. Transformatiemechanismen als gevolg van de verstedelijking – consumptie van open landschap in plaats van enkel productie – en de herstructurering van de agrarische productie zelf veranderen het 'platteland'. Nu is het platteland geen eenduidig benoembaar ruimtelijk geheel meer. Het materialiseert in transformaties en verschuivingen een dynamisch onevenwicht tussen twee krachtenvelden: én stedelijkheid, én landelijkheid; én consumptie, én

productie. Tussen dit grote geweld poogt ook natuur stand te houden en embryonale natuurontwikkeling zich een eigen weg te banen.

Zo ontpoppen zich grootschalige territoria die stedelijk noch landelijk zijn. Dergelijke verstedelijkende/perifere regio's vormen vandaag in Vlaanderen hoofdzakelijk de context voor agrarisch ruimtegebruik. De verbeelding van een duurzame landschapsontwikkeling is hier ingewikkeld. De ruimte in de maak onthult immers complexe ruimtelijke condities. Meervoudige logica's van landbouw, natuurontwikkeling, verspreide woon- en werkvoorziening, handel en recreatie, opereren gelijktijdig en eerder onafhankelijk. In die verscheidenheid reflecteert de identificatie van functionele zones niet langer de echte werking van het territorium. Deels gefragmenteerd, deels geëxplodeerd, zijn de diverse logica's niet neutraal naast elkaar aanwezig, maar ze overlappen, interageren of zijn contradictorisch. Naast die overbepaaldheid in ruimteclaims, is er de onbepaaldheid van territoriale transformaties door onzekere economische, politieke en sociale vooruitzichten (Secchi, 2004).

2. Landbouw in transformatie

Verder ingezoomd op landbouw als één van de spelers in dit perifere veld, blijkt opnieuw een complex, niet eenduidig, transformatieproces. Een structurele crisis katalyseert de landbouw in volle transformatie. Het is een actor in verdrukking, niet enkel door de stedelijke dynamiek, maar ook door natuurontwikkeling. Bovendien is er, naast de heersende milieu- en ruimtedruk, ook de economische druk. Al langere tijd geldt dat land- en tuinbouw in Europa worden geconfronteerd met stagnerende opbrengsten en stijgende kosten. Deels spontaan, deels marktgestuurd, deels door overheidsregie komen zo transformatieprocessen tot stand met onderling vaak tegengestelde dynamieken. Meerdere ontwikkelingsperspectieven liggen immers besloten in de constellatie gevormd door de hedendaagse land- en tuinbouw (Marsden et al., 2001; Calus, Van de Velde en Van Huylenbroeck, 2005; Van der Ploeg, 2005; Vandermeulen et al., 2005; Vrijens, Carels en Van Gijsegem, 2005).

Meest opvallend in het veld, tot nu toe, zijn de tendensen van versnelde schaalvergroting, specialisatie en intensivering. Het aantal land- en tuinbouwbedrijven is gedaald maar het totale areaal landbouwgrond bleef gelijk. De resterende bedrijven worden dus groter, nemen toe in oppervlakte en veebezetting. Door de beperkte mogelijkheden van schaalvergroting en de relatief hoge grondprijzen gaat intensivering vaak hand in hand met specialisatie. Zo halen de sierteelt en de diepvriesgroentesector met een relatief beperkt deel van het landbouwareaal een zeer hoge productie en toegevoegde waarde. Ze vormden tot voor kort het dominante agro-industriële perspectief. Daarnaast komt ook de zogenaamde multifunctionele landbouw op. Eerst en vooral als het geheel van veranderingen geïnitieerd door de boeren om zich te weren tegen de crisis. Uit cijfers¹⁸ blijkt immers een onmiskenbaar transitieproces dat zich nu reeds voltrekt in het productieve landschap. Via strategieën van verbreding (agrotourisme, nieuwe on-farm activiteiten, diversificatie, natuur en landschapsbeheer), verdieping (bio-landbouw, hoge kwaliteit en regionale producten, korte keten) en herfundering (off-farm inkomen, nieuwe kostenreductie, nieuwe vormen van samenwerken) trachten boeren zelf correcties aan te brengen in de curven van kosten en opbrengsten.

Schaalvergroting en verbreding/verdieping/herfundering van de landbouw vinden gelijktijdig plaats. Het zijn overlevingsstrategieën ingegeven door de wijzigende context. Veranderend EU-landbouwbeleid, liberalisering van de wereldmarkten en toenemende druk op de open ruimte door andere

¹⁸ In Nederland gaat het gemiddeld over 40% van de boeren en staan multifunctionele landbouw activiteiten in voor 16% van het gemiddelde inkomen. Daarom stelt Van der Ploeg (2005) tegenover de standaardvisie waarbij multifunctionele landbouw gemarginaliseerd wordt, dat het strategisch is op microniveau en bijgevolg ook op macroniveau een significant verschil kan vertegenwoordigen. Onderzoek in Vlaanderen komt tot analoge resultaten. Calus, Van de Velde en Van Huylenbroeck (2005) tonen aan dat gebieden dicht bij grootstedelijke gebieden een grotere graad van verbreding hebben, maar in West-Vlaanderen, de meest rurale provincie in Vlaanderen, ontwikkelden reeds 20 tot 35% van de bedrijven multifunctionele landbouwactiviteiten.

gebruiksvormen sturen de transformatie van de Vlaamse landbouw. Feit is dat de landbouwsector in het veld tot nu toe steeds blijk heeft gegeven van een groot aanpassingsvermogen. Het is daarom ook niet zonder meer duidelijk welke richting landbouw zal uitgaan op lange termijn.

3. Landschap van co-existentie

Een blik vanuit de kleine schaal geworpen op macroverhalen van consumptie van het platteland of de herstructurering van de agrarische sector, onthult een grote diversiteit van gelijktijdig verlopende transformatieprocessen die het veld tekenen. Beter nog dan volgens een tweeledigheid - stedelijk én landelijk – is het om het perifere territorium te interpreteren volgens zijn meervoudigheid.

Het actuele territorium blijkt een arena van meervoudige belangen. Naast de landbouw zijn andere actoren actief die elk met een eigen logica de ruimte gebruiken en produceren. Ze co-existeren, maar niet persé in een symbiose. Verschillende gebruiken staan vaak in competitie voor een beperkte oppervlakte beschikbaar land. De dynamiek van territoriale transformatie en mutatie vertolkt dus tevens belangentegenstellingen tussen de verschillende actoren; conflicten over ruimte, conflicten over ontwikkelingsvisie. Het is een machten- en krachten spel waarin ondermeer tendensen in de maatschappij naar het (her)waarderen van landschap in het licht van recreatie en natuur, en tendensen van intensivering in de agrarische sector botsen.

Ten tweede is de fysische ruimte een gelaagde structuur. Het verleden zindert nog na in aanwezige structuren, terwijl toekomst heden wordt en via processen van toevoeging en superimpositie wordt geabsorbeerd in de fysische realiteit. Met andere woorden, territoriale ontwikkeling gaat niet uitsluitend over de interactie tussen de natuurlijke laag en een actueel of nieuw gebruik. Wel staan de vele actoren in wisselwerking met reeds gecultiveerde natuur, met het substraat van territoriale ontwikkeling waarin zowel de geschiedenis van de plek als de sociale praktijken van vandaag zijn opgenomen (Corboz and Marot, 2001; Marot, 2003).

Een laatste aspect van territoriale meervoudigheid is terug te vinden bij de diverse disciplines en beleidsdomeinen die alle in dezelfde ruimte handelen. Vaak moeten disciplinaire grenzen overschreden worden in de omgang met de schaal en veelvoudige dimensies van territoriale ontwikkeling.

Landbouw acteert dus in een territorium van co-existentie, van het tegelijk aanwezig-zijn: een platteland gekarakteriseerd door meervoudige en complexe structuren en onzekere toekomstige ontwikkelingen (zie 1). Om evenwel in te grijpen en toekomstige evoluties te sturen, reageren zowel het beleid als disciplines zoals stedenbouw met de noodzaak van een geïntegreerde aanpak. De overheid in Nederland heeft hiertoe - al van oudsher - de 'ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie' aangegeven. *"Het landschap is namelijk niet langer slechts de passieve neerslag van ruimtelijk (sectoraal) handelen, maar een actief sturend kader voor een integraal, gebiedsgericht beleid."* (Hendriks en Stobbelaar, 2003:12) 'Landschap' is ook met een specifieke inslag opgekomen in de stedenbouw. Juist vanwege de complexe veranderlijke realiteit die onder meer eigen is aan perifere regio's, ontdekten stedenbouwkundigen landschap als een flexibel instrument. *"Landscape is a medium (...) uniquely capable of responding to temporal change, transformation, adaptation, and succession."* (Waldheim, 2006:4) In kort, landschap geïnterpreteerd als integraal en intrinsiek evolutionair systeem wordt in de idee- en planvorming gehanteerd als uitgangspunt.

C. Doelstelling en werkmethode

1. Doelstelling

In dit onderzoeksdeel worden de kwaliteitseisen van de samenleving ten aanzien van open landschap gerelateerd aan een kwalitatieve coëxistentie in het meervoudige landschap. Binnen de voorwaarden voor een kwalitatief samenspel tussen de verschillende actoren kunnen de randvoorwaarden voor duurzaam ruimtegebruik door de landbouw worden afgetast. De doelstelling is bijgevolg de ontwikkeling van een ontwerpbenadering die kwalitatief samenspel genereert/aanmaakt. Dit betekent enerzijds het vormen van een beeld over de capaciteit van de concrete, feitelijke ruimte om meervoudige betekenissen te realiseren, en anderzijds het verbeelden van een kwalitatieve coëxistentie - een kwalitatieve meervoudige invulling - van het open landschap in een ruimtelijke visie. Daarenboven wordt door toepassing van de ontwerpbenadering een aanzet gegeven om strategieën te concretiseren voor het operationaliseren van die visie.

In de ontwikkeling van methodologische instrumenten voor onderzoek in en naar Vlaamse regio's, die landelijk noch stedelijk zijn, tracht dit onderzoek ook bij te dragen tot de heroriëntering die zichtbaar is in de disciplines van stedenbouw en planning. Het perifere territorium blijkt immers niet meer enkel relevant als de transitie van landelijk gebied naar stedelijke omgeving, maar wordt in actueel onderzoek naar voor geschoven als autonoom onderzoeksobject (Sieverts, 2003). In hun omgang met de overbepaaldheid en onbepaaldheid van territoriale transformaties, worden planners en stedenbouwkundigen aangestuurd om strategieën te herdenken en op zoek te gaan naar innovatieve methodes voor onderzoek en ontwikkeling (Koolhaas and Boeri, 2000; Bunschoten/CHORA, 2001; De Meulder and Dehaene, 2001; Viganò, 2001; Marot, 2003).

2. Werkmethode

De werkmethode achter de ontwikkeling van de ontwerpbenadering tot landschapsverbeelding is een combinatie van literatuuronderzoek en ontwerpend onderzoek in drie case studies (zie bijlagen V.A, V.B en V.C).

2.1 Theoretische literatuurstudie: duurzaamheid en ruimte

Als criteria bij de aftasting van de randvoorwaarden voor agrarisch ruimtegebruik wordt 'duurzaam' of 'kwalitatief' ruimtegebruik vooropgesteld. Die termen komen echter samen met een waaier aan mogelijke interpretaties zonder daarbij concreet inzetbaar te zijn. We geven daarom in punt C een geëigende invulling aan de idee van duurzaam ruimtegebruik vanuit een specifieke opvatting over de relatie tussen ruimte en samenleving, ruimte en ontwikkeling. Het is een opvatting die gegroeid is binnen OSA waarbij de ideeën zijn samengebracht in een dynamisch interactief model. Schipperend tussen intuïtie en de confrontatie met casestudies en literatuur, worden die ideeën in dit onderzoek verder gesubstantieerd. Het is een denkoefening die enerzijds gebaseerd is op literatuur over duurzaamheid en de relatie van dat begrip met de ruimte. Anderzijds werden teksten bestudeerd die ruimtelijke kwaliteit en beleving onder de loep nemen.

2.2 Theoretische literatuurstudie: benaderingen voor landschapsverbeelding

In een tweede soort literatuurstudie werden bestaande methodes van stedenbouw en landschapsontwikkeling geconsulteerd. Het gaat over literatuur op het raakvlak tussen praktijk en theorie, tussen ontwerp en onderzoek. Zo zijn bijvoorbeeld scenario's verkend als instrument om

ontwerp in te schakelen in een onderzoekstraject. Inspirerend voor de Vlaamse context waren volgende benaderingen/scholen:

- in verband met de meervoudigheid/complexiteit van het hybride territorium: actuele interpretatie van de beschrijvende stedenbouw (o.a. Secchi, 2004; Koolhaas and Boeri, 2000; Bunschoten/CHORA, 2001; De Meulder and Dehaene, 2001; Sieverts, 2003);
- wat betreft stedenbouw en gedecentraliseerde verstedelijking: discoursen van 'sub-urbanism' (Marot, 2003) en 'landscape urbanism' (Shannon, 2004; Waldheim, 2006);
- transformerende landschappen (Sijmons, 2002; Antrop et al., 2004; Fairclough, 2004).

De literatuurstudie werd uitgevoerd parallel aan de ontwikkeling van een eigen benadering. Er wordt geen afschrift van gegeven apart in de tekst. In deel E - de beschrijving van de eigen ontwikkelde aanpak - wordt doorlopend referentie gemaakt, afhankelijk van geleende inzichten, enz.

2.3 Case studies in Zuid-West-Vlaanderen en het Pajottenland

Het object van onze studie zijn perifere, hybride gebieden met een veranderende landbouw. Wat betreft dit soort territoria biedt de metamorfose van het Vlaamse platteland exemplarische casestudies. Specifiek voor de Vlaamse context zijn quasi volledig gedomesticeerde territoria, intensief gebruikt – dynamisch – gefragmenteerd en opgedeeld door privaat eigendom. Bij de selectie van de casestudies werd ten eerste bewust gekozen voor gebieden die de specificiteit van de Vlaamse perifere conditie onthullen. Dit impliceerde een inperking tot de meest complexe gebieden; gebieden die veelvuldig voorkomen in de van oudsher dicht bevolkte en tegelijkertijd rijke agrarische regio's, ook elders in Europa¹⁹. Bovendien is door de selectie bedoeld op het openplooien van de perifere conditie in verschillende types: het kleinstedelijk hinterland in de context van West-Roeselare, een post-dorpsituatie tussen de twee kleinstedelijke kernen van Kortrijk en Waregem en het grootstedelijk hinterland, Pajottenland, rond Brussel. Op die manier zijn onderzoeksgebieden in het landschap afgebakend die op een verschillende manier het generieke beeld van een meervoudig gebruikt landschap uitlichten. Met gelijkaardige elementen (landbouw, wonen, recreatie, natuur, industrie) is door de verschillende contextgegevens op een andere wijze een mix gemaakt. Ten tweede, komt de transformerende landbouw in de drie casestudies op een verschillende manier aan bod.

Bovendien wordt in de casestudies het onderzoek uitgevoerd op het microniveau. De inzet bij de ontwikkeling van een benadering voor landschapsverbeelding is immers zoals eerder vermeld de ruimtelijke impact van de maatschappelijke dynamiek - de 'modi operandi' - op de schaal van de gebruiker. Bepaalde snedes zijn daarom in het landschap gemaakt, planmatig onderzocht en gekoppeld aan veldwerk (zie E).

¹⁹ De Veneto regio in Italië onthult bijvoorbeeld gelijkaardige ruimtelijke karakteristieken, welke onder de loep werden genomen in een parallel onderzoek uitgevoerd door Paula Viganò en anderen (2001).

Fig. 21. Snede in Roeselare-West

Fig. 22. Snede in Kortrijk-Waregem

Fig. 23. Snede in het Pajottenland

D. Duurzaamheid en ruimte

Centraal in dit onderzoek staat de dynamiek die tot stand komt door de verschillende actoren die opereren in het veld, in een meervoudig landschap. De kwaliteitseisen worden daarom op microniveau vertaald naar de condities voor een kwalitatief samenspel tussen verschillende actoren.

Om dat kwalitatieve samenspel of duurzaam samenspel beter bespreekbaar te maken, wordt een denkoefening gemaakt. Vanuit een dynamisch/interactief model over de relatie tussen ruimte en samenleving wordt duurzaam ruimtegebruik beschreven, waaruit vervolgens kwaliteitscriteria worden afgeleid die ontstaan in het samenspel van territoriale transformaties en socio-economische processen. Besloten wordt met een inzet op het concept van 'coproductie'.

1. 'Ruimte' als instrument voor duurzame ontwikkeling

De idee van kwalitatief samenspel tussen verschillende actoren wordt benaderd vanuit een specifieke opvatting over de relatie tussen ruimte en samenleving en dit vanuit een klassieke tegenstelling.

Ruimte wordt enerzijds geïdentificeerd met zijn meest elementaire vorm - beschikbaar land als een neutrale entiteit om op te bouwen. In de sociale wetenschappen is ruimte dan ook de reflectie van wat er zich in die ruimte afspeelt. Anderzijds exploreren gerelateerde onderzoeksvelden van architectuur, stedenbouw en planning de capaciteit van ruimte om meer te zijn dan een passief recipient voor evolutie. Meest extreme uiting daarvan is de idee dat in de ruimte vorm gegeven wordt aan de maatschappij, dat ruimte gedrag determineert – een overtuiging die ondermeer grondslag was van de moderne beweging. Ook vandaag beschrijft bijvoorbeeld Corner (1999:1) *“the belief that landscape has the capacity to critically engage the metaphysical and political programs that operate in a given society, that landscape architecture is not simply a reflection of culture but more an active instrument in the shaping of modern culture”*.

Dit onderzoek beweegt zich ergens op het middenveld door expliciet 'interactie' te adresseren bij de ontwikkeling van een ontwerpbenadering. Ruimte wordt daarbij geïnterpreteerd als een actieve scène; een instrument dat gedrag kan beïnvloeden en zo bij het creëren van nieuwe territoria, culturele verandering kan instigeren (Heynen en Loeckx, 1998). Omgekeerd, wordt ook nagegaan hoe sociale/economische systemen tot nu toe de ruimte als scène bepaald hebben en nog steeds bepalen.

Als actief instrument bij het creëren van duurzame ontwikkeling, heeft ruimte 'als middel' een dubbele rol (Loeckx en De Meulder, 2003). Enerzijds wordt ruimte beschouwd als een element dat tegenstellingen kan opnemen en anderzijds als mogelijke gelijkrichter in het ontwikkelingsproces van het open landschap. Deze dubbele rol kan zeer specifiek voor het hybride, perifere territorium van betekenis zijn. De ruimte wordt er als 'draagvlak' beschouwd van een geïntegreerde ontwikkelingsvisie én als gelijkrichter/afstemmer van de verschillende dimensies die de geïntegreerde visie uitmaken (economisch, sociaal, cultureel, ecologisch).

Fig. 24. Interactief model 'ruimte als actieve scène'.

Fig. 25. Ruimte als instrument voor duurzame ontwikkeling.

2. Duurzaam ruimtegebruik

In de context van duurzame ontwikkeling, gaat de inzet van ruimte als actief instrument bovendien samen met een klemtoonverschuiving van behoud naar creatie. De nadruk ligt op *“the capacity to sustain future development [as opposed to the Brundtland’s definition of the capacity to sustain what has been realised] and the capacity to prepare opportunities for future generations [as opposed to the Brundtland’s definition to preserve opportunities for future generations]”* (Loeckx et al., 2004:160). Het is een complementaire visie op de Brundtland definitie, waarbij de focus ligt op ontwikkeling, evolutie of transformatie.

In het concept van de duurzame ontwikkeling staan immers sociale, economische, ecologische processen centraal met nadruk op hun onderlinge interacties. In het interactieve model worden de aspecten met een directe ruimtelijke dimensie geplaatst tegenover alle overige aspecten die eerder thuishoren in andere onderzoeksdomeinen. Eenvoudig gesteld wordt vanuit dynamisch perspectief gekeken naar de interactie tussen ruimte en het geheel van sociale, economische en ecologische processen (het gebruik).

De processen van gebruik evolueren voortdurend, met een impact op de ruimte, waardoor ook de ruimte continu transformeert. De ruimtelijke transformaties – spontaan of gepland – hebben weerom een invloed op het gebruik, enz. Die correlatie tussen ruimte en gebruik genereert dus een dynamische loop van ontwikkeling. In de zoektocht naar een kwalificatie van duurzame landschappen om zo inzicht te brengen in de randvoorwaarden voor duurzaam ruimtegebruik door de landbouw, gaat het bijgevolg niet over een statisch landschapsbeeld. Veeleer wordt gezocht naar een mogelijk duurzame interactie tussen ruimte en gebruik en hoe dit interactief proces in gang kan worden gezet door in te grijpen in het landschap. Ruimtelijke kwaliteit wordt daarbij benaderd als de potentie van het landschap om duurzaamheid te stimuleren –progressieve verandering - in het gebruik. Het is deze ruimtelijke kwaliteit van het landschap, deze kracht of capaciteit, die wordt onderzocht en waaraan gewerkt kan worden. Met andere woorden: hoe kan een bepaalde structurering van het landschap de ontwikkeling van duurzame socio-economische systemen mee bepalen/activeren? En omgekeerd: hoe dragen de zich ontwikkelende socio-economische systemen bij tot de kwalitatieve productie van het landschap? In het verbeelden van een ruimtelijke visie voor het landschap is de inzet juist dit verzoenen van de ruimtelijke kwaliteit van het landschap met wat er in die ruimte kan gebeuren; een versterkende interferentie tussen ruimte en meervoudig gebruik.

Fig. 26. Duurzaam ruimtegebruik.

3. Ruimtelijke kwaliteit van het perifere landschap

Vanuit een eerder objectieve benadering²⁰ wordt betekenis gegeven aan 'ruimtelijke kwaliteit' door het begrip open te plooiën in drie dimensies van ruimte - de essentiële componenten van architectuur die beschreven werden door Vitruvius: *utilitas*, *firmitas*, *venustas* (Rowland and Howe, 1999). Ze worden vanuit het perspectief van dynamische interactieve landschapsonwikkeling geïnterpreteerd tot drie essentiële kwaliteiten van een meervoudig landschap en bijgevolg ingezet als criteria bij de visieontwikkeling in de casestudies.

a) *Utilitas*/Functie als de geschiktheid of effectiviteit van het landschap voor het te dienen doel - in de studiegebieden is het doel meervoudig ruimtegebruik - en de geschiktheid voor de functies die daarin een rol spelen: de mate waarin lokale en niet-lokale socio-economische processen geïntegreerd kunnen worden in de ruimte.

b) *Firmitas*/Structuur is de uiteindelijke vorm waarmee het doel moet worden bereikt. Het is de zichtbare, voelbare vorm: landschap in zijn betekenis van structurele consistentie en coherentie. De afstemming tussen de ruimtelijke configuraties die door de actoren worden geproduceerd en de intrinsieke ecosystemen van het landschap (geomorfologie, hydrologie) staat centraal.

c) *Venustas*/Schoonheid is de esthetiek achter de praktische noden als geschiktheid en structuur. Het omarmt de tekenwaarde/betekenis van het culturele landschap en bevat het karakter van de plek, de *genius loci* los van enige objectieven. Daarom heeft *Venustas* geen directe functie.

Fig. 27. Ruimtelijke kwaliteit op basis van Vitruvius.

4. Landschap als coproductie

Er van uitgaande dat de huidige staat van productieve territoria in Europa actief geconstrueerd is, wordt in meerdere disciplines de vraag gesteld hoe aan de acterende dynamiek een meer duurzame vorm kan worden gegeven (o.a. Haines-Young, 2000; Marsden et al., 2001; Fairclough, 2004; Antrop, 2006). Een terugkerend concept hierbij is coproductie. Hoewel niet steeds met dezelfde woorden, wordt hierbij gerefereerd naar de erkenning dat het landschap zich vormt uit de interactie tussen verschillende systemen en dat een afstemming van die systemen voorwaarde *sine qua non* is voor een kwalitatieve landschapsonwikkeling. In het veld van de agro-ecologie wordt bijvoorbeeld volgende betekenis naar voor geschoven: "(...) *co-production, the ongoing interaction, mutual transformation and dependency between humans and nature – that is between the social and the natural*" (Marsden et al., 2001:80).

De betekenis van coproductie is echter niet zonder meer eenduidig in perifere territoria. In de exploraties van hoe vanuit de ruimte kan worden ingespeeld op de transformatieprocessen die er plaats grijpen, wordt de reeds beschreven culturele en fysische complexiteit duidelijk. De co-existent van meerdere actoren, tijdsdimensies en disciplines vraagt daar om een interactie, niet enkel tussen

²⁰ In verband met de diversiteit in opvattingen 'achter' het begrip kwaliteit, omschrijft Schreurs (2006) twee uitersten als volgt "een 'objectieve' benadering die kwaliteiten beschouwt als 'intrinsieke eigenschappen van de ruimte; en een 'subjectieve benadering die iedereen het recht geeft om iets al dan niet kwalitatief te noemen".

landbouw en natuur, maar om een bemiddeling tussen een grotere en meer diverse groep (landbouw, natuur, wonen, werken, handel, recreatie, transport, oude ruimtelijke structuren, nieuwe patronen en elementen, diverse disciplines).

In de ontwikkeling van een ontwerpbenadering voor die complexe bemiddeling in de ruimte, is betekenis gegeven aan coproductie als instrument.²¹ De manier waarop dit gebeurt in dit onderzoeksdeel is tweeledig. Een eerste manier heeft betrekking op de ontrafeling, de uiteenlegging, van de feitelijke productie van het landschap. Dit wordt verder uitgewerkt in de atlassen onder punt E.1 en E.2. Een tweede manier vertrekt vanuit de ruimtelijke synthese die de verschillende gebruikers kunnen genereren. Na de deconstructie van de actuele productie – de co-existentie – volgt dus de constructie van een kwalitatieve synthese (de cohabitatie) door een arbeid van terug samenbrengen. Een mogelijke kwalitatieve afstemming is uiteindelijk voorgesteld in de ruimtelijke visie die terug te vinden is onder punt E.3. De afstemming van de ruimtelijke structuur en gebruiken en van de verschillende gebruiken onderling wordt onderzocht in een dialectisch proces doorheen heel het project voor het landschap zoals beschreven onder E.

E. Een project voor het landschap in Vlaanderen: een ontwerpbenadering

De ontwerpbenadering die wordt beschreven werd toegepast in de casestudies, maar daardoor ook voortdurend verfijnd, bijgestuurd of aangepast. Het is dus het eindverslag van een traject langs drie casestudies, een voorlopig resultaat.

In het perifere landschap als een complex evoluerend systeem betekent het creëren van een kwalitatieve co-existentie een nieuwe ruimtelijke ingreep in overlapping en interactie met bestaande elementen en patronen. Om landbouw als actor in het meervoudige landschap te begrijpen, moet bijgevolg eerst het landschap worden doorgrond. Een dubbelmandaat voor stedenbouw is met andere woorden terug te vinden in de kritische herkenning van het bestaande, terwijl het nieuwe verbeeld wordt (Vanautgaerden, 2005). Daarbij gaat het om de combinatie van oude logica's en patronen met nieuwe elementen en objectieven; een herinterpretatie van het landschap in een herconfiguratie.

Vertrekpunt is dus het begrijpen van de actuele realiteit: een lezing van de feitelijke fysische ruimte en van de ruimtelijke patronen van productie en consumptie. Dit wordt uitgewerkt in twee atlassen. In atlas 1 'Structuur van het landschap' is de lezing van het landschap eerder een statische analyse – een lezing van het landschap van lange duur: welke lagen of structuren zijn van betekenis en brengen daarbij de samenhang tussen de relevante elementen in beeld? Apotheose van atlas 1 is een landschapsbeeld als synthese van de samenhang en structuur van het huidige landschap – een identificatie van de elementen waarmee gewerkt kan worden bij het creëren van het kwalitatieve samenspel tussen de verschillende actoren. Atlas 2 'Reproductiologica van het landschap' omvat de lezing van het dynamische landschap – het landschap van korte duur: wat beweegt er vandaag, in welke richting? Maar ook: wat was de logica van verandering in het verleden? De modi van transformatie en mutatie van het territorium worden daarbij geïnterpreteerd zodat ontsluitende logica's kunnen ingezet worden bij het verbeelden van toekomstige ontwikkelingen. Zo functioneert atlas 2 als omslag tussen het landschapsbeeld dat wordt gevormd in atlas 1 en de ontwikkelde toekomstvisie. Die visie verbeeldt een mogelijk samenspel tussen territoriale dynamieken: het laat de reproductiologica's

²¹ Coproductie is een begrip waaraan meerdere intenties en betekenissen worden opgehangen. Ten eerste is er coproductie als feitelijkheid, wat in dit onderzoek als coëxistentie wordt beschreven omdat de intentie van het creëren van een samenspel daar niet persé in opgenomen is. Ten tweede kan coproductie als methodologische benadering worden uitgewerkt zoals in het kader van dit onderzoek wordt gedaan. Ten derde is coproductie ook een doel, een kwaliteit binnen duurzame ontwikkeling, waarbij ondermeer multifunctionaliteit en interdisciplinariteit worden geïnsinueerd.

op een bepaalde manier terug samen optreden op het ruimtelijke draagvlak en tracht ze op elkaar af te stemmen zodat ze in interactie met het bestaande landschap bijdragen tot een coherente ruimtelijke structurering.

In de casestudies zijn de drie onderdelen echter niet als opeenvolgende fasen ontwikkeld: de uitwerking van een visie impliceerde een verfijning van het landschapsbeeld van atlas 1 of van het inzicht in de transformatiemechanismen in atlas 2.

1. Atlas 1: structuur van het landschap

Het perifere landschap, intensief geëxploiteerd door verschillende actoren, is niet eenduidig te interpreteren, niet leesbaar als geheel. Om met die complexiteit om te gaan, is een meervoudige lezing van het territorium ingezet: op verschillende schalen en rakend aan diverse kennisvelden. Vertrekpunt van die zoektocht is elk fysiek element dat in de ruimte aanwezig is. Op basis van het element is het landschap gedeconstrueerd in lagen die het ontleden/opdelen om de patronen te ontdekken. Om bovendien inzicht te krijgen in die elementen 'van verschillende origine', om hun inherente of verborgen logica's bloot te leggen, zijn kaartanalyses gekoppeld aan veldwerk. Een synthese van de ruimtelijke samenhang wordt in beeld gebracht in de karakteristiek van het landschap.

1.1 Lagen van het landschap in elementen en patronen

Het landschap wordt geïnterpreteerd als opgebouwd uit een veelvoud van elementen en patronen: elementen die het territorium kunnen structureren in de manier waarop ze verschil of afwisseling brengen – vaak de grote (infra)structuren die een uitzonderingssituatie creëren – en elementen die in staat zijn om structuur te brengen door de manier waarop ze zich in het landschap herhalen in terugkerende patronen. De aanwezigheid van elementen en patronen geeft aan dat het landschap een zekere logica bevat. De leesbaarheid van die logica is echter geen onvoorwaardelijk gegeven (Jackson, 1984). Om de logica's in het landschap bevattelijk te maken, is het landschap in de drie casestudies in lagen van elementen en patronen gedeconstrueerd aan de hand van kaartenanalyse.

Eenzijds wordt het landschap gelezen als een gelaagd territorium, als een palimpsest: een configuratie getransformeerd in de tijd door accumulatie, additie en superimpositie (Corboz et Marot, 2001). In een 'diachrone' atlas zijn de historische lagen onder de loep genomen, als de biografie van het landschap, en staat de interpretatie van de lagen en hun onderlinge interacties centraal. Anderzijds is in een 'synchrone' atlas het meervoudige landschap uit elkaar gelegd overeenkomstig een selectie van de actuele en gelijktijdige gebruiksmodi. Elke actor in de ruimte draagt immers bij aan de eigenlijke productie van het territorium volgens een logica die zijn specifiek ruimtegebruik reflecteert. De verschillende gebruiken transformeren het territorium gelijktijdig. In een synchrone lezing worden de karakteristieke patronen van de actoren en de manier waarop ze een structurerend effect hebben op het territorium ontrafeld en in de atlas opgenomen.

Door historische lagen te combineren met hedendaagse, topgrafische met thematische, kunnen verbanden worden gelegd, patronen blootgelegd. De lagenanalyse maakt duidelijk welke de structuurbepalende elementen van het landschap zijn en welke elementen slechts anekdotisch. Elementen die op zich niet structurerend zijn, zoals een boom, worden belangrijk in de structuur van een landschap omdat ze zich voordoen in een patroon.

In een gedetailleerde lezing van het territorium is daar gezocht waar het landschap ook en misschien vooral wordt aangemaakt: op de schaal van de gebruikers van het landschap, de boer, de bewoner, de recreant, enz. In de drie casestudies werden bijgevolg snedes gemaakt in het landschap om in te

zoomen op het landbouwweefsel, op agrarische patronen die instaan voor de herhaling, en tegelijkertijd zodanig dat grote, uitzonderlijke structuren zoals heuvelkam, snelweg, kanaal, rivier en vallei, kunnen worden onderscheiden. Er is telkens geopteerd voor een referentiekader van 6 op 3 kilometer: een snede op maat van het Vlaamse landschap van kleine korrel en zeer intensief gebruik. De focus in het referentiekader is wel verschillend in de drie case studies zodat herhaling/afwisseling op verschillende manieren is uitgelicht. Soms zijn de 'buitencategorie' structuren van het landschap in het kader opgenomen, een andere keer expliciet buitengesloten.

In Roeselare-West worden de randvoorwaarden voor duurzaam agrarisch ruimtegebruik onderzocht in een landbouwgebied van 6 op 3 kilometer dat de dorpen Westrozebeke en Oostnieuwkerke omvat. Het kader brengt enerzijds de kenmerkende ruimtelijke patronen van de intensieve glastuinbouw en varkensteelt in beeld. Anderzijds, impliceert de nabijheid van de economische groeipool Roeselare de consumptie van het open gebied voor wonen en recreëren. De snede zoomt bijgevolg in op de ruimtelijke transformaties die gepaard gaan met een krachtige landbouwdynamiek van specialisatie en intensivering in een gelijktijdig dicht bewoond gebied.

In Kortrijk-Waregem snijdt het kader een relatief open gebied uit het Leiebekken en omvat grote delen van de dorpen Beveren-Leie en Deerlijk. Maar bovenal kenmerkt de parallelle infrastructuurbundel van Leie, spoor, steenweg en de E17, dit gebied als deel van de bandstad Menen-Gent. Uit hun voegen getreden dorpen, uitgebreide ontsluitingsinfrastructuur met industriële ontwikkeling en daartussen open ruimte restanten, fabriceren hier fragmentaire stedelijkheid. De snede heeft daarom tot doel de ruimtelijke randvoorwaarden te testen voor een landbouw in expliciete underdog positie. De grote structurerende elementen die dit specifieke stukje van de bandstad opspannen, als de Leie, de E17, en de kleinstedelijke centra van Deerlijk en Harelbeke, zijn in de marge van het kader belicht. Het is hun impact op de territoriale dynamiek die gelijktijdig met de transformaties van het 'post-dorp' en het productieve agrarische landschap, centraal wordt gesteld.

De derde snede, in het rustige zuidelijke deel van het Pajottenland bevat een eerder laagdynamische landbouw van veeteelt en akkerbouw. De nabijheid van Brussel voert de druk van de verstedelijking op, maar de beperkte bereikbaarheid van het gebied zet hier een sterke rem op. Het landschap is vandaag nog zeer landelijk en weinig gefragmenteerd. Het Pajottenland, en zeker het zuidelijke deel, speelt een belangrijke rol in de Groene Gordel rond Brussel. De snede in het Pajottenland is gekozen tussen alle grote structuren in. Deze casestudie gaat vooral in op de herhaling in het landschap, op de laag in het landschap van productie- en consumptiepatronen onder en door de grote structuren heen.

1.2 Beeld van het landschap

Het uiteenleggen van het landschap in een aantal lagen maakt de specificiteit van het landschap inzichtelijk. Op basis van dat inzicht wordt een fysische kenmerking van het landschap voorgesteld als een ruimtelijke structurering die reeds latent aanwezig is, maar waarvan de capaciteit voor het verlenen van identiteit aan het landschap extra kan benut worden. De uitvergroting of articulatie van die fysische landschapskarakteristiek wordt dus ingezet als middel om, doorheen toekomstige ontwikkelingen, coherentie in het landschap te genereren. Bij de ontwikkeling van de geïntegreerde visie (zie E.3) functioneert het hier opgebouwde landschapsbeeld daarom als basisstructuur - 'draagvlak' en 'afstemmer' - waarop dynamieken zich kunnen enten en mee in wisselwerking kunnen treden.

Er wordt dus vertrokken van de bestaande ruimte om een ruimtelijke definitie van het landschap te creëren die kenmerkende elementen, structuren en patronen opneemt die in de verdere evolutie moeten worden beklemtoond. Vertrekpunt zijn de natuurlijke lagen en landschappelijke ecosystemen, maar de ruimtelijke configuraties die uiteindelijk door de actoren werden geproduceerd, worden ook in rekening gebracht. Ondermeer een terugtoetsing aan dit algemene beeld van gewenste landschapsstructuur wordt gehanteerd als kwalitatief criterium (*firmitas*) voor de verbeelde ontwikkelingen.

Het studiegebied in Roeselare-West is een amalgaam van verschillende rasters, logica's en elementen. De grote densiteit van omvangrijke en vooral zeer diverse korrels (varkensboer, serre, agro-industrie, huis, bos, enz.) creëert een gefragmenteerd landschap en verdoezelt de ruimtelijke patronen. Het egale

landschap van kleine waterstromen is nauwelijks nog leesbaar, evenmin als de heuvelrug die er verschil bracht in de nederzittingsstructuur via droog/waterrijk contrasten en lokale bodemkarakteristieken. De bestaande ruimtelijke structuur verkapt wel nog de natuurlijke zandleem laag. Het toont de uitkristallisatie van een dicht territoriaal mozaïek dat karakteristiek is voor cultuurlandschappen op vruchtbare bodem. Als basisstructuur voor verdere ontwikkeling van dit landschap is een collagefiguur voorgesteld: een uitvergroting van de landschapsmozaïek met het fragment als structurerend element, waar ruimtelijke hiërarchie niet aan de orde is, en waarin de actuele diversiteit wordt gearticuleerd.

In Kortrijk-Waregem springt hoofdzakelijk het infrastructurele landschap van de bandstad Menen-Gent in het oog als ladderfiguur. Ingezoomd op de kleine schaal van het kader, blijkt de ladder voort te bestaan als raamwerk van wegen, lintbebouwing, aanbouw en verkaveling. De ladder is poreus en de mazen, gevuld met landbouwpercelen of grote bedrijven, amorf. Er wordt een sponsfiguur herkend. De lagenanalyse onthult hieronder het Ferraris landschap van samenhangende zandruggen en waterlandschappen dat het verspreide bewoningspatroon van dorpen, gehuchten en boerderijen organiseerde en lokale verschillen in landschapskorrel, elementen en patronen voortbracht. Op zoek naar een lokale synthese van de Ferraris structuur van parallelle stroken en de grootschalige ladderfiguur, wordt de sponsfiguur als drager van transformaties naar voor geschoven. Het poreuze raamwerk komt deels voort uit het historische nederzittingspatroon op de zandruggen en deels uit de verdere verdichting van de tussengebieden, losgekoppeld van natuurlijke structuren. De holtes zijn verschillend ingevuld: soms afgestemd op het microreliëf en bodemgesteldheid, soms op de aanwezigheid van de E17.

De snede in het Pajottenland valt te begrijpen als een driedelig landschap. Dit landschap werd op kaart gezet door Ferraris als een gesloten beekvalleienlandschap, een open akkerlandenlandschap op de ruggen en een bewoond landschap op de overgang tussen de twee vorige landschappen. Deze driedeling kan vandaag nog herkend worden in het landschap, maar de overgang van voornamelijk één gebruiker van het landschap, de boer, naar een meervoudig ruimtegebruik heeft een verschuiving teweeggebracht. Alle functies die nauw aan toegankelijkheid zijn gebonden, zoals wonen en bepaalde landbouwactiviteiten, concentreerden zich door de tijd heen rond de drie grotere wegen door de snede. Bij elk van deze wegen leidt dit tot een verschillend ruimtelijk beeld, aangezien de ontstaanslogica achter deze drie wegen sterk verschilt. Eén van de wegen is een oude Romeinse weg die vandaag geen grote centra met elkaar verbindt, de tweede is een weg in de beekvallei die een ketting van dorpen in de nabijheid van het water met elkaar verbindt, de derde is een weg over de heuvelruggen die vroeger als aanvulling op de weg in de vallei diende omdat hij het hele jaar droog en begaanbaar bleef.

2. Atlas 2: Reproductielogica van het landschap

De expliciete inzet van dit tweede atlasdeel zijn de transformatiemechanismen die het landschap aangemaakt hebben en aanmaken. De focus verschuift dus naar de dynamiek van verandering achter de ruimtelijke elementen en patronen, in het bijzonder de dynamiek die zich manifesteert in de open ruimte, waarvan een structurerende capaciteit wordt vermoed.

2.1 *Transformatiemodi*

Om de actuele productie van ruimte te begrijpen, gaat atlas 2 op zoek naar de logica's die verbonden zijn met de feitelijke bijdrage aan de productie van het landschap door bepaalde actoren. In het beschrijven van de logica's achter de transformaties van vroeger en nu, wordt ook inzicht gegeven in de veranderende betekenis van de ruimtelijke relaties tussen de elementen en van de infrastructuren en patronen met betrekking tot hun structurerende impact op het landschap.

Atlas 1 wordt met andere woorden opnieuw gelezen en geïnterpreteerd: de lagen worden met elkaar geconfronteerd of gedeeltelijk terug samengebracht. Om die synthese van de lagenanalyse te kunnen maken, is echter extra kennis vereist over de maatschappelijke context, landbouweconomische aspecten, milieu, enz. Om de ruimte als actief instrument in te zetten bij het creëren van socio-economische systemen, moet dus eerst omgekeerd worden nagegaan hoe deze systemen tot nu toe de ruimte bepaald hebben en nog steeds bepalen. Marsden (1998) beschrijft bijvoorbeeld hoe juist de interactie tussen of de combinatie van lokale en niet-lokale processen (aanwezige productieve netwerken, markten van 'rurale' consumptieve eisen geassocieerd met wonen, toerisme en recreatie,

enz.) een impact heeft op ruimtelijke configuraties en differentiaties. De atlassen voor de drie casestudies insinueren bijgevolg gedifferentieerde dynamieken. Ze reflecteren een diversiteit aan ruimtelijke patronen afhankelijk van de typeconditie van landbouw, de aanwezige actoren, de natuurlijke conditie van het landschap, enz.

Zowel in Roeselare-West als Kortrijk-Waregem worden de territoriale transformatiemodi gekenmerkt door versnippering/fragmentatie. De achterliggende logica's zijn echter verschillend. In Roeselare-West staat de landbouwdynamiek centraal. Gestimuleerd door het (Europese) landbouwbeleid, een regionaal economisch netwerk van landbouwondersteunende entiteiten, door de beperkte uitbreidingsmogelijkheden van het landbouwareaal, enz., domineren intensivering en specialisatie van de landbouw de regio. De transformaties grijpen voornamelijk plaats op de schaal van het perceel. Daar staat de ontwikkeling van glastuinbouw en varkensteelt in voor een vergroting van de landschapkorrel en een toename van de gebouwde elementen in verhouding tot het aandeel open ruimte. Gepaard met een conversie van landbouw naar agro-industrie, leidt dit ondermeer tot een meer gesloten productief landschap. Alle soorten grote elementen ontwikkelen zich ad hoc ingepland in de open ruimte, enige infrastructurele logica ten spijt. Tegelijkertijd neemt het structurerende en integrerende vermogen van de open ruimte af en leidt ook de voortschrijdende ontkoppeling van de natuurlijke omgeving tot problemen die de schaal van het perceel overschrijden.

In Kortrijk-Waregem is het niet zozeer de intensivering van de landbouwactiviteiten als wel de ontkoppeling van landbouw en (vlas)nijverheid, met een zeer diverse industrie als gevolg, die heeft bijgedragen tot de versnippering in het gebied. Ook bezitsverbrokkeling, aangezet door feodaliserende en bestendigd door demografische evolutie wat resulteerde in een massale toename van het aantal keuterboeren, speelde een rol. Maar belangrijker nog dan die transformaties vanuit het fragment was de ontwikkeling van breuklijnen in het territorium. De verschuiving in structurerende assen (van Leie naar steenweg en snelweg), het groeiende overwicht van het wegennet (op de as) door een ontwikkeling van bijna ononderbroken lintbebouwing ook langs de secundaire linten, duiden de verstening en verdikking van het feodale raster. Hierdoor is, na de uitvlakking van het 18de eeuwse Leielandschap, een vervlakt landschap ontstaan van lijnen en fragmenten. De fragmentatie speelt in beide casestudies op verschillende niveaus. Zowel in horizontale als verticale relaties, is de ruimtelijke en functionele samenhang meestal verbroken met vaak een negatieve invloed op natuur of op andere sectoren zoals landbouw en industrie.

De transformaties in het Pajottenland zijn gebundeld rond drie thema's: 'de natuurlijke randvoorwaarden van het landschap', 'het landschap doorkruisen en bewonen' en 'het landschap van de voedselproductie'. De centrale rol van de beekvalleien, als transportweg die een ketting van dorpen aan elkaar rijgt, met weilanden voor vee, ging teloor. Op de minst gegeerde gronden voor wonen en landbouw zijn vandaag twee tegengestelde bewegingen te herkennen. Het uitvagen van het reliëf voor het wonen, bijkomende grond om mestoverschotten op uit te rijden, beplanting met populieren en andere, zijn minderwaardige vormen van gebruik die tegelijk bestaan met de ontwikkeling van de ecologische kwaliteit van de beekvalleien. Het wonen is door de tijd meer losgekoppeld van landschappelijke beperkingen. Doordat met de auto alles bereikbaar wordt en door het wonen los te koppelen van de landbouwactiviteit heeft het zich in het landschap genesteld op plekken waar dit de structuur van gesloten beekvalleien en open heuvelruggen verstoort. De transformatie van de landbouw heeft de structuur van het landschap veranderd, maar heeft een minder grote impact gehad op de appreciatie van het landschap dan in de andere casestudies. De overlevingskansen van de boeren in het Pajottenland zijn op dit moment eerder klein, terwijl de landbouw vandaag nog steeds het landschap onderhoudt.

2.2 Scenario's

Om het inzicht in de transformatiemodi of reproductielogica van een complex territorium te verruimen en om de betekenis ervan bij een toekomstige verbeelding te toetsen, wordt het ruimtelijke scenario gebruikt. Het ruimtelijk scenario komt terug als beloftevol instrument in benaderingen die inzetten op de dynamiek in territoria die al worden gekenmerkt door meervoudigheid, voortdurend muterend en met een beperkte graad van voorspelbaarheid. Vanuit de stedenbouw, introduceert Secchi (2004:6) 'What if scenarios': *"If, in an overly-determined field of phenomena, such as territorial transformations, some aspects are isolated and we ask what would happen if these phenomena reached their extreme or*

probable consequences, we obtain images from the future – scenarios – that are partially incompatible. And it is just their partial antagonism that makes them interesting."

In lijn met die interpretatie van ruimtelijke scenario's, wordt een selectie van de bestaande en meest determinerende gebruiksmodi geëxtrapoleerd en geëxpliciteerd in ontwikkelingsscenario's. Met andere woorden, een aantal scenario's is ontwikkeld waarin telkens één parameter van gebruik/transformatie wordt uitvergroet, uitgelicht, en tot in extremis doorgetrokken in een voor de rest statisch landschap. Alsof de structurerende capaciteit van één laag uit het meervoudig landschap geactiveerd wordt. Het is immers juist de capaciteit van één reproductielogica van één actor die wordt getest. Het is ondermeer een toetsing aan de actuele ruimtelijke karakteristieken (actuele activiteiten, bodemgesteldheid, topografie, hydrologie, ontsluiting, enz.), maar tegelijkertijd ook een terugtoetsing aan het landschapsbeeld dat op basis van het atlasonderzoek werd geïntroduceerd als hoofdstructuur voor de verdere evolutie van het landschap.

In dit verhaal illustreren de scenario's het open ontwikkelingsproces van het territorium als sectorale optimalisatiemodellen: solowedstrijdjes van geselecteerde actoren. Ze worden echter niet als alternatieven gehanteerd, maar ingezet om de superimpositie in het landschap te bevragen. De verschillende scenario's worden op elkaar gelegd en daaruit blijkt dat de gelijktijdig ge(re)produceerde landschappen soms een samenspraak, maar even vaak een tegenspraak genereren. Dergelijke scenario's zijn als instrument in het verbeeldingsproces dus vooral nuttig wanneer de complexiteit groot is: op het moment dat het inbeelden van mogelijke toekomstige ontwikkelingen moeilijk wordt omdat het niet meer mogelijk is om op hetzelfde moment rekening te houden met allerlei factoren van territoriale dynamiek wegens te talrijk of te verweven. Afhankelijk van het studiegebied en de perifere meervoudige conditie die haar kenmerkt, is de aanpak van scenario's bijgevolg anders ingevuld.

In de casestudie van Roeselare-West worden de verschillende dynamieken die aanwezig zijn in de agrarische sector geëxtrapoleerd in een aantal scenario's van landbouwlandschappen. In overeenstemming met kwalitatieve criteria, is de capaciteit van de feitelijke ruimte getest voor een bepaalde ontwikkeling van akkerbouw, openluchtgroenteteelt, glastuinbouw, varkensteelt en (agro-)industrie. Daarnaast onderzoeken de scenario's de ontwikkeling van natuur en ecosystemen als een vergroting van het ecologische fragment en in de structurering van hun onderlinge verbinding en het waternetwerk.

De scenario's van het studiegebied in Kortrijk-Waregem focussen respectievelijk op de transformaties van industrie, natuur, productief akkerbouwlandschap en residentieel gebruik. Elk ruimtelijk scenario is zodanig ingevuld dat het zich ent op de sponsfiguur (hoofdstructuur voor de verdere evolutie van het landschap) en de kwalitatieve criteria van ruimtelijke effectiviteit, karakter en structurele consistentie onderschrijft. Een eerste scenario test de mogelijkheid om de industriële ontwikkeling te structureren met platformen die volgens dendrieten vasthaken aan de hoofdwegen. Het natuurscenario onderzoekt het ecologische netwerk als minimaal waardevolle natuurontwikkeling. De twee andere scenario's vervolgen, verbeelden de ontwikkeling van het productieve landbouwlandschap in open landschapskamers en een verdichting van het wonen.

In het referentiekader van het Pajottenland blijken de aspecten van territoriale dynamiek, hun interactie en verwevenheid, direct hanteerbaar bij het ontwikkelen van een visie. De relatief beperkte omvang van complexiteit en conflict maakt daar het expliciete onderzoek van één parameter van gebruik/transformatie in scenario's overbodig.

3. Verbeelding van het landschap

3.1 Verbeelding als handelingskader

Een eerste onderdeel van een project voor het landschap is het landschap een bestemming geven, een ruimtelijke visie bepalen waarbinnen de ontwikkeling van het landschap gekaderd wordt. Een visie streeft ernaar om op lange termijn fundamentele doelen in ruimtelijke planning te realiseren (duurzame ontwikkeling, landschapscoherentie, kwalitatieve densiteit, diversiteit, enz.). Als langtermijnperspectief vormt het een gemeenschappelijke horizon voor alle partners betrokken in de opbouw van het landschap. Elke individuele ingreep in het landschap of groter planningsinitiatief kan eraan getoetst worden, elke beleidsbeslissing erin gekaderd. Het gaat echter niet in één richting. Componenten van een visie worden getest in acties en projecten. Indien omstandigheden evolueren, laat de visie aanpassing toe. De implementatie van de verbeelding schaaft de verbeelding bij. Het is dus tegelijkertijd ook een flexibele ontwikkelingsstrategie: een open einde - richtinggevend, maar niet dicterend - voor toekomstige onderzoeken en acties (De Meulder, Loeckx and Shannon, 2004).

Deze verbeelding beschouwt de meervoudigheid van het perifere landschap niet enkel als een probleem, maar ook als een beklemtoning van potenties aanwezig in het landschap. Zoals eerder gesteld, ligt die potentie ondermeer maar vooral in een ruimtelijke structurering van het landschap als draagvlak en gelijkrichter van de verschillende gebruiken. De visie is met andere woorden ingezet als handelingskader waarbinnen een gewenst samenspel tussen de verschillende actoren gestimuleerd of gecoördineerd kan worden. Binnen de voorwaarden voor dat kwalitatieve samenspel tussen de verschillende actoren zijn dan de randvoorwaarden voor duurzaam ruimtegebruik door de landbouw afgetast. Meer bepaald, in de drie casestudies is op zoek gegaan naar hoe de aanwezige lagen/systemen op elkaar afgestemd kunnen worden zodat de overlevingskansen van de landbouw toenemen op die plekken waar dat mogelijk en legitiem is.

De visie van Roeselare-West toont de collagefiguur als gelijkrichter van de diverse landbouwontwikkelingen – de legitieme, zoals gedetecteerd in de scenario's – en het bestaande landschap. Elk fragment van de collage staat voor een karakteristieke vorm van meervoudig ruimtegebruik. Het herbergt telkens een bepaalde selectie van gebruikers, creëert ruimte voor een specifieke landbouwontwikkeling, mogelijk in interactie met andere dynamieken. Een raster organiseert de collagefragmenten en speelt daarbij in op onderlinge functionele relaties. Deze voorgestelde ruimtelijke structuur omkadert (en steunt) de verdere evolutie van de tuinbouw en varkensteelt: gestimuleerd in bepaalde gebieden, afgeremd in de overige, samengaand met andere landbouwactiviteiten, het wonen of natuur. Een duidelijkheid die synergie stimuleert tussen de verschillende gebruikers (verbreding, verdieping en herfundering van de landbouw), en zowel de onzekerheid van de landbouwers als de willekeurige impact op het landschap verkleint.

De casestudie in Kortrijk-Waregem verbeeldt het samenspel tussen de verschillende actoren als poreus woonlandschap waarin productieve holtes zijn opgenomen: open of gesloten, landbouw of industrie. De transformaties van natuur worden gestuurd in de richting van een ecologisch netwerk dat op lange termijn het woonmilieu opwaardert en de relatie met de productieve holtes vormgeeft. Voor de landbouwtransformaties staat het open landschap in het middelpunt. De consumentenenquête toont immers de waardering die naar de landbouw in het studiegebied uitgaat om zijn bijdrage aan een landschappelijk waardevolle context. De omkadering van landbouw in open landschapskamers bevordert schaalvergroting van de bestaande akkerbouwbedrijven of gemengde bedrijven, teelten die instaan voor een open landschap (als energieteelten), de dynamiek die inspeelt op de markt van recreant en industrie, of de aftasting van duurzame 'natuurbeherende' landbouw en landschapsbeheer.

In het Pajottenland wordt de driedelige structuur van het landschap zo voortgezet dat ze het hedendaagse gebruik van het landschap kwalitatief kan herbergen. De beekvalleien worden ecologische corridors. Landbouw kan hier een plek krijgen, maar de dynamiek van dit landschap is in de eerste plaats ecologisch. De heuvelruggen kunnen schaalvergroting verdragen. Tussen het landschap dat volgens de logica van de boer wordt voortgezet (de heuvelruggen) en het landschap waar de ecologie de reproductie bepaalt, wordt een herinterpretatie van het bewoonde landschap van Ferraris ontwikkeld. De drie centrale wegen verzamelen wat in de andere twee landschappen niet thuishoort,

wat te maken heeft met de stedelijke ontsluiting van het landschap. De functies en constructies die hiermee gepaard gaan, gaan op in een gelijkrichter van verschil die tussen de andere twee landschappen mediëert. Het wegennet houdt het landschap in zijn geheel samen en moet in deze visie volledig, gediversifieerd en kleinschalig blijven.

3.2 Van beeld naar verbeelding van het landschap

Van meervoudige lezing (atlas 1) en het ontcijferen van transformatiologica's in scenario's (atlas 2) naar een ruimtelijke visie is echter niet louter een proces van deductie. Verbeelding niet als fantasie, maar als een zoektocht naar een hernieuwde link met de realiteit is een drievoudig proces: *"deze arbeid is een iteratief en dialectisch proces, waarin verwante operaties elkaar afwisselen: verbeelding als reflectie, de constructie van een spiegel, verbeelding als toetsing, de constructie van een hypothese (...), de verbeelding als projectie of speculatie over wat nog niet is, maar zou kunnen zijn"* (De Meulder en Dehaene, 2004:59).

De visie is met andere woorden de synthese, de uiteindelijke verbeelding. Met de opgedane kennis van de ontrafelde complexiteit verbeeldt de visie hoe bestaande fragmenten van structuur en veranderende gebruiksmodaliteiten ten opzichte van elkaar verschoven kunnen worden tot er een kwaliteitsvolle ruimte ontstaat die comfortabel en duurzaam plaats biedt aan hedendaagse eisen van gebruik. De visie ambiëert daarbij niet om de enige ware oplossing te zijn, maar wel om een gewenste evolutie in beeld te brengen; een mogelijke verzoening tussen het landschap en haar gebruik. Idealiter, is de verbeelding daarom een open ontwerparbeid die een negotiatieproces inrekent.

In dit onderzoek kunnen de twee atlassen allereerst beschouwd worden als spiegels. Beide atlassen belichten structuur en gebruik. Die worden nooit volledig uit elkaar gerafeld. Het dialectische verband tussen ruimte en daad maakt dit immers een onmogelijke opdracht. Door middel van deductie praten de atlassen over de interactie tussen structuur en gebruik, zij het met een verschillende klemtoon. Atlas 1 vertrekt vanuit het fysiek waarneembare terwijl atlas 2 start vanuit de sturende processen in de landschapsvorming.

Het beeld van het landschap dat als sluitstuk van atlas 1 naar voor wordt geschoven en de ontwikkelde scenario's in atlas 2 zijn de hypothesen. Er wordt gepostuleerd dat de uitgelichte landschapsstructuur, in relatie tot hoe vandaag het landschap wordt gebruikt, relevant is of kan worden voor toekomstige ruimtelijke kwaliteit. De scenario's stellen op hun beurt een ruimtelijk idee voorop waarbinnen één bepaald transformatiemechanisme op een kwalitatieve manier (effectief, coherent en karakteristiek) georganiseerd kan worden. Deze hypothesen onderzoeken in de toekomst werkbare combinaties van structuur en gebruik vanuit een specifieke invalshoek – het beeld vanuit de landschapsstructuur, de scenario's vanuit de logica van één bepaalde actor. Ze fungeren bijgevolg als omslag naar de uiteindelijke verbeelding in de visie van wat zou kunnen zijn indien 'alles' terug in zijn complexiteit wordt samengebracht.

3.3 Gradaties en houdbaarheid van de verbeelding

Er bestaat wél zoiets als een houdbaarheidsdatum van een verbeelding. Een landschap kan immers een kritisch moment kennen. Transformaties binnen een bepaalde structuur kunnen zo ingrijpend worden dat het landschap iets anders wordt. Een visie van een landschap hangt vast aan een maximum verdichting van het gebruik van dat landschap. De visie van een landschap moet herzien worden wanneer die drempel dreigt bereikt te worden.

Bij de ontwikkeling van een visie wordt daarom eerst de draagkracht van de ruimte ten opzichte van het actuele gebruik afgetast. Ondermeer die draagkracht bepaalt hoe in de verbeelding het nieuwe zich

verhoudt tot wat reeds bestaat. In de projectie van een visie wordt immers de bestaande ruimte geherinterpreteerd en op nieuwe manieren gebruikt; bestaande vormen van productie en consumptie worden geherstructureerd met een nieuw ruimtelijk idee. Het is duidelijk dat die act van het ontwerpen in de perifere conditie een dubbele houding tot het actuele territorium omvat. Terwijl de lezing van dynamiek in de atlasen vertrouwt op empathie, kan de herconfiguratie door een nieuwe betekenis een bruuske omslag in het territorium betekenen. De mate waarin dat dit het geval is, is terug te brengen tot de schaal van herarticulatie over transformatie naar vervanging. Er wordt in het ontwerpmatige onderzoek bijgevolg een onderscheid gemaakt tussen het herarticuleren van het bestaande landschap, zoals in de casestudie in het Pajottenland, en het ontwikkelen van een nieuw landschap met elementen die zich achteloos op en over een bestaande structuur hebben genesteld, zoals in de casestudie Kortrijk-Waregem. De nood aan een nieuwe figuur in het landschap van deze casestudie hangt samen met de actuele verzadiging van dat landschap. Met andere woorden, wanneer in een landschap het verzadigingspunt is bereikt, wordt een overslag naar een nieuw landschap/verbeelding gemaakt op zoek naar progressieve verandering, maar met de accommodatie van bestaande legitieme dynamieken.

In Roeselare-West is de open ruimte haar oorspronkelijk structurerende kracht verloren door de ad hoc toename van grootschalige elementen die gepaard gaat met een desintegratie van het landschap in zeer verschillende fragmenten. Maar de open ruimte is er nog wel. Op dit moment bestaat de ruimte om het fragment op te waarderen en de functionele en ruimtelijke samenhang te herontwikkelen doorheen territoriale transformaties. In de visie wordt hierop ingespeeld. De verbeelding van het landschap als samenhangende collage is echter niet meer aan de orde indien het fragment zich willekeurig blijft vermenigvuldigen. Het fragment wordt dan betekenisloos in het te dichte landschap: ondergedompeld in een vervlakte realiteit van wanorde waar de nevenschikking van meerdere gebruikers nog enkel tot conflict kan leiden.

De transformaties in de casestudie Kortrijk-Waregem hebben een nieuwe ruimtelijke figuur doen ontstaan en daarmee de parallelle stroken van het Ferrarislandschap grotendeels uitgewist. In de visie wordt die structuur gearticuleerd als een spons met holtes. De verdere verdichting van het bestaande landschap krijgt daarmee een limiet: het raamwerk moet poreus blijven en zich kunnen onderscheiden van grotere holtes door een verschil in korrelgrootte, door het contrast open/gesloten. De visie impliceert bijgevolg een gerichte en beperkte verdichting: extra wonen tussen de kleine korrels van het raamwerk, met extra kleinschalige open (publieke) ruimtes voor de porositeit, extra industrie op plekken met het grotere maatwerk, bestendigen van enkele bestaande open landschapskamers.

De visie voor het Pajottenland bestaat in de eerste plaats uit transformaties van de bestaande structuur en de toevoeging van een nieuwe figuur rond de drie belangrijkste assen door het gebied. De ontwikkeling van deze assen tot verzamelaars van eerder stedelijke functies heeft een grens. Als ze teveel in linten gebeurt, raakt het landschap opgesloten en gefragmenteerd. De drie assen hebben een andere oorsprongsgeschiedenis, dus de ruimtelijkheid van die drie assen moet in een andere context bedacht worden. Wanneer de voorgestelde zachte verstedelijking van het landschap te dominant wordt, zal het landschap uiteen vallen in drie koud naast elkaar geplaatste onderdelen. De haalbaarheid en 'houdbaarheid' van deze visie moet dus getest worden in ontwerpmatig onderzoek dat de draagkracht van de ruimte onderzoekt en de visie in concrete termen en een actieplan vat.

4. Operationaliseren van de visie: twee projectregisters

Er bestaat een nood om te onderzoeken hoe de bestaande planningsinstrumenten kunnen aangewend worden om een landschap in overeenstemming met de visie te ontwikkelen. Deze studie biedt enkel een aanpak tot het bepalen van dit soort visie, door een intelligente lezing van het landschap, diachroon en synchroon, enz. Welk planningskader hiervoor moet worden aangewend of in stelling gebracht, kan het onderwerp uitmaken van een volgend onderzoek. Een eerste aanzet hiertoe wordt gegeven in het vervolg van dit hoofdstuk.

Voor het operationaliseren van een verbeelding van het landschap kan in eerste instantie worden teruggevallen op twee soorten planningsinstrumenten, twee 'projectregisters': het 'strategisch project' en de 'reproductie'. Deze twee projectregisters sluiten aan bij twee dynamieken die reeds lang de ruimte vorm geven. Het 'strategisch project' slaat op een relatief korte, intensieve interventie in de ruimte

waaraan een budget is gekoppeld specifiek voor het realiseren van die interventie. De 'reproductie' is een minder rechtstreekse manier om de ruimte te plannen. Dit projectregister speelt in op krachten die een ruimtelijke weerslag hebben, maar waarvan het budget niet in de eerste plaats ten dienste staat van het realiseren van een bepaald project. De vertaling van plan naar realiteit verloopt voor de twee projectregisters op een andere manier.

4.1 Strategisch project

Een eerste bestaand projectregister is het 'strategisch project'. Op een strategische locatie wordt een project gerealiseerd dat de omslag van een groter geheel teweegbrengt – een project als hefboom. Het project is dus slechts strategisch in die mate dat het een fundamentele, significante verandering genereert. In de eerste plaats wordt de visie voor het hele landschap gerealiseerd door een cruciaal onderdeel van het landschap te ontwikkelen volgens die verbeelding. Voor dit projectregister en het creëren van het hefboomeffect moeten de strategische plek of plekken worden geïdentificeerd. Op verschillende schaalniveaus kunnen verschillende strategische projecten worden geïdentificeerd.

Een strategisch project doelt ook op een geconcentreerde ontwerparbeid binnen een korte termijn, voor een geïdentificeerde plek en met een idee van hoe het gerealiseerd kan worden met budgetten die specifiek voor dat project worden voorzien. In het strategische project wordt de visie dus geconfronteerd met een specifieke context of realiteit, beperkte middelen, enz. Zoals eerder beschreven evolueert vervolgens de visie, krijgt substantie, doorheen een reeks van strategische projecten die telkens iets concreet realiseren.

Volgens dit projectregister worden vandaag o.a. de stationsvernieuwingen, parken en pleinen, enz., gerealiseerd. Dit projectregister begint ook langzaamaan betekenis te krijgen in het Vlaamse landschap. In de casestudies die in dit onderzoek zijn uitgewerkt, kunnen verschillende strategische projecten worden ingebeeld: de sanering en ecologisering van de verlaten industrieterreinen in Kortrijk-Waregem, het realiseren van een reeks gemengde recreatievoorzieningen langs één van de drie assen doorheen het Pajottenland.

Naast het reeds aangehaalde structurerende hefboomeffect, hebben strategische projecten de capaciteit om te bemiddelen tussen de verschillende actoren, tussen het verschil. Bij het strategische project komt het er immers op aan de strategische ingreep te herkennen en de bereidwilligheid te mobiliseren om die ingreep te realiseren. Het speelt daarmee sterk in op opportuniteit, zowel in positieve als negatieve zin. Een prioriteit genereert niet steeds een opportuniteit, zoals een opportuniteit niet steeds voor een prioriteit staat. Het voordeel van een strategisch project is dat het inzet op realiseerbaarheid, zichtbaarheid en vernieuwing (De Meulder, Loecx and Shannon, 2004).

4.2 Inspelen op reproductielogica

De stad is niet het resultaat van een reeks strategische projecten alleen. Ook al is de traditie van strategische projecten in het landschap in Vlaanderen zeer jong, toch kan de parallel met het landschap worden getrokken. Niet elke beekvallei kan een natuurpark worden en niet elk bos door de overheid gebouwd. Grote stukken van de stad zijn eerder het resultaat van een samenspel van regels, sociale en economische condities die niet in de eerste plaats vanuit een ruimtelijk project zijn bedacht. Randvoorwaarden uit verschillende hoek (ruimtelijke, economische, sociale, fysische, enz.) creëren gelijkaardige condities die de ontwikkeling van gelijkaardige ruimtelijke milieus stimuleren. Hier komt niet in de eerste plaats het 'strategisch project' in beeld, wel het projectregister van de reproductie.

Wanneer eerder in dit onderzoek gesteld werd dat de herhaling van elementen in het landschap een belangrijke rol speelt in de kwaliteit van een landschap, is het noodzakelijk op zoek te gaan naar een manier om de creatie van ruimtelijke patronen te bewerkstelligen. De mechanismen sturen die sowieso een ruimtelijke impact hebben, zoals de activiteiten van de boer op zijn bedrijf en zijn land, kan een belangrijke impact op de ruimte hebben. De activiteiten van een individu leveren zelden grote structuren op, maar wanneer ze samen in één richting werken, ontstaan er patronen in het landschap die een belangrijk deel van de appreciatie en structuur van het landschap uitmaken.

Een tweede projectregister voor dit landschap vertrekt dus niet zozeer vanuit een specifieke ruimte, maar vanuit het gebruik van het landschap (via de gebruikers van het landschap keert het naar de ruimte terug). De planning van de ruimte is vaak een neveneffect van regels en randvoorwaarden vanuit een niet ruimtelijke context die de acties van de individuele gebruiker in het landschap beïnvloeden (bijvoorbeeld beheerovereenkomsten, mestactieplan: verrijking van natte gronden door gelijkmatige bemesting verandert de ecologie van de beekvalleien drastisch). Deze regels en randvoorwaarden kunnen worden bijgestuurd zodat ze het landschap beïnvloeden conform met de visie die voor dat landschap bepaald is. Ook kunnen nieuwe regels en randvoorwaarden in stelling worden gebracht zodat de verschillende gebruiken van het landschap een boeiend landschap tot gevolg hebben.

Voor het projectregister op basis van reproductielogica's is het uitwerken van een verbeelding van het landschap, een visie, cruciaal. Wanneer men op de reproductie van een landschap wil inwerken, moet men weten waar men naartoe wil. Deze visie dient niet morgen gerealiseerd te worden, maar als gemeenschappelijke einder de verschillende partners in het realisatieproces op hetzelfde spoor zetten. Bovendien kan de visie het gediversifieerd inzetten van regels en stimulansen - afhankelijk van de plek - omkaderen.

F. Conclusies

1. Over de ontwikkelde ontwerpbenadering en verder onderzoek

1.1 Bestaande planningskaders

In dit onderzoeksdeel wordt gesteld dat de randvoorwaarden voor duurzaam agrarisch ruimtegebruik op microniveau worden bepaald door een kwalitatief samenspel tussen de actoren in de ruimte. Hierbij werd een ontwerpbenadering ontwikkeld om dat kwalitatieve samenspel te verbeelden zonder in de diepte na te gaan welke hiaten in de actuele planning van het Vlaamse landschap zitten. Aangezien er geen expliciet onderzoek van beleidskaders werd gedaan, kan hier ten eerste niet worden geadresseerd waarvoor onze aanpak een alternatief kan vormen. Ten tweede kan enkel worden vermoed hoe onze aanpak zich kan inschuiven in de bestaande planningskaders. Dit zou bijgevolg een relevant volgend onderzoek vormen: de hier ontwikkelde ontwerpbenadering testen in het licht van de bestaande planning en vervolgens, in samenspraak daarmee, verfijnen en operationeel maken. Het doel is immers geen nieuw planningsniveau of format aanreiken, maar de ontwikkelde benadering verdisconteren in bestaande planningskaders.

1.2 Interdisciplinariteit

Inherent aan de invulling van concepten als duurzaamheid en kwaliteit, en zeker in een context gekenmerkt door meervoudigheid, is het belang van een geïntegreerde en multidisciplinaire aanpak. Bij het decoderen van de reproductielogica van het landschap is kennis vanuit de eigen discipline niet voldoende. Gedeeltelijk is hiervoor een antwoord gevonden door een meer panoramische

literatuurstudie en vooral door samenwerking met onderzoekers uit andere disciplines. Meer structureel echter, worden ondermeer scenario's voorgesteld als instrument van bemiddeling bij het anticiperen op toekomstige ontwikkeling; een instrument om de negotiatie tussen diverse disciplines te organiseren. Met betrekking tot bemiddeling in het project en proces onderscheiden scenario's immers "*landscape patterns that can be generated and tested by interdisciplinary thinking*" (Nassauer and Corry, 2004:344), juist omdat ze één bepaalde logica of redenering isoleren en zo bespreekbaar maken. Scenario-ontwikkeling als methodiek, als omkadering van een eclectische aanpak, kan een interessante brainstorm tussen planners, stedenbouwkundigen, ecologen, landbouwkundigen, genereren over radicaal verschillende visies en implicaties van die visies. Bovendien ondersteunen ruimtelijke scenario's als communicatieve beelden ook de participatie van niet-experten. Het kan interessant zijn om onderzoek in te zetten op een verdere concretisering en toetsing van dit instrument vanuit verschillende invalshoeken.

1.3 Interscalariteit

Verschillende elementen staan voor verschillende schalen in het landschap. In een territorium kunnen bepaalde 'domeinen van schaal' onderscheiden worden waarbij elk domein een bepaalde schaal en 'quasi stabiele' ruimtelijke patronen representeert. Forman (1995) bijvoorbeeld beschrijft de ruimtelijke hiërarchie van planeet, continenten, regio's, landschappen tot lokale ecosystemen. In dit onderzoek werden de twee domeinen onder de loep genomen waarvan Forman stelt dat die een cruciale rol spelen bij duurzame ontwikkeling: landschap waar coherentie gebracht wordt door herhalende patronen en de regio als uitgestrekt geografisch gebied gekenmerkt door een gemeenschappelijk macroklimaat (ook bodemkarakteristieken, enz.) en sfeer van menselijke activiteiten en belangen. In de context van duurzame ontwikkeling – waarbij ecologie geïntegreerd wordt in ruimtelijke planning - "*we must use regions and landscapes that balance and integrate natural processes and human activities*" (Forman, 1995:14). De vraag die zich hierbij stelt, is hoe de twee domeinen van landschap en regio op elkaar kunnen worden afgestemd. In dit onderzoek lag de focus op de doorgronding van beide schaaldomeinen waarbij in de marge antwoorden werden gezocht op hun afstemming. Een boeiende oefening blijft erin bestaan die afstemming tussen verschillende schalen centraal te stellen. Elke verbeelding moet immers de verschillende schalen die relevant zijn voor het territorium uiteindelijk adresseren.

2. Het belang van de tussenschaal voor ruimtelijke kwaliteit

De verbeelding van het landschap moet de juiste schaalniveaus adresseren, wil het kwalitatief zijn. Het is belangrijk op zoek te gaan naar de schaal of schalen waarop een ruimtelijke structuur kan worden gemaakt, waar de ruimtelijke coherentie kan worden gecreëerd, vertrekkende vanuit de bestaande fragmenten van structuur. In die optiek blijkt dat dergelijke schaal de transformaties door het individu overstijgt: het is de intermediaire schaal - de schaal tussen perceel en landschap - waarop samenhang kan gevonden worden in de nevel van het Vlaamse platteland. Vanuit dit deelonderzoek op de schaal van het landschap worden drie redenen belicht waarom het behandelen van een tussenschaal in het landschap zinvol is in het teken van ruimtelijke kwaliteit.

2.1 Structurele coherentie/consistentie van het landschap (*firmitas*)

In traditionele landschappen was de kwaliteit te vinden in het samenspel tussen de boer en zijn natuurlijke omgeving met als product het landbouwbedrijf dat de specifieke omstandigheden van de plek tot uitdrukking bracht in voedselproduct en landschapsbeeld. In hedendaagse perifere landschappen is de coherentie vaak zoek geraakt doorheen opeenvolgende ruimtelijke transformaties. De schaal waarop structurele coherentie terug kan worden aangemaakt is niet enkel meer afhankelijk van de natuurlijke

landschapsstructuur. Veeleer moet, naast de fysische laag van oorspronkelijke natuur, het geheel van lagen met verschillende periodes van cultivering in rekening worden gebracht.

Structuur brengen in de ruimtelijke configuraties die door de verschillende actoren worden geproduceerd en deze terug verbinden met de intrinsieke ecosystemen van het landschap (geomorfologie, hydrologie) vraagt daarom een ingreep op een schaal tussen de schaal van het perceel en het landschap als geheel. Door toevoeging of articulatie van een extra term/figuur, wordt de tussenschaal uiteindelijk georganiseerd en ingezet als instrument om structuur te brengen aan het perifere territorium. De extensie zelf van die tussenschaal is afhankelijk van de graad van 'erosie' van het landschap. In de casestudies bleken drie factoren bepalend: de dichtheid/diversiteit van de aanwezige actoren, de korrel van de ruimtelijke configuraties aangemaakt door de verschillende gebruiken en de uitzonderlijke (infra)structuren die het territorium structureren.

De selectie van actoren/gebruikers die worden gestimuleerd in hun ontwikkeling in een bepaald collagefragment van de collagefiguur voor Roeselare-West is gebaseerd op 'legitimitie'. Of een bepaald gebruik legitiem is of niet werd onderzocht aan de hand van de bodemgeschiktheidskaarten voor glastuinbouw, akkerbouw, enz. (GIS-Vlaanderen), de al aanwezige gebruikers en bijhorende ruimtelijke patronen, de bestaande ontsluiting van een plek, de (nog resterende) ecologische waarde, de landschappelijke waarde, enz. Zo ontwikkelde de abstracte idee van de collage zich tot een concrete ruimtelijke figuur die een tussenschaal in het landschap creëert. Door de huidige versnippering en dichte opeenstapeling van allerlei gebruikers omvat die tussenschaal, de schaal van het collagefragment, ongeveer 1/10 van de schaal van het referentiekader. Op die schaal legt de collagefiguur zich op aan de gefragmenteerde patronen van productie en consumptie en streeft ruimtelijke coherentie na.

Aan de hand van analoge criteria met betrekking tot het actuele landschap, wordt in de visie van Kortrijk-Waregem, een consistente locatie bepaald voor de open landbouwholtes, de industriële dendrieten, de woonverdichting en het ecologische netwerk. Doorslaggevend zijn de infrastructurale criteria: een efficiënte transportafwikkeling, ontlasting van de woonlinten, aansluiting en zichtlocatie tot de E17, relatie tot de Leie, enz. De tussenschaal is de schaal van het bestaande wegennet met lintbebouwing, die in de ontwikkeling van de sponsfiguur ge(her)articuleerd wordt als structuurbrengend poreus raster en de schaal van de holtes: de agrarische open landschapskamer, het industriële platform.

De tussenschaal in de casestudie van het Pajottenland is de schaal van de elementen die de verschillende landschappen bepalen: de schaal van de beekvallei, van de heuvelrug en van de as. We spreken hier dus over drie verschillende tussenschalen, gekoppeld aan de karakteristieken van het landschap, tussen de schaal van de individuele kavel en de schaal van het landschap in zijn geheel. Het verschil met de kleinere tussenschaal van het collagefragment in de eerste casestudie is ondermeer terug te vinden in de hoge concentratie van verschillende landbouwactiviteiten en actieve actoren in Roeselare-West en in de schaal van de aanwezige structuurbepalende elementen in de landschapssnede van het Pajottenland.

2.2 Optimalisatie/rationalisatie van het ruimtegebruik (utilitas)

De open ruimte wordt vandaag in Vlaanderen vooral aangemaakt op het niveau van het individu: de boer, de bewoner. De schaal van het boerenbedrijf of het woonperceel wordt zelden overstegen. De tussenschaal in de landschapsverbeelding maakt het ook mogelijk om minimale rationalisatie en maximale optimalisatie, een win/win situatie tussen de verschillende activiteiten en gebruiken, te organiseren. De ruimtelijke figuur op de tussenschaal kadert immers de plekken waar bepaalde dynamieken worden gestimuleerd en andere niet op basis van ondermeer functionele criteria.

Bovendien worden in de casestudies meestal een 'aantal' dynamieken of gebruiken op een bepaalde plek bevorderd. Dit nastreven is immers onontbeerlijk in intensief gebruikte landschappen waar multifunctionaliteit erkend wordt als strategie en conditie voor duurzame ontwikkeling (Brandt and Vejre, 2004). De auteurs definiëren vanuit ruimtelijk perspectief drie verschillende algemene types van multifunctionaliteit: multifunctionaliteit als 'meerdere gebruiken naast elkaar', multifunctionaliteit door de

opdeling van gebruik in tijd, en 'echte multifunctionaliteit'. Echte multifunctionaliteit is de integratie van verschillende functies op dezelfde landeenheid en op het zelfde ogenblik. Afhankelijk van de ruimtelijke schaal van observatie verdwijnt het multifunctionele karakter bij het eerste type van meervoudig ruimtegebruik, terwijl dat constant zal blijven bij het laatste type.

In de casestudies worden de drie vormen van meervoudig ruimtegebruik ingezet bij het organiseren van de landbouwactiviteit. Hoewel de directe functie van de landbouw de productie van voedsel is, kunnen in relatie tot andere actoren, andere functies ontwikkeld worden die relateren aan de conservatie van bodem en water, het culturele en recreatieve landschap, de bevolking of het wonen. Die andere functies verbeteren ook de sociale relaties met omgeving en consument. In de visies, ontwikkeld voor de verschillende casestudies, herstructureert de tussenschaal de patronen van productie en consumptie in een gedifferentieerd veld. Op die manier worden ruimtelijke strategieën uitgewerkt met een focus op een verschuiving van functionele segregatie (of zonerings) naar functionele integratie, doch ruimte open latend voor de tendens van schaalvergroting indien gewenst.

De willekeurige vermenging van verscheidene rasters, logica's of patronen die ontstaan is in Roeselare-West, wordt selectief uit elkaar gehaald in de ruimtelijke herstructurering van het gebied door de collagefiguur. Elk collagefragment staat daarbij voor een microlandschap dat een specifieke vorm van multifunctioneel ruimtegebruik nastreeft met de agrarische productie vaak in een belangrijke rol. In het 'spiegellandschap' wordt bijvoorbeeld synergie gestimuleerd tussen glastuinbouw en wonen via de uitwisseling van energie en het gemeenschappelijk benutten van de waterbekkens: een functioneel element voor de productie, een landschappelijk recreatief element voor het wonen. Het 'stempellandschap' is het concept voor een open landbouwlandschap dat in zijn coherentie stempels van geconcentreerde activiteit opneemt. De maximale grootte van de stempel en de minimale afstand tussen de stempels zijn hier bepalend, terwijl de activiteit op de stempel kan variëren: groepswonen in combinatie met een boerderij, een varkensboer, of enkel een trosje woningen. Het 'mozaïek landschap' is bedacht naar analogie met natuurverwevingsgebieden en stelt de ecologische waarde en een kleine korrelgrootte in het landschap centraal zonder daarbij agrarische activiteiten buiten te sluiten, enz.

In de casestudie Kortrijk-Waregem organiseert de visie, als handelingskader, de transformaties van de meerdere gebruiken eerder naast elkaar. Door een duidelijke ruimte en betekenis te geven aan de landbouw als actor in de open landschapskamers, aan de industriële platformen en aan het wonen, kunnen deze sectoren zich optimaal ontwikkelen binnen de kwalitatieve criteria. Toch zijn de noties van separatie en integratie beide aanwezig. Natuurontwikkeling is ingezet om het woonmilieu te verbeteren tot kwalitatief woonlandschap van publieke en private tuinen, omgeven door productief landschap. Daarnaast ontstaan interessante plekken voor echte multifunctionaliteit in de confrontatiezones tussen de verschillende systemen van wonen, landbouw, natuur en industrie, waar de interactie en samenwerking tussen de actoren kan worden bevorderd.

In het Pajottenland wordt een kwalitatieve plaats geboden voor zowel schaalvergroting als verbreding, het landschap wordt uitgerust om van de interactie met de stedelijkheid een sterkere overlevingsstrategie te maken. De ontwikkelde visie zet dus in op een landbouw die zichzelf verder herdefinieert maar blijft bestaan als 'onderhouder' van het landschap: in de beekvallei in relatie tot landschapsecologie, op de heuvelrug in relatie tot landschapsvorm. Tegelijk wordt het landschap vermenigvuldigd om aan andere gebruiken (wonen, recreatie, enz.) plaats te bieden.

2.3 Esthetiek van de ambigüiteit (venustas)

Het gelijktijdig aanwezig zijn van verschillende actoren en gebruiken kenmerkt het landschap in perifere regio's door meervoudigheid, conflict en verschil. Dit meervoudig ruimtegebruik wordt in de casestudies erkend als één van de fundamentele eigenschappen van de identiteit van het perifere territorium. In hedendaagse landschappen maakt echter de vermenigvuldiging van verschil, het verschil vaak betekenisloos. Paradoxaal ontstaat er een isotrope realiteit van wanorde waarin het element zelden kan bijdragen tot de leesbaarheid van het landschap en hoe het wordt gebruikt. Er wordt bijgevolg getracht die betekenis van de plek te herinterpreteren en te articuleren. Op basis van actuele landschapskarakteristieken, dynamieken en relaties tussen actoren wordt het territorium geïnterpreteerd als een gedifferentieerd veld van condities voor verdere ontwikkeling. Op een tussenschaal worden

gebieden geïdentificeerd waar telkens een karakteristieke vorm van meervoudig ruimtegebruik kan worden ontwikkeld door een selectie van actoren samen aanwezig te laten zijn en specifieke transformaties/gebruiken te stimuleren. Zo worden contrasterende 'micro-landschappen' nagestreefd die door het oplossen van de isotropie terug betekenis geven aan het verschil. De perifere ruimte als betekenisvolle ruimte grijpt bijgevolg niet terug naar het onderscheid stedelijk/landelijk, maar houdt vast aan de ambiguïteit als eigenheid en betekenisdrager: niet stedelijk of landelijk is, maar tegelijkertijd beide, niet landbouw of natuur, enz. In de visies wordt een tussenschaal voorgesteld als instrument om die esthetiek van de territoriale perifere conditie te ontwikkelen.

3. Beleidsadviezen

3.1 Belang van de microschaal

Reeds van in het begin heeft dit onderzoeksdeel alles ingezet op de dynamiek die vanuit het veld territoriale transformaties concreet gestalte geeft. Er werd gesteld dat op microschaal spontane acties en meer geplande een incrementeel transformatieproces van het landschap induceren en daardoor een grote impact hebben. Elk gebruik staat voor een andere 'reproductielogica' in het landschap en via transformaties die plaatsgrijpen op de schaal van het perceel genereren deze logica's ruimtelijke patronen. Deze vaststelling heeft twee belangrijke gevolgen voor hoe het landschap vandaag in Vlaanderen kan begrepen worden.

Ten eerste biedt de lezing van het landschap in elementen en patronen een houvast om met de herhaling in het landschap om te gaan. Zoals eerder vermeld, bepalen zowel de herhaling als de uitzondering hoe een landschap wordt gewaardeerd. Zonder herhaling wordt het landschap onleesbaar, zonder uitzondering wordt het vervelend. De schaal waarop het territorium wordt benaderd, is bepalend voor het definiëren van de elementen die instaan voor de herhaling of voor de afwijking. Wanneer wordt uitgezoomd, wordt de uitzonderlijke snelweg of kamlijn in relatie tot andere snelwegen of kamlijnen deel van de herhaling.

Ten tweede bevestigt dit de nood om het landschap ook op microniveau te bestuderen en te plannen. Wat op het eerste gezicht structureel irrelevant lijkt, maakt mogelijk deel uit van een patroon die de structuur van het landschap bepaalt. Bijgevolg is net een taak weggelegd voor ruimtelijke ordening in het activeren van de structurerende impact van patronen: de transformatie en vorming van ruimtelijke patronen in een richting sturen zodat de leesbaarheid van het landschap wordt vergroot, hersteld, behouden of geherarticuleerd.

3.2 Belang van de tussenschaal voor het duurzame gebruik

Ten eerste is de tussenschaal belangrijk om een gediversifieerd plattelandsbeleid mogelijk te maken. Het verbeelde territorium in de casestudies is opgebouwd uit meerdere micro-landschappen gebaseerd op de afstemming tussen landschap, producent en consument. Het is opgevat als een soort gelijkrichtend handelingskader op de tussenschaal dat kan worden ingezet bij het meervoudig ruimtegebruik van het landschap. Elk micro-landschap mikt daarbij op een karakteristiek systeem of coherentie door op een selectieve manier de uitbreiding en/of inkrimping van bepaalde transformatiemodi te stimuleren; voor elk micro-landschap worden de types en graden van verandering die aangemoedigd of weerhouden worden, bepaald. Afhankelijk van het beschouwde gebied, lokale karakteristieken en potenties, is bijgevolg een differentiëring van het instrumentarium voor landschapsontwikkeling aan de orde. Op die manier geven micro-landschappen aan hoe bijvoorbeeld landbouw gestimuleerd wordt in haar verdere ontwikkeling in perifere territoria. De micro-landschappen worden immers voorgesteld als ruimtelijk handelingskader op basis waarvan generatieve/stimulerende

regels gebiedsgericht kunnen worden ingezet. De regelgeving kan bijgevolg gericht inspelen op de lokale eigenheid van de landbouw.

Ten tweede kan op de tussenschaal in het landschap een brugfunctie tussen boer en overheid ontwikkeld worden door mogelijkheden te bieden voor de landbouwers conform de idee van plattelandsontwikkeling of multifunctionalisering van de landbouw zoals beschreven door Van der Ploeg (2005). Dit proces voltrekt zich op twee sporen: als endogeen proces, autonoom in gang gezet door de boeren, en tegelijkertijd als project met overheidsregie en inschakeling van ook niet-agrarische instellingen. Die twee sporen vinden (voorlopig) geen scharniermoment door de aanwezige fricties tussen de intenties voor vernieuwing van de landbouwers en een regelgeving die vooralsnog eerder beperkend in plaats van stimulerend werkt. Om uitweg te vinden uit de vastgelopen verhoudingen en ontwikkelingscondities in beleid en praktijk wijst Van der Ploeg ondermeer op de nood aan samenwerking. Door samenwerkingsverbanden te organiseren via nieuwe instellingen en structuren (cfr. cooperaties) kunnen de boeren immers een grotere autonomie ontwikkelen in de bemiddeling met de overheid. Bepaalde vormen van die samenwerking hebben een ruimtelijke weerslag, of omgekeerd kunnen gestimuleerd worden door ruimtelijke structuren. De identificatie van micro-landschappen, waardoor boeren ruimtelijk worden verenigd op een tussenschaal, kan bijvoorbeeld dergelijk stimulerend effect hebben.

Het belang en de extensie van de tussenschaal kan echter verschillend zijn per thema in het landschap. Een aantal thema's, zoals de waterhuishouding van een landschap, overschrijden misschien de schaal van het in dit onderzoeksdeel gehanteerde referentiekader, en bijgevolg ook de tussenschaal die in de visies wordt voorgesteld. Het is dus op verschillende schalen dat zich ruimtelijk relevante problemen voordoen en dat boeiende oplossingen gevonden kunnen worden.

De schaal waarop hier wordt gewerkt, adresseert voornamelijk de thema's van landschappelijke coherentie en meervoudig ruimtegebruik; landschappelijke coherentie zoals die ervaren wordt door een persoon die zich beweegt in het landschap, meervoudig ruimtegebruik geproduceerd door een samenspel van actoren die elk acteren op de schaal van het perceel. Er wordt dus aan het landschap gewerkt op de menselijke schaal – de kleine schaal. Daarnaast is er bijvoorbeeld de schaal van een landschap in Vlaanderen: de schaal bepaald door de definities 'Meetjesland', 'Hageland', 'Interfluvium tussen Leie en Schelde', 'Pajottenland', enz. In absolute termen gaat het hier natuurlijk om zeer verschillende schalen: de korrel van het landschap enerzijds en de uitgestrektheid van zijn meest structurele elementen anderzijds. Er kan geconcludeerd worden dat relevante schalen van het landschap afhankelijk zijn van een aantal parameters. Een eerste reeks vertrekt vanuit de ruimte, een tweede vanuit hoe die ruimte gebruikt wordt. Belangrijk is dat deze schalen, die aan de ruimte zelf verbonden zijn, centraal staan in de ontwikkeling van het landschap. De lezing van het landschap wordt daarmee iets dat op verschillende schalen tegelijkertijd zou moeten gebeuren. Dit betekent ook dat een project voor het landschap actief zou moeten zijn op meerdere schalen van het landschap.

3.3 Belang van het project in de open ruimte

Dit onderzoeksproject anticipeert op de ommekeer die zich de laatste jaren aandient in ruimtelijke ontwikkelingsopgaven: van een praktijk van stadsuitbreiding naar een eerder stapsgewijze transformatie van het bestaande perifere gebied. Zoals eerder gesteld, zijn deze nieuwsoortige transformatieopgaven erg complex van aard, zowel in ruimtelijke als institutionele zin. In het bijzonder geldt dit voor de open ruimte die wordt geconfronteerd met een dynamiek van allerhande processen (ruimtelijk, sociaal, economisch, enz.) die vaak noch territoriaal noch bestuurlijk gebonden zijn, maar de regio geleidelijk aan wel ingrijpend transformeren.

In deze context lijkt duurzame ruimtelijke ontwikkeling enkel tot stand te kunnen komen doorheen een coproductie proces tussen meerdere actoren, van zowel publieke als private aard. Coproductie wordt daarbij voorgesteld als een nieuwe ontwikkelingsmodus die in staat moet zijn om te gaan met de multi-actor of multi-scalaire constellaties die deze opgaven inhouden. Dergelijke samenwerkingsverbanden verlopen echter moeizaam, en zijn vaak ofwel erg vrijblijvend ofwel erg problematisch op het ogenblik dat de coproductie moet geconcretiseerd worden van intentie en ideeënlabo naar projecten en verantwoordelijkheden. Tegelijkertijd dwingt de aangehaalde heroriëntatie van het object van ruimtelijke ordening noodzakelijkerwijze ook tot een herdenken van de rol van de overheid. Na de overheid als producent en de overheid als recensent lijkt, binnen de nieuwsoortige (her)ontwikkelingsopgaven, voor de overheid eerder een taak weggelegd als regisseur (De Rynck en Vallet, 2003). Blijft bijgevolg de vraag naar geschikte tools en formats voor coproductie met overheidsregie.

Hoewel de open ruimte in perifere gebieden enigszins emblematisch is voor de moeilijkheid van regionale samenwerking, biedt het zich aan als belangrijk veld voor experimenten van coproductie. De open ruimte speelt een cruciale rol in de duurzame ontwikkeling van het territorium en is bovendien een zeer fragiele en bedreigde resource. Een projectmatige aanpak van het open landschap zou bijgevolg een geschikt instrument kunnen zijn voor het vrijwaren ervan. Het landschapsproject bevat bovendien een actiegericht aspect dat bemiddeling en integratie tussen de verschillende actoren, sectorale eisen en programmatische vereisten ondersteunt. Op die manier kan het project voor de open ruimte een opstap bieden naar een concretisering van vormen van multi-actor governance en instrumenten voor ruimtelijke coproductie.

Besluiten

A. Planningsdiscoursen en scenario's creëren verband tussen consument en producent

De specifieke invalshoek van voorliggend onderzoeksproject was het ruimtegebruik van de landbouw in relatie tot dit van andere functies en activiteiten in een verstedelijkende netwerksamenleving. Het onderzoek vertrok van de hypothese dat de kwaliteitseisen vanuit de samenleving met betrekking tot een bepaalde regio bepalend zullen zijn voor de ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden van landbouw in die regio.

Het verband van deze specifieke, territoriale invalshoek met de duurzame consumptie- en productiepatronen uit het programmathema van PODO II lag misschien niet onmiddellijk voor de hand. Consumenten en producenten werden in het kader van dit onderzoeksproject niet louter gepercipieerd als consumenten en producenten van voedsel, maar werden als het ware ook gedeeltelijk "geterritorialiseerd".

In deel II werden consumenten in de regio Kortrijk-Roeselare, naar analogie met een vroegere bevraging in de Brusselse regio, geënquêteerd over hun verwachtingen ten opzichte van de landbouw en het platteland. Naast vragen over hun direct contact met de landbouwers via directe aankoop van producten en hoevetoerisme, werd gepolst naar de waardering van en de toekomstperspectieven voor het platteland en de landbouw. Op basis van de antwoorden werden attitudeprofielen gedefinieerd en werden de consumenten opgesplitst in enthousiaste supporters, discrete tegenstanders en belangeloze voorstanders. Deze attitudeprofielen werden sociaal-economisch en naar gedrag getypeerd en werden tevens ruimtelijk gelokaliseerd.

In ieder geval werd door de bevraging een aantal zaken duidelijk bevestigd. Er bestaat niet één consument. Er bestaat evenmin één type stedelijke consument naast één type plattelandsconsument, wat een zoveelste argument is om het traditionele, dominante beleidsdiscours dat stad en platteland als afzonderlijke entiteiten ("tegenpolen") benadert, te verlaten. Er bestaat tenslotte evenmin één type plattelandsconsument: ook op het platteland zijn er verschillende attitudes en bijgevolg verschillende verwachtingen ten aanzien van de wijze van ruimtegebruik van de landbouw.

In deel IV werden de mogelijkheden onderzocht voor landbouwers om de economische leefbaarheid van hun bedrijven te vergroten door in te spelen op de logica's/concepten van de drie alternatieve planningsdiscoursen. Bronnen voor dit onderzoek waren wetenschappelijke literatuur, een kwalitatieve bevraging bij een beperkt aantal agro-industriële bedrijven in het casestudiegebied Roeselare-West en grootschalige, in het verleden uitgevoerde enquêtes bij landbouwers in de provincie West-Vlaanderen en in de Brusselse regio. Uit het onderzoek bleek dat de economische leefbaarheid van individuele landbouwbedrijven in een verstedelijkende ruimtelijke context in meerdere of mindere mate kan toenemen door zich te integreren in ketens – onderzocht in het kader van het netwerken-van-activiteitendiscours – en door zich maatschappelijk te engageren via allerlei vormen van multifunctionalisering, hetzij in de toeristisch-recreatieve sfeer – veeleer onderzocht in het kader van het stelsel-van-plekkendiscours – hetzij in de natuur- en landschapszorgsfeer – onderzocht in het kader van het ecosysteemdiscours.

Ook uit dit onderzoek blijkt dat er nauwelijks over één type landbouwer kan worden gesproken. Landbouwers trachten als bedrijfsleider de inkomensbasis te vergroten en zullen hiertoe, onder meer naargelang het type landbouwbedrijf en de persoonlijke kenmerken van de landbouwer, voor een bepaalde bedrijfsstrategie opteren. Van der Ploeg (2001) onderscheidt ter zake verschillende "bedrijfstijlen".

Zowel op meso- als op microniveau worden verbanden gelegd tussen de verschillende consumenten en producenten in een verstedelijkende context. Het hanteren van verschillende planningsdiscoursen over de relatie tussen stad en platteland op mesoniveau levert gedifferentieerde ontwikkelingsmogelijkheden op voor het platteland en de landbouw waarin de verschillende consumenten en producenten geïntegreerd worden benaderd. Op microniveau staat de ruimtelijke afstemming tussen het bestaande landschap, consument en producent centraal. De 'territorialisering' van de verschillende types consumenten en producenten gaat er samen met een lokalisering. Op basis van lokale landschapskarakteristieken, actuele dynamiek en relaties tussen actoren, testen scenario's de legitimiteit van de types ruimtegebruik voor iedere plek. De scenario's worden uiteindelijk gesynthetiseerd in een geïntegreerde landschapsvisie die een aaneenschakeling van micro-landschappen verbeeldt: coherente gebieden die elk specifieke ontwikkelingsmogelijkheden voor productie of consumptie bieden. In plaats van een willekeurig amalgaam van producenten en consumenten, wordt bijgevolg in elk microlandschap ruimtelijke samenhang nagestreefd tussen een selectie van de types consumenten en producenten die legitiem is voor die plek.

Naast de creatie van ruimtelijke verbanden, staan de planningsdiscoursen en scenario's bovendien in voor het verbinden van consument en producent in een coproductie proces voor ruimtelijke ontwikkeling. Nagenoeg elk type consument en elk type producent zal zich immers kunnen vereenzelvigen met een van de planningsdiscoursen op mesoniveau of met een van de ontwikkelde scenario's op microniveau. Op die manier worden de verschillende consumenten en producenten aangesproken door een toekomstbeeld en wordt de discussie over een mogelijke integratie met concepten uit andere planningsdiscoursen of met andere scenario's vatbaar en bijgevolg toegankelijker. Door vooral de meerwaarde te beklemtonen van de integratie van de concepten van het meest vertrouwde planningsdiscours of scenario met deze van andere discoursen en scenario's, worden zij gemobiliseerd om vooral op het niveau van een ruimtelijk toekomstbeeld na te denken en te discussiëren. Pas nadien of misschien nooit komt de toewijzing van ruimte aan de verschillende functies en activiteiten aan bod. Dit staat haaks op de huidige werkwijze in de ruimtelijke planning waarbij elke functie of activiteit met een bepaalde, expliciete ruimteclaim naar de onderhandelingen trekt waarna – vooral in een verstedelijkende context omwille van de veelheid aan ruimteclaims vaak uitzichtloos – op zoek wordt gegaan naar verenigende concepten of scenario's.

B. Verschillen en vooral gelijkenissen tussen planningsdiscoursen en scenario's

1. Contextualisering van een model versus modellering van reproductielogica's

Het voornaamste en misschien wel enige nadrukkelijke verschil tussen de in het onderzoek toegepaste discoursbenadering op mesoniveau en de scenario's op microniveau, is het beginpunt van het ontwerpend onderzoek.

Bij de drie alternatieve planningsdiscoursen voor de relatie tussen stad en platteland wordt vertrokken van een modelmatig onderzoek van relaties tussen het stedelijke en het agrarische systeem. Deze worden beschouwd als de drijvende krachten voor het functioneren van de betrokken regio wanneer de regio wordt bekeken vanuit één welbepaald discours. In het netwerken-van-activiteitendiscours worden verkeers-, waterbevoorradings- en milieuhinderrelaties tussen beide systemen onderzocht; in het ecosysteemdiscours worden de relaties tussen beide systemen via het fysisch systeem bekeken, zeer specifiek qua waterstromingen en natuurontwikkeling; in het stelsel-van-plekkendiscours tenslotte worden de publieke relaties tussen beide systemen ondezocht, in het bijzonder wat betreft

verplaatsingen en toerisme en recreatie. Dit onderzoek leidt tot het definiëren van een aantal problemen en kwaliteiten waarvoor vervolgens in de vorm van ruimtelijke concepten antwoorden worden gezocht die inspelen op de specifieke ruimtelijke context van het casestudiegebied. Samengevat kan hier worden gesproken van een zogenaamde top-downbenadering waarbij een model op mesoniveau wordt gecontextualiseerd.

Vertrekpunt op microniveau is de dynamiek van het ruimtegebruik. De ontwikkeling van een geïntegreerde landschapsvisie is in elke casestudie gebaseerd op een doorgedreven ruimtelijke analyse van het landschap enerzijds en een analyse van de transformatieprocessen die plaatsgrijpen en de actoren verantwoordelijk voor die processen anderzijds. De reproductielogica's van de meerdere ruimtegebruikers worden bijgevolg op hun geëigende schaalniveau (kavel, akker, ...) blootgelegd. Daarbij testen scenario's de draagkracht van de actuele ruimte door telkens de logica van één actor extreem uit te vergroten in een voor de rest stilstaand landschap. Scenario's kunnen hier worden beschouwd als sectorale modellen. In de afstemming tussen de reproductie van één actor en de bestaande ruimte brengen ze een minimale optimalisatie van een enkel ruimtegebruik in beeld. Vervolgens brengt de geïntegreerde landschapsvisie alles terug samen. Het laat de reproductielogica's van de verschillende actoren terug samen optreden op het ruimtelijke draagvlak zodat doorheen de transformaties een kwaliteitsvolle ruimte ontstaat. Samengevat kan er op microniveau worden gesproken van een zogenaamde bottom-upbenadering waarbij de essentiële logica's uit de bestaande ruimtelijke context in het toekomstbeeld worden gemodelleerd.

2. Zoeken naar een geïntegreerde visie

Zoals reeds gesteld onder 1 zoeken beide benaderingen naar een geïntegreerde visie op eenzelfde ruimte. Beide benaderingen betekenen een breuk met de historische "bemiddelende" rol van de ruimtelijke planning waarbij laatstgenoemde de vaak tegenstrijdige ruimteclaims van verschillende functies en activiteiten moest trachten te verzoenen. Door te werken aan een gezamenlijke visie vooraleer eventueel ruimteclaims op tafel te gooien, trachten beide benaderingen te preventief te verzoenen.

In de discoursbenadering wordt gezocht naar mogelijkheden van bestuurlijke samenwerking tussen verschillende beleidsdomeinen op basis van relaties – economisch-functionele relaties in het netwerken-van-activiteitendiscours, relaties ten opzichte van het fysisch systeem in het ecosteemdiscours, relaties ten aanzien van het publiek functioneren van plekken in het stelsel-van-plekkendiscours. Elk van deze relaties kan worden uiteengerafeld tot deelrelaties die kunnen worden toegewezen aan een welbepaald beleidsdomein. Dit beleidsdomein kan zich dan ook vereenzelvigen met dit discours. In de casestudies hadden de onderzochte economisch-functionele relaties betrekking op de beleidsdomeinen verkeer en vervoer, water en milieu, de relaties ten opzichte van het fysisch systeem op de beleidsdomeinen water en natuur en de relaties ten opzichte van het publiek functioneren van plekken op de beleidsdomeinen verkeer en vervoer en toerisme en recreatie. Het uitwerken van een toekomstbeeld vanuit een bepaald discours impliceert bijgevolg een samenwerking tussen verschillende beleidsdomeinen waarbij elk beleidsdomein concepten aanreikt die passen binnen de beoogde geïntegreerde benadering. Terwijl vandaag de randvoorwaarden voor het ruimtegebruik door de landbouw in belangrijke mate worden bepaald door eenzijdige, beperkende verbodsbepalingen vanuit verschillende beleidsdomeinen, worden de randvoorwaarden in de discoursbenadering als ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden in een geïntegreerde visie van verschillende beleidsdomeinen aangereikt.

Op microniveau wordt in het proces van visieontwikkeling een geïntegreerde en multidisciplinaire aanpak georganiseerd door de introductie van scenario's. Zoals reeds vermeld onder 2.1 zijn dit

toekomstbeelden ontwikkeld vanuit de logica van een enkele ruimtegebruiker. Door een reproductielogica in de ruimte uit te vergroten, isoleert elk scenario de ruimtelijke ontwikkeling van een specifieke actor en onderscheidt bijgevolg een wijze van ruimtegebruik dat kan worden toegewezen aan een welbepaald beleidsdomein. Het scenario van agrarisch ruimtegebruik raakt aan het landbouwbeleid, het industriële scenario betreft de beleidsdomeinen van economie en mobiliteit, het scenario van natuurontwikkeling betreft de beleidsdomeinen van water, milieu en natuur, enz. Elk beleidsdomein reikt ook concepten aan die vorm geven aan het betreffende ruimtegebruik en kan zich dus vereenzelvigen met dit scenario. De scenario's worden vervolgens gesynthetiseerd tot een geïntegreerde visie op het gebied. In die fase staat de integratie van de verschillende beleidsdomeinen centraal waarbij het scenario optreedt als instrument voor bemiddeling en mogelijke bestuurlijk samenwerking. Als beelden die de specificiteit van elke benadering communiceren, kunnen ze immers tussen de verschillende beleidsdomeinen een interessante brainstorm genereren over soms radicaal verschillende visies, hun implicaties en mogelijke afstemming bij toekomstige ontwikkeling. Scenario's wijzen bovendien de plekken aan waar meest nood is aan dergelijke bemiddeling doordat ze, wanneer ze op elkaar worden gelegd, ruimtelijke conflicten lokaliseren.

3. Noodzaak van een intermediaire schaal

De fijnregeling van de relaties tussen het stedelijke en het agrarische systeem vindt in de discoursbenadering plaats op een intermediair schaalniveau, tussen het lokale (gemeentelijke) en het bovenlokale (provinciale en gewestelijke) planningsniveau. In het netwerken-van-activiteitendiscours vindt de fijnregeling van de onderlinge economisch-functionele relaties plaats op het niveau van een regionale concentratie van een voedingscluster (diepvriesgroentennijverheid); in het ecosysteemdiscours vindt de fijnregeling van de relaties op basis van het fysisch systeem plaats op het niveau van een deelstroomgebied en in het stelsel-van-plekkendiscours op het niveau van een verstedelijkingscorridor. Het intermediaire schaalniveau blijkt variabel te zijn en in functie te staan van de onderzochte relaties. Het vormt tevens het kader waarbinnen, met betrekking tot het toekomstbeeld, complementaire ruimtelijke eenheden worden onderscheiden, respectievelijk hoogdynamische/laagdynamische eenheden, kwetsbare en niet-kwetsbare eenheden en betekenisvolle en betekenisarme eenheden.

Op microniveau ligt de focus op het afstemmen van de verschillende ruimtegebruikers en de stapsgewijze transformaties die ze teweegbrengen in het perifere gebied. De ruimtelijke visie treedt daarbij op als gelijkrichtend handelingskader waarbinnen een gewenst samenspel gestimuleerd of gecoördineerd kan worden. Deze aanpak verschilt vooral van gangbare planningsprocessen in de manier waarop de ruimtelijke analyse wordt ingezet voor het creëren van die visie. De ruimtelijke analyse detecteert landschappelijke kenmerken die weerstand kunnen bieden aan de versnipperende impact van de transformaties aangemaakt door de actoren op microniveau. Door de voortdurende articulatie van deze landschapskenmerken doorheen toekomstige ontwikkelingen, wordt coherentie in het landschap nagestreefd en tegengewicht geboden aan de territoriale dynamiek van continue en eerder willekeurige verandering. De casestudies tonen aan dat dergelijke ruimtelijke structurering terug te vinden is op een schaal tussen perceel en landschap: de schaal van de beekvallei, de heuvelkam, as, maas, het raster of fragment. Op die tussenschaal onthult het territorium zich als een gedifferentieerd veld van condities voor verdere ontwikkeling dat antwoord kan bieden aan criteria van duurzaam ruimtegebruik (rationalisatie van ruimtegebruik, structurele consistentie, ruimtelijk karakter). Het intermediaire schaalniveau neemt hier de vorm aan van micro-landschappen waarin telkens een selectie van verschillende ruimtegebruiken op elkaar en op het bestaande landschap kunnen worden afgestemd zodat doorheen de transformaties een kwaliteitsvolle ruimte ontstaat.

C. Beleidsmatige vertaling van maatschappelijke kwaliteitseisen ten aanzien van landbouw

Vandaag worden ruimtelijke toekomstbeelden beleidsplanmatig vertaald in een (mono)functionele zonering van de ruimte in plannen van aanleg of ruimtelijke uitvoeringsplannen. Ruimte wordt daarbij nagenoeg exclusief toegekend aan één welbepaalde functie: agrarisch gebied, natuurgebied, industriegebied, ... Deze soort ruimtelijke planning maakt abstractie van het feitelijke meervoudige ruimtegebruik op het platteland, in het bijzonder in gebieden onder sterke verstedelijkingsdruk.

Het is een ruimtelijke planning die perfect aansluit bij het planningsdiscours van stad en platteland als tegenpolen: alle nieuwe (hardere) ontwikkelingen horen thuis in het stedelijk gebied/de stad terwijl het platteland ervan moet worden gevrijwaard. Tegelijkertijd wordt deze strikte scheiding tussen stad en platteland in de praktijk evenwel ingehaald door autonome ontwikkelingen (b.v. het opkopen van vrijkomende landbouwbedrijfszetels en het wijzigen ervan naar residentiële woningen) die beleidsmatig worden bevestigd door generieke versoepelingen van het stedenbouwkundige vergunningenbeleid.

Zowel de in dit onderzoeksproject uitgewerkte discoursbenadering op mesoniveau als deze met scenario's op microniveau resulteren in een ontwerp van een ruimtelijk toekomstbeeld waarbij gebieden niet worden toegekend aan functies. Op mesoniveau wordt de bestaande en gewenste ruimtelijke kwaliteit van gebieden gevat in termen van dynamiek (hoog- en laagdynamisch), kwetsbaarheid (kwetsbaar en niet kwetsbaar) van gebieden en bijgevolg de bruikbaarheid voor al dan niet milieubelastende activiteiten, betekenis (betekenisarm en betekenisvol). De landschapsvisie op microniveau kent op basis van gelijkaardige criteria van ruimtelijke coherentie (in structuur, gebruik en betekenis) een gewenste identiteit aan microlandschappen toe: ecologische beekvallei, open heuvelrug, mozaïek, productieve landschapskamer, enz. In beide benaderingen wordt dan ook voor een andere beleidsmatige vertaling geopteerd.

Op microniveau wordt dit vertaald in de wens om gericht in te spelen op de reproductiologica's van de actoren in het landschap. Er wordt voorgesteld om het landschap op te bouwen uit meerdere microlandschappen waarvoor telkens specifieke spelregels worden opgesteld die het meervoudig ruimtegebruik orkestreren en terwijl de identiteit van het microlandschap waarborgen. De microlandschappen worden zo bijvoorbeeld uitgewerkt als instrument om te bemiddelen tussen overheid en landbouwer. Ze sporen enerzijds aan tot een gediversifieerd en gebiedsgericht plattelandsbeleid: op sommige plekken is een bepaalde landbouwdynamiek legitiem, en wordt ze gestimuleerd, op andere eerder geweerd. Anderzijds bevordert het ruimtelijk verenigen van landbouwers in een micro-landschap ook onderlinge samenwerkingsverbanden, wat een grotere autonomie in de bemiddeling met de overheid kan bewerkstelligen.

D. Aanbevelingen voor verder onderzoek

Uit voorliggend onderzoek en bijbehorende conclusies valt af te leiden dat de benaderingen op meso- en microniveau elkaar vinden in een zoektocht naar een ruimtelijke vertaling van de maatschappelijke kwaliteitseisen ten aanzien van landbouw in een verstedelijkende context.

- Beide benaderingen kunnen een medium vormen voor de onderlinge afstemming en het overleg tussen verschillende beleidsdomeinen, beleidsniveaus (gewest, provincie, regio, gemeente) en actoren (belangengroepen, overheid, ...). Het ontwerp van een toekomstbeeld speelt hierin een belangrijke rol en kan als blikopener worden gebruikt om verschillende actoren op elkaar af te stemmen. Verder onderzoek zou kunnen inzetten op de ontwikkeling van

concrete planfiguren en beleidsinstrumenten die de capaciteit van het ontwerp ook kunnen operationaliseren in de reële ontwikkeling van een geïntegreerd project.

- De geschiktheid van het ruimtelijk ontwerp voor het begeleiden van onderhandelingsprocessen en groeicoalities zou verder kunnen worden onderzocht in het licht van verschillende vormen van samenwerking die in een verstedelijkende context nodig zijn (privaat-publiek, publiek-publiek, privaat-privaat, participatieve processen met bewoners, ...). Zoals in punt 1 van de besluiten vermeld, dragen de benaderingen op meso- en microniveau potenties in zich om toekomstbeelden te creëren waarmee consumenten en producenten van het platteland zich kunnen vereenzelvigen.
- Met het oog op de operationalisering van de omgevingscondities en reproductielogica's in een nieuwsoortige ruimtelijke planningsbenadering (zie punt 3) is het van belang om "identiteit" van ruimtelijke eenheden te concretiseren. Specifiek naar de landbouw toe lijkt het aangewezen te onderzoeken in hoeverre landbouw of een multifunctionele landbouw bijdraagt tot een bestaande regionale identiteit of kan bijdragen tot de creatie van een nieuwe regionale identiteit en een deel van de meerwaarde die hierdoor op het niveau van de regio ontstaat, kan recupereren voor een consolidering van de eigen inkomensbasis.

Bibliografie

Administratie Beheer en Kwaliteit Landbouwproductie - Afdeling Proces Ondersteuning (2004). Beheersovereenkomsten. Vakgroep Landbouweconomie, V.A. (ed.), Brussel.

Agarwala, A. and Singh, S. (1970). *The Economics of Underdevelopment*. Oxford University Press, Bombay.

Anoniem (2005). "Tientallen nieuwe zorgboeren in de wachtkamer". GeVILT, december 2005, Vlaams Informatiecentrum over Land- en Tuinbouw, Brussel (www.vilt.be).

Antrop, M. (2006). Sustainable landscapes: contradiction, fiction or utopia? *Landscape and Urban Planning*, 75(3-4), p. 187-197.

Antrop, M., Bourgeois, J., Cordemans, C., Lachaert, P.J., Rogge, E., Thoen, E. and Van Eetvelde, V. (2004). A transdisciplinary landscape study of the archaeology, history and geography of the Pajottenland (Flanders, Belgium): the case of Gooik. Fifth International Workshop on Sustainable Land-Use Planning, Wageningen, The Netherlands.

Beauchesne, A. and Bryant, C. (1999). Agriculture and innovation in the urban fringe: the case of organic farming in Quebec, Canada. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 90(3), p. 320-328.

Becker, R.D. (2003) Raming van het landbouwinkomen in 2002, In: Centrum voor Landbouweconomie (ed.) Verslag. Ministerie van Middenstand en Landbouw, Brussel.

Belletti, G., Brunori, G., Marescotti, A. and Rossi, A. (2002). Multifunctionality and Rural Development? A Multilevel Approach. Unpublished paper.

Boehlje, M., Schrader, L. and Akridge, J. (1998) Observations on Formation of Food Supply Chains. In: Ziggers, G., Trienekens, J. and Zuurbier, P. (eds.). *Proceedings of the third International Conference on Chain Management In Agribusiness and the Food Industry*, Wageningen.

Boelens, L. (2004). Sturen door netwerken, voor reclustering van ruimtelijk beleid. *Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening*, 85 (2), p. 48-57.

Borch, O.-J., Roenning, L. and Aarseth, L.M. (2004). Competitive strategies of small-scale producers in retailer-chain dominated horticulture markets. In: Bremmers, H., Omta, S., Trienekens, J. and Wubben, E. (eds.). *Dynamics in Chains and Networks*, Wageningen Academic Publishers. Wageningen

Boven, J. (1998). Markt voor natuurvoeding: een supermarkt? De toekomstige ontwikkeling van het netwerk van biologische voedingsmiddelen. Werkgroep voor Economie Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.

Brandt, J. and Vejre, H. (2004). Multifunctional landscapes: motives, concepts and perspectives. In: Brandt, J. and Vejre, H. (eds.). *Multifunctional landscapes, Volume 1: Theory, values and history*. Wit Press, Southampton, UK.

Brundtland, G.H. (1989). *Onze aarde morgen: het rapport van de Universele Commissie voor Milieu en Ontwikkeling*. Uitgeverij Lannoo, Tielt.

Bryant, C. (2001). The socio-economic roles of open space and agriculture in the urban fringe. Paper gepresenteerd op Symposium: 'Open space functions under urban pressure', Ghent.

Bryant, C. and Johnston, T. (1992). *Agriculture in the City's countryside*. Belhaven, London.

Bryon J. (2005). De dialectische relatie tussen stadsbewoners en de toeristisch-stedelijke ruimte. Case-Studie Brugge. Niet gepubliceerde doctoraatsverhandeling; ISEG - K.U.Leuven, Leuven.

Bunschoten, R. / CHORA (2001). *Urban Flotsam*. 010 Publishers, Rotterdam.

Cahill, C. (2001). Multifunctionality: towards an analytical framework, *Tijdschrift voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Landbouw*, 16 (2), p. 59-71.

Calus, M., Van de Velde, L. en Van Huylenbroeck, G. (2005) *Ruimte voor verbreding: landbouwverbreding gewikt en gewogen*. Deputatie van de Provincieraad West-Vlaanderen, Brugge.

Christensen, K. and McLeay, F. (1998). Sourcing Behaviour in Food Supply Chains: The Role of Supporting Organisations. In: Ziggers, G., Trienekens, J. and Zuurbier, P. (eds.). *Proceedings of the third International Conference on Chain Management In Agribusiness and the Food Industry*. Wageningen Agricultural University, Wageningen, pp. 721-730.

Dagevos, H., Overbeek, G. and Vader, J. (2004). *Consuming rural goods and services: a consumer-oriented comparative analysis*. LEI, Wageningen.

Corboz, A. et Marot, S. (2001). *Le Territoire comme palimpseste et autres essays*. Editions de l'Imprimeur, Besançon.

Corner, J. (ed.) (1999). *Recovering landscape, essays in contemporary landscape architecture*. Princeton Architectural Press, New York.

Corner, J. and Maclean, A.S. (1996). *Taking measures across the American landscape*. Yale University Press, New Haven - Londen.

Dehaene, M. and De Meulder, B. (2003). Hybrid figures in the dispersed city, towards a retroactive urbanism for the Flemish urban landscape. *A+U Architecture and Urbanism*, nr. 393, p. 126-135.

De Meulder, B. en Dehaene, M. (2001). *Atlas Zuidelijk West-Vlaanderen, Fascikel 1, Kortrijk, Anno '02*. Intercommunale Leiedal.

De Meulder, B. en Dehaene, M. (2004). *Ars renovandi/mutandi, proeve van een verbeelding van de Vlaamse territoriumstad*, p. 59-60. In: Lörzing, H. (ed.). *Tussenland*. Nai/Ruimtelijk Planbureau, Rotterdam.

De Meulder, B., Loeckx, A. and Shannon, K. (2004). A project of projects, p. 187-197. In: Loeckx, A., Shannon, K., Tuts, R., Verschure, H. (eds.). *Urban dialogues: visions, projects, co-productions*. Localising Agenda 21. UN-HABITAT, Nairobi.

De Meulder, B., Schreurs, J., Cock, A. en Notteboom, B. (1999) Sleutelen aan het Belgisch stadslandschap. Oase, 52, p. 78-113.

De Meulder, B. en Vandenbroucke, T. (2004). Het Leie-Schelde-interfluvium: theater van de bricolage. Oase, nr. 63, p. 110-139.

De Pelsmacker, P. en Van Kenhove, P. (1999). Marktonderzoek: methoden en toepassingen. Garant, Leuven.

De Rynck, F. en Vallet, N. (2003). Stedelijke netwerksturing, bestuurlijk beleid van stadsbesturen, p. 365-392. In: Task Force Stedenbeleid. De eeuw van de stad, Over stadsrepublicken en rastersteden, Voorstudies. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.

Desmyttere, H. (2002). Sector in de kijker: De West-Vlaamse diepvriessector, WEST-Vlaanderen werkt, nr. 2, p. 60-68.

DHV Water en H+N+S (1991). Raamplan Beerze-Reusel, Raamplan voor een gebiedsgerichte benadering van het stroomgebied van de Beerze en de Reusel. Studierapport uitgevoerd in opdracht van de Provincie Noord-Brabant.

Dietvorst, A. en Hetsen, H. (1996). Landelijke gebieden en economische ontwikkeling: een netwerkbenadering. Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening, 77 (2), p. 39-45.

Driessen, P., Glasbergen, P., Huigen, P. en Van den Bergh, H. (1995). Vernieuwing van het landelijk gebied, een verkenning van strategieën voor een gebiedsgerichte aanpak. VUGA, 's Gravenhage.

Durand, G. and Van Huylenbroeck, G. (2003). Multifunctionality and rural development: a general framework. In: Van Huylenbroeck, G. and Durand, G. (eds.). Multifunctional Agriculture: A new paradigm for European Agriculture and Rural Development. Ashgate Publishing Limited, Hampshire, p. 1-16.

Durkheim, E. (1893). De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures. Alcan Tr ., Paris.

European Commission (2004) CAP reform - a long-term perspective for sustainable agriculture. http://europa.eu.int/comm/agriculture/capreform/index_nl.htm.

Fairclough, G. (2004). Making the past legible in future landscape. In: De Boer, I., Carsjens, G.J. and Van der Valk, A. (eds.). Multiple landscape: merging past and present in landscape planning. Proceedings Fifth International Workshop on Sustainable Land Use Planning. Wageningen, The Netherlands,

FOD Economie - Algemene Directie Statistiek (2005). Landbouwstatistieken, http://www.statbel.fgov.be/figures/d50_nl.asp.

Forman, R. (1995). Land mosaics, the ecology of landscapes and regions. Cambridge University Press, Cambridge.

Gaucher, S., Leroy, P., Soler, L.G. and Tanguy, H. (1998). Modelling as a Support for Diagnosis and Negotiation in the Redesign of Agro-food Industries Supplying Organisation. In: Ziggers, G., Trienekens,

J. and Zuurbier, P. (eds.). Proceedings of the third International Conference on Chain Management In Agribusiness and the Food Industry. Wageningen Agricultural University, Wageningen, p. 679-690.

Goossens, M. and Langers, F. (2000). Assessing Quality of Rural areas in the Netherlands: finding the most important indicators for recreation. *Landscape and Urban Planning*, 46(4), p. 241-251.

Haines-Young, R. (2000). Sustainable development and sustainable landscapes: defining a new paradigm for landscape ecology. *Fennia*, 178(1), p. 7-14.

Hanf, J. and Kühl, R. (2004). Strategy-focused supply chain networks. In: Bremmers, H., Omta, S., Trienekens, J. and Wubben, E. (eds.). *Dynamics in Chains and Networks*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen, p. 104-110.

Heimlich, R. and Anderson, W. (2001). Development at the Urban Fringe and Beyond: Impacts on Agriculture and Rural Land. www.ers.usda.gov/publications/aer803/aer803.pdf.

Hendriks, K. en Stobbelaar, D. (2003). Landbouw in een leesbaar landschap: hoe gangbare en biologische landbouwbedrijven bijdragen aan landschapskwaliteit. Niet gepubliceerde doctoraatsverhandeling. Wageningen Universiteit, Wageningen.

Heynen, H. en Loeckx, A. (1998). Scenes of ambivalence, concluding remarks on architectural Patterns of displacement. *Journal of Architectural Education*, 11, p. 100-108.

Hidding, M., Needham, D. en Wisserhof, J. (1998). Stad en Land, Een programma voor fundamenteel-strategisch onderzoek. Studierapport in opdracht van de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek en het Netwerk voor Onderzoek en Ontwikkeling Ruimtelijk Beleid, Den Haag.

Holloway, L. and Kneafsey, M. (2000). Reading the space of the farmers market: A case study from the United Kingdom. *Sociologia Ruralis*, 40 (3), p. 285-299.

IDEA Consult (2003). Programma voor Plattelandsontwikkeling. Consortium van de afdeling Landbouweconomie en het Laboratorium voor Bosbouw van de Universiteit Gent, Belconsulting, het Centrum voor Landbouweconomie en IDEA Consult, Brussel

Ilbery, B. (2001). Alternative Farm Enterprises on the Urban Fringe: Evidence From The UK. Paper gepresenteerd op Symposium: 'Open space functions under urban pressure', Ghent.

Jackson, J.B. (1984). *Discovering the vernacular landscape*. Yale University Press, New Haven - Londen.

Jervell, A.M. and Jolly, D.A. (2003). Beyond food: Towards a multifunctional agriculture, Working paper 2003 -19. Norwegian Agricultural Economics Research Institute, Oslo

Kesteloot, C. (2003). Verstedelijking in Vlaanderen : problemen, kansen en uitdagingen voor het beleid in de 21e eeuw, p. 15-39. In: Schets, L. (eindred.). *De eeuw van de stad, over stadsrepublieken en rastersteden*. Voorstudies. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Project Stedenbeleid, Brussel.

Koolhaas, R. and Boeri, S. (2000). *Mutations*. ACTAR, Barcelona.

Léon, Y. (2005). Rural development in Europe, *European Review of Agricultural Economics*, 32 (3), p. 301-317.

Lewis, W.A. (1954) *Economic Development with Unlimited Supplies of Labor*, In: *The Manchester School of Economic and Social Studies*, vol. 22, Reprinted in: Maier, L. and Shobayashi, M. (2001). *Multifunctionality. Towards an Analytical Framework*. OECD, Paris.

Loeckx, A. en De Meulder, B. (2003). *Wonen op zoek naar stedelijkheid, dichtheid en duurzaamheid. Debatten, realiteiten, perspectieven*. In: *Witboek Stedenbeleid Vlaamse Gemeenschap*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.

Loeckx, A., Shannon, K., Tuts, R. and Verschure, H. (eds.) (2004). *Urban dialogues : visions, projects, co-productions. Localising Agenda 21*. UN-HABITAT, Nairobi

Marot, S. (2003). *Sub-urbanism and the art of memory*. AA, London.

Marsden, T. (1998). *New rural territories: Regulating the differentiated rural spaces*. *Journal of Rural Studies*, 14(1), p. 107-117.

Marsden, T., Banks, J., Renting, H. and Van der Ploeg J. (2001). *The road towards sustainable rural development: issues of theory, policy and research practice*. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 3, p. 75-83.

Martens, A. (1999). *Sociale en culturele ontwikkeling van het platteland vanuit agrarisch perspectief*. Paper gepresenteerd op "Tweede Landbouwconferentie voor een Vlaams Plattelandsbeleid", Brussel.

Meert, H. (2003). *Wie construeert het nieuwe Vlaamse consumptieplatteland? Ruimte & planning*, 23(2), p.80-86.

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1992). *Nota Landschap, Regeringsbeslissing 'Visie Landschap'*.

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (2003). *Landbouw in zakformaat, Land- en Tuinbouw in Vlaanderen 2003*. VOLT, Brussel.

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement EWBL/ALT-VOLT, Ministerie van het Waals Gewest & Bioforum (2004). *Biologische landbouw - aantal bedrijven en oppervlakte besteed aan biologische landbouw (1987-2004)*.

Statbel, http://statbel.fgov.be/figures/d51_nl.asp#6.

Murdoch, J. (2000). *Networks - a new paradigm of rural development?*, *Journal of Rural Studies*, Vol. 16, p. 407-419.

Nassauer, J. and Corry, R. (2004). *Using normative scenarios in landscape ecology*. *Landscape Ecology*, 19, p. 343-356.

Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS) (2004). *Land- en tuinbouw telling*, Brussel.

Pahl R. E. (1966). *The rural-urban continuum*. *Sociologia Ruralis*, 6(4), p. 299-327

Puype, J. (2002). De ridders van de West-Vlaamse Tafel: Kroniek van succesvol ondernemen. Uitgeverij Van Halewijck, Leuven.

Ranis, G. and Fei, J. (1961). A Theory of Economic Development. American Economic Review, nr. 51, p. 533-565.

Ray, D. (1998). Development Economics. Princeton University Press, New Jersey.

Romstad, E. (2004). Multifunctionality - focus and resource allocation. Paper gepresenteerd op EAAE Conference "Multifunctional agriculture, policies and markets: Understanding the critical linkages", Rennes, France.

Rowland, D. and Howe, T.N. (1999). Vitruvius, ten books on architecture. Cambridge University Press, Cambridge.

Schreurs, J. (2006). Denkkader voor ruimtelijke kwaliteit: over de inzetbaarheid van indicatoren. Niet gepubliceerde paper.

Secchi, B. (2004). Diary of a planner. <http://www.planum.net/topics/secchi-diary.html>

Shannon, K. (2004). Rhetorics and realities addressing landscape urbanism, three cities in Vietnam. Niet gepubliceerde doctoraatsverhandeling: ASRO - K.U.Leuven, Leuven.

Sieverts, T. (2003). Cities without cities, an interpretation of the Zwischenstadt. Spon Press, Londen.

Sijmons, D. (ed.) (2002). Landkaartmos, en andere beschouwingen over landschap. Uitgeverij 010, Rotterdam.

Simoens, S. (2004). De groenteverwerkende industrie: een stabiele markt. WEST-Vlaanderen werkt, nr. 4, p. 16-19.

Svendsen, G. L. H. and Svendsen G.T. (2004). The Creation and Destruction of Social Capital: Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions. Edward Elgar, Cheltenham.

Steunpunt Duurzame Landbouw (Stedula) (2004). Op grond van morgen, visie op landbouw in Vlaanderen anno 2030. Steunpunt Duurzame Landbouw, Gontrode.

Thissen, F. en Linseele, W. (2001). Leefbaarheid op het Vlaamse platteland vanuit het perspectief van jonge bewoners, verslag van een onderzoek in de dorpen tussen Leie en Schelde. Provincie West-Vlaanderen en Universiteit van Amsterdam.

Tönnies F. (1887). Gemeinschaft und Gesellschaft. R. Reisland, Leipzig.

Vanautgaerden, L. (2005). The territory as a dual mandate for urbanism. Proceedings II PhD Seminar: Urbanism & Urbanization, Barcelona, Volume II, p. 661-674.

Van Beusekom, C., Farjon J., Foekema, F., Lammers, B., De Molenaar J. en Zeeman, W. (1990) Handboek Grondwaterbeheer voor Natuur, Bos en Landschap. Studiecommissie Waterbeheer Natuur, Bos en Landschap. SDU Uitgeverij, 's Gravenhage.

Van Buuren, M. (1997). Landschapsplanning en watersystemen in de zandgebieden van Nederland. Doctoraatsverhandeling Landbouwwuniversiteit Wageningen.

Vandermeulen, V. and Van Huylenbroeck, G. (2006a). Decentralized rural development policies: does it make sense: the example of diversification in Flanders. Paper gepresenteerd op IAAE 2006 Australia, Brisbane - Gold Coast.

Vandermeulen, V. and Van Huylenbroeck, G. (2006b). Flanders Vegetable Valley: an exemplary case of the influence of competitive networks on the developments in agriculture, Paper gepresenteerd op EAAE Seminar, Tanikon.

Vandermeulen, V., Verspecht, A., Van Huylenbroeck, G., Boulanger, A., Meert, H. en Van Hecke, E. (2005). Overlevingsstrategieën voor Multifunctionele Landbouw in Verstedelijkte Gebieden. Plan voor Wetenschappelijke Ondersteuning van een Beleid Gericht op Duurzame Ontwikkeling, Deel 1: Duurzame productie- en consumptiepatronen. Federaal Wetenschapsbeleid, Brussel.

Van der Ploeg, J. (1999). De Virtuele Boer. Van Gorcum, Assen.

Van der Ploeg, J. (2005). Landbouwverbreding als toekomst, de contouren van een belofte: plattelandsontwikkeling in Nederland. Paper gepresenteerd op PlattelandsAcademie van de Landelijke Gilden, Leuven.

Van der Ploeg, J. and Roep, D. (2003). Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe, p. 37-54. In: Van Huylenbroeck, G. and Durand, G. (eds.). Multifunctional agriculture, a new paradigm for European agriculture and rural development. Ashgate, Hampshire.

Van Dorp, D., Canters, K., Kalkhoven, J. en Laan, P. (1999). Landschapsecologie, natuur en landschap in een veranderende samenleving. Uitgeverij Boom, Amsterdam.

Vanhaverbeke, W. en Larosse, J. (2005). 'Flanders Vegetable Valley': De Vlaamse diepvriesgroentesector als voorbeeld van een clusteranalyse. Innovation Science Technology – Observatorium, nr. 52, 58 p.

Van Hecke, E., Leeman, L. en Vanneste, D. (1989). Het Vlaamse Platteland. Diversiteit en toekomstperspectieven. Stichting Plattelandsbeleid, Leuven.

Van Hecke, E., Meert, H. and Christiaens, C. (2000). Belgian agriculture and rural environments, the spatial dimension of contemporary problems and challenges. *Belgeo*, 1(1-2-3-4), p. 201-217.

Van Huylenbroeck, G. and Durand, G. (2003). Multifunctionality and rural development: a general framework, p. 1-16. In: Van Huylenbroeck, G. and Durand, G. (eds.). Multifunctional agriculture, a new paradigm for European agriculture and rural development. Ashgate, Hampshire.

Van Huylenbroeck, G., Van Hecke, E. and Meert, H. (2004). Development Strategies for a Multifunctional Agriculture in Peri-urban Areas: Intermediary Scientific Report, Ghent, UGent. Department Agricultural Economics, KULeuven - Institute for Social and Economical Geography, 26 p.

Vereijken, P. en Agricola, H. (2003). Alleen industriële tuinders overleven de prijzenslag ... en wie krijgt al die grond? Lezing op debat "Wil de laatste boer het licht uit doen?", Landwerk en Alterra, 30 oktober 2003.

Vigano, P., ed. (2001). *Territori della nuova modernità / Territories of a new modernity*. Electa Napoli, Napoli.

Vissers, J. en Hazendonk, N. (1995). *Verweving van nutsfuncties en natuurfuncties*. IKC Natuurbeheer, Wageningen.

Vlaamse Landmaatschappij (2005) *Geografische Informatie Vlaanderen (Geo-Vlaanderen)*, www.gisvlaanderen.be.

Vorozheykina, T. (2004). *Must the agricultural enterprise be vertically integrated?* In: Bremmers, H., Omta, S., Trienekens, J. and Wubben, E. (eds.). *Dynamics in Chains and Networks*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.

Vrijens, C., Carels, K. en Van Gijseghe, D. (2005). *Landbouw en ruimte in Vlaanderen, een verkennende analyse*. Administratie Land- en Tuinbouw (ALT), Afdeling Monitoring en Studie (AM&S), Brussel.

VZW Plattelandstoerisme (2005). *Plattelandstoerisme in Vlaanderen (website)*, <http://www.hoevetoerisme.be/hoevetoerisme.nsf?Open>.

Waldheim, C. (2006). *Landscape as urbanism*. In: Waldheim, C. (ed.). *The landscape urbanism reader*. Princeton Architectural Press (forthcoming).

Zanders, J., Deschamps, L. en Vergeynst, T. (2005). *Statistisch profiel van de provincie West-Vlaanderen*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning en Statistiek, Brussel.

Zylbersztajn, D. (2004). *Organization of firm networks: six critical points for empirical analysis*. In: Bremmers, H., Omta, S., Trienekens, J. and Wubben, E. (eds.). *Dynamics in Chains and Networks*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.